

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

sayı
63
2019

Olaylar ve Yorumlar

Alev KILIÇ

Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri

Taner ASLAN

1908 Trabzon Seçimlerinde Ermeniler

Salih TUNÇ

Güney Kafkasya'da İki-Tarafılığın İzlerini Bağlamsallaştırmak:
Ermenistan ve Gürcistan Örneği

F. Didem EKİNCİ

Geçici Sevk ve İskân Kanunu Sonrası Osmanlı Hükümetinin Osmanlı Ordusunda Görevli Ermeni Asker ve Ailelerine Yönelik Uyguladığı Politikalar

Güzin ÇAYKIRAN

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi
2019, Sayı 63

EDİTÖR

Alev KILIÇ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Tutku DİLAVER

YAYIN SAHİBİ

Terazi Yayıncılık Adına
Hazel ÇAĞAN ELBİR

YAYIN / DANIŞMA KURULU

Soyadı Sırası İle

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN
(ODTÜ, Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Gül AKYILMAZ
(Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Doç. Dr. Tolga BAŞAK
(Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadi ÇAYCI
(Başkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK
(21. YY. Enstitüsü)

Dr. Şükrü ELEKDAĞ
(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Edward J. ERICKSON
(Marine Corps University)

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Michael M. GUNTER
(Tennessee Tech University)

Prof. Dr. Birsen KARACA
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Justin MCCARTHY
(Louisville Üniversitesi)

Dr. Ayten MUSTAFAYEVA
(Azerbaycan İlimler Akademisi,
İnsan Hakları Enstitüsü)

Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI
(Ankara Üniversitesi,
Emekli Öğretim Üyesi)

Dr. Jeremy SALT
(Bilkent Üniversitesi,
Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Mehmet SARAY
(Beykent Üniversitesi)

Dr. Bilal N. ŞİMŞİR
(E. Büyükelçi)

Dr. Pulat TACAR
(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN
(Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Ömer TURAN
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR
(Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Hakan YAVUZ
(University of Utah)

Ermeni Araştırmaları yılda üç kez yayımlanır. Yaygın Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış iki ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

AVRASYA BİR VAKFI (1993)

Yayın İdare Merkezi

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

www.avim.org.tr

Baskı Tarihi: 29 Ağustos 2019

ISSN: 1303-068X

Sayfa Düzeni

Ruhi ALAGÖZ

Baskı:

Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48-49 İskitler / ANKARA
Tel: +90 312 341 36 67

Abone Sorumlusu

Hülya ÖNALP

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Süleyman Nazif Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26
E-posta: teraziyayincilik@gmail.com

Yurtiçi Yıllık Abone Ücreti: 108 TL

Yurtdışı Yıllık Abone Ücreti: 30 €

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA şubesi 181/6296007

Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER

(CONTENTS)

	Sayfa
Yazarlar	5
(Contributors)	
Editörün Notu	9
(Editorial Note)	
BAŞYAZI	11
(EDITORIAL)	
Olaylar ve Yorumlar.....	11
(Facts and Comments)	
Alev KILIÇ	
ARAŞTIRMA MAKALELERİ	31
(RESEARCH ARTICLES)	
Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri.....	31
(The Views of the Chief Negotiator of Berlin Treaty Alexander Carathéodory [Theodori] Efendi's [Pasha] on the Article 61 of Berlin Treaty Concerning Armenians)	
Taner ASLAN	
1908 Trabzon Seçimlerinde Ermeniler.....	59
(Armenians in 1908 Trabzon Elections)	
Salih TUNÇ	
Güney Kafkasya'da İki-Tarafılığın İzlerini Bağlamsallaştırmak: Ermenistan ve Gürcistan Örneği.....	83
(Contextualizing the Traces of Bilateralism in The South Caucasus: The Case of Armenia and Georgia)	
F. Didem EKİNCİ	
Geçici Sevk ve İskân Kanunu Sonrası Osmanlı Hükümetinin Osmanlı Ordusunda Görevli Ermeni Asker ve Ailelerine Yönelik Uyguladığı Politikalar.....	115
(The Ottoman Government's Policies Over the Armenian Soldiers in The Ottoman Army and Their Families After the Temporary Relocation and Resettlement Law)	
Güzin ÇAYKIRAN	
YAZIM KURALLARI	134
(STYLE SHEET)	

Yazarlar

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi Alev Kılıç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 1968 yılında mezun olmuştur. 1969 yılında, Dışişleri Bakanlığı'na meslek memuru olarak girmiştir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçisi (1996-1998), Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği'nde Daimi Temsilci, (1998-2002), Ekonomik İşler Müsteşar Yardımcısı, (2002-2004), İsviçre Türkiye Büyükelçisi (2004-2009), Meksika Türkiye Büyükelçisi (2009-2011) görevlerinde bulunmuştur. E. Büyükelçi Alev Kılıç, Dışişleri Bakanlığı'ndan 2011 yılında emekli olmuştur. 2013 yılından bu yana AVİM Başkanıdır.

Prof. Dr. Taner ASLAN

1972 yılında Aksaray ili Belisırma köyünde dünyaya geldi. İlk ve orta eğitimi ile lise tahsilini Aksaray'da tamamladı. 19 Mayıs Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Bölümünde okudu. Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliğini bitirdi. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda doktora yaptı. 1998-1999 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı Kayseri ili Yeşilhisar ilçesi Ticaret Meslek Lisesinde tarih öğretmenliği yaptı. 1999 yılında Niğde Üniversitesi Aksaray Eğitim Fakültesine Araştırma Görevlisi olarak girdi. Erasmus öğretim üyesi değişim programıyla Avusturya Salzburg'da Salzburg Üniversitesinde bulundu. YÖK Bursuyla Amerika Birleşik Devletleri Virginia Eyaletinde 3 ay süreyle eğitim ve araştırma yaptı. Yurt içi ve yurt dışında sempozyum ve eğitim etkinliklerinde bulundu. 2013 tarihinde Doçent, 2019 tarihinde ise Profesör oldu. Halen Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Öğretim Üyesi olarak çalışmaktadır.

Doç. Dr. Salih TUNÇ

Antalya'nın Elmalı ilçesine bağlı Akçay köyünde doğan Salih TUNÇ, Antalya Lisesi'ni müteakiben 1989 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde "Milli Mücadele'de İç İsyenlar" başlıklı teziyle 1992'de yüksek lisansını ve 1999 yılında da merhum Prof. Dr. Ali İhsan GENCER'in danışmanlığında hazırlanan "İşgal Döneminde İstanbul Basını (1918-1922)" başlıklı teziyle de doktorasını tamamladı. Bir süre öğretmenlik görevinde bulunduktan sonra, Mart 1993'te Akdeniz Üniversitesi'nde Okutmanlık görevine başlayarak çeşitli akademik kadrolarda görev yaptı. 2003-2005 yılları arasında Strasbourg Üniversitesi Departement d'Etudes Turques'te Prof. Dr. Paul Dumont'un danışmanlığında Jön Türkler ve İttihat ve Terakki (1908-1918) üzerine doktora sonrası çalışmalarda bulunmuştur. 2013 yılında Yeni ve Yakınçağ Tarihi alanında Doçent olan Salih Tunç, 2016 yılında Tübitak 2219 projesi çerçevesinde Fransa'da Strasbourg Üniversitesi Departement d'Etudes Turques'te davetli araştırmacı olarak bulunarak, Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın, Paris / La Courneuve ile Nantes şehrindeki birimlerinde ve aynı zamanda askerî arşiv olan Château Vincennes'de alanında arşiv çalışmalarında bulundu. Burada Akademik çalışmaları ağırlıklı olarak II. Meşrutiyet, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki ile ilgili olmakla birlikte, Mütareke ve İşgal Dönemi üzerine de çalışmaları bulunan Salih Tunç, halen Antalya Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde görev yapmaktadır.

Doç. Dr. F. Didem EKİNCİ

Doç. Dr. F. Didem Ekinci, 1999 yılında Hacettepe Üniversitesi'nde lisans eğitimini, 2002 ve 2009 yıllarında da İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler alanında yüksek lisans ve doktora eğitimini tamamlamıştır. 2009'dan bu yana, Çankaya Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tam zamanlı Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır. Verdiği dersler ve akademik yayınları; ağırlıklı olarak dış politika analizi, uluslararası ilişkiler teorileri, Balkanlar'da ve Kafkasya'da siyaset, Rus dış politikası, Türk dış politikası üzerinedir. Ekinci, Çankaya Üniversitesi – Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin (AAUM) müdürlüğünü yürütmektedir. *Russia and the Balkans after the Cold War* (Rangendingen: Libertas Publications, 2013) adlı kitabın yazarı olan Ekinci; İngilizce, Fransızca, Rusça ve Almanca bilmektedir.

Güzin ÇAYKIRAN

2004 yılında Erciyes Üniversitesi Tarih bölümünden mezun oldu. 2011’de Türkiye Cumhuriyeti Tarihi yüksek lisansını tamamladı. 2014’de Ankara Üniversitesi Ermeni Dili Edebiyatı yüksek lisansa kaydoldu ve burada Ermenice eğitimi aldı. 2016’da Gazi Üniversitesi Türkiye Cumhuriyeti Tarihi bölümünde doktora programına başladı. Ayrıca Anadolu Üniversitesinde Sosyoloji lisansına devam etmektedir. 2007 yılından beri kamuda çalışmakta ve Osmanlıca Uzmanı olarak görev yapmaktadır. Osmanlıca, İngilizce ve Ermenice bilmektedir. Ermeniler ve arşivcilik üzerine yayınları bulunmaktadır.

Dergimizin 63'üncü sayısında 5 araştırma makalesi yer almaktadır. Her sayıda yer aldığı üzere, başyazı olan **“Olaylar ve Yorumlar”** bölümünde Ermenistan'ın iç ve dış dinamiklerinde ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde Nisan, Ağustos 2019 arası dönemdeki gelişmeler ele alınmaktadır. Bu süreçte meydana gelen Paşinyan'ın eski yönetimle hesaplaşması, Dağlık Karabağ idarecileriyle arasındaki gerginlikler ve Rusya'nın yanında diğer aktörlere yakınlaşma çabası gibi gelişmeler incelenmektedir. Ayrıca, Paşinyan'ın Türkiye'ye karşı söylem ve eylemleri başka bir noktaya taşınması da değerlendirilmektedir.

Taner Aslan'ın arşiv belgelerine dayanarak hazırladığı **“Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61'inci Maddesine Dair Görüşleri”** başlıklı makalesinde, Ermeni cemaatinden temsilcilerin Berlin konferansı süresince yürüttüğü faaliyetler incelenmektedir. Aslan söz konusu makalesinde, Osmanlı-Rus Harbinden sonra imzalanan Ayastefanos Antlaşmasının 16. maddesinde ve daha sonra Berlin Konferansı sonucunda imzalanan Berlin Antlaşmasının 61. Maddesinde Ermenilere yer verilmesi meselesine dair süreci Osmanlı baş müzakerecisi Aleksandır Karatodori Efendinin görüşleriyle değerlendirmektedir.

Salih Tunç **“1908 Trabzon Seçimlerinde Ermeniler”** başlıklı makalesinde II. Meşrutiyet ile beraber Osmanlı'da yapılan mebus seçimlerinin Trabzon'da yaşayan Ermeni cemaatinde yarattığı etkileri, dönemin Fransız Konsolosu tarafından İstanbul Başkonsolosuna gönderilen raporlar ışığında incelemektedir.

F. Didem Ekinci **“Güney Kafkasya'da İki-Taraflılığın İzlerini Bağlamsallaştırmak: Ermenistan ve Gürcistan Örneği”** başlığını taşıyan makalesinde, iki-taraflılık kavramı ışığında 1992 sonrası Ermenistan ve Gürcistan ilişkilerini incelemektedir. Söz konusu ülkeler arasındaki iki-taraflılığın ekonomi, ticaret ve sevkiyat hatları, ayrılıkçı sorunlar, azınlık sorunları ve Rusya etkeni ile nasıl şekillendiği değerlendirilmektedir.

Son olarak Güzin Çaykırın'ın **“Geçici Sevk ve İskân Kanunu Sonrası Osmanlı Hükümetinin Osmanlı Ordusunda Görevli Ermeni Asker ve Ailelerine Yönelik Uyguladığı Politikalar”** başlıklı makalesi, 1915 Sevk ve İskân Kanunu çerçevesinde yöneltilen soykırım iddialarıyla ilgili bir arşiv

çalışmasıdır. Çaykırın bu çalışmasında, Osmanlı yönetiminin ordusunda görevli Ermeni askerlere ve ailelerine uyguladığı politikalara odaklanarak, Sevk ve İskân Kanunundan muaf tutulan asker aileleri olduğuna dikkat çekmektedir.

Tüm okurlarımıza iyi okumalar dileriz.

Editör

Yayın Geliş Tarihi: 23.08.2019

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 26.08.2019

Sayı: 63, Yıl: 2019, Sayfa: 11-30

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 63 (2019): 11-30.

Başyazı

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: *Bu incelemede Ermenistan 'ın iç ve dış dinamiklerinde ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde Nisan ve Ağustos ayları arasındaki gelişmeler ele alınmaktadır. Dönem içinde Paşinyan içeride istikrarı sağlama gayretlerini ve eski yönetim ile hesaplaşmasını sürdürmüş, Dağlık Karabağ idarecileri ile olan sürtüşmesini, Karabağ-Ermenistan bağlarını ön plana çıkartarak gidermeye çalışmış, Ermenistan 'ın dünyadaki tüm Ermeni kökenlilerden alacağı destekle güçlü olacağını vurgulamış, dış ilişkilerde Rusya 'ya rağmen çeşitlendirmeye ve herkese mavi boncuk politikasını sürdürmüş, Türkiye karşıtı söylem ve eylemi yeni bir boyuta taşımıştır.*

Anahtar Sözcükler: *Nikol Paşinyan, Armen Sarkissian, Robert Koçaryan, Avrasya Ekonomik Birliği, Dağlık Karabağ*

Abstract: *This article covers Turkey-Armenia Relations as well as the domestic and international developments of Armenia in the period of April to August of 2019. During the period, Pashinyan as head of the executive has carried on efforts to establish stability while continuing his feud with the previous administrations. He has tried to overcome his adversity with the Karabakh administrators by highlighting the strong ties and interests of Armenia with Karabakh. He has appealed to everyone with Armenian roots in the world to join forces to strengthen*

* ORCID: 0000-0001-5180-2896

E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

Armenia. In foreign relations, Pashinyan has continued to diversify Armenia's ties by trying to allure all despite the country's strong bonds with Russia.

Keywords: *Nikol Pashinyan, Armen Sarkissian, Robert Kocharian, Eurasian Economic Union, Nagorno Karabakh*

1. Ermenistan'daki İç Gelişmeler

Paşinyan'ın sokak hareketleri sonucu iktidara gelmesinden sonra yapılan seçimleri ezici çoğunlukla kazanması, bu şekilde yönetiminin meşruiyetinin tescil olması ve yeni kabinesini kurması sonrasında ele aldığımız bu döneme damgasını vuran konular; Paşinyan'ın seçim taahhütlerini yerine getirme girişimleri, bu kapsamda son yirmi yıl iktidarda bulunan "Karabağ çetesi" ile mücadelesi, içeride ve dışarıda yeni bir Ermenistan imajı yaratma çabaları olmuştur.

Seçim kampanyasında da sık sık dile getirdiği diaspora ve diaspora ile ilişkiler, Paşinyan'ın öncelikle ele aldığı konulardır. 17'den 12'ye indirdiği bakanlıklar içinde Diaspora Bakanlığına yer vermemesi, içte ve diasporada, menfaat musluklarının el değiştireceği endişesinin de kuşkusuz hâkim olduğu bir karşı kampanya ile engellenmeye çalışılsa da, sonuç vermemiş, başbakanlığa bağlı bir yüksek komiserlik oluşumu engellenememiştir. Paşinyan'ın bu değişikliğe ilişkin beyan ettiği gerekçeler, dönem içinde de açıklık kazandığı üzere, dünya üzerine dağılmış Ermeni kökenli nüfus ile çok daha yakın ve aktif iletişimli bir anlayışı ve düzenlemeyi öngörmektedir. Paşinyan diaspora konusunda iki "devrimci" hedef ilan etmiştir. Bunlardan birincisi, diasporanın ülkeler itibarıyla dağılımına göre, bugüne kadar yapılmamış olan, gücünün ve etkisinin bir envanterini çıkartmak ve bir pan-Ermeni iletişim ağı oluşturmak; ikincisi, bütün diasporayı temsil edecek bir kurum, örgüt veya yapı oluşturmaktır. Bu anlayışın ileri bir adımı olarak, seçim kampanyasında vadettiği "dünya üzerindeki tüm Ermenilere Ermenistan seçimlerine katılma hakkı tanınması" düşüncesinden ise kısa zamanda geri adım atmak zorunda kalmıştır. Bu vazgeçişini izah bağlamında, böyle bir kararın sorunlar yaratacağını, örneğin Rusya'da kurulacak seçim sandıklarının sayısının Ermenistan'dakilerden fazla olacağını, bu yüzden böyle bir adımın dış müdahalelere olanak sağlayacağını ifade etmiştir.

Sokak gösterileri sonucu "halk hareketiyle" başbakanlığa atanmasının yıldönümü olan 8 Mayıs'ta Paşinyan kendisinin ve hükümetinin icraatını savunmak üzere, Ermenistan için bir rekor oluşturan ve 5,5 saat süren bir basın toplantısı düzenlemiştir. Bir yıllık icraatında gerçekleştirdiği somut gelişmeleri yüz madde halinde açıklamıştır. Özellikle seçimlerde hileyi önleyen düzenlemeler yaptığını, sistemli yolsuzluğa son verdiğini, hukukun üstünlüğünü ve yargı bağımsızlığını sağladığını kaydetmiştir. Bu kapsamda, önceki Başbakan ve eski Cumhurbaşkanı Serj Sarkissian'ın kardeşinin devletten çaldığı 30 milyon ABD dolarına el konduğunu belirtmiştir. Paşinyan konuşmasında ayrıca "devrimin ikinci aşamasına" geçme zorunluğuna da

1 "100 Facts about the new Armenia from the Prime Minister," *JamNews*, 08 Mayıs 2019, <https://jam-news.net/100-facts-about-the-new-armenia-from-prime-minister/>.

işaret etmiştir.¹ Zira önceki yönetimden kaynaklanan muhalefet, özellikle son iki cumhurbaşkanının temsil ettiği "Karabağ çetesi" görünürlüklerini ve etkinliklerini hissedilir şekilde artırmaya başlamıştır. Tutuklanmış olan 2'inci Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan bir Rus TV kanalına verdiği mülakatta, yeni ve güçlü bir muhalefetin oluşmakta olduğunu ve kendisinin de bunun içinde yer alacağını ifade etmiştir.² Bir önceki yani 3'üncü Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan ise işgal altındaki Azerbaycan topraklarında dolaşmakta, temaslarda bulunmakta, mülakatlar vermektedir.

Mart 2008'deki barışçıl gösterileri kanlı bir biçimde askeri güçle bastırmak suretiyle anayasal düzeni yıkmak ve mali yolsuzluk iddialarıyla tutuklu bulunan 2'inci Cumhurbaşkanı Koçaryan ve dönemin askeri yetkililerinden iki emekli general hakkında, 20 Mayıs'taki duruşmada hâkim, kefaletle serbest bırakılma kararı vermiştir. Kefaleti, mahkeme salonunda hazır bulunan ve Koçaryan taraftarı olarak beyanlarıyla bilinen Karabağ'ın ayrılıkçı liderleri ödemiştir. Hâkimin tahliye kararı ve Karabağ'ın ayrılıkçı liderlerinin bu davranışları Paşinyan'ı aşırı derecede öfkelenmiştir, taraftarlarına derhal sokağa çıkıp, ülkedeki bütün mahkemelerin giriş ve çıkışlarını engelleme çağrısında bulunmuştur. Taraftarları bu çağrıya uymuş ve mahkemeleri kuşatma altına almıştır. Paşinyan ayrıca bütün hâkimlerin göreve ehil olup olmadıklarının yeniden tespiti gerektiğini beyan etmiş ve hepsinin istifasını istemiştir. Hâkimlerin birçoğunun eski yönetimle bağlarının bulunduğunu, halkın güvenine haiz olmadıklarını, bu nedenle istifalarını istediğini ifade etmiştir.³ Bu talep adli çevrelerde olumlu yankı bulmamıştır.

Paşinyan'ın bu fevri davranışı, tahmin edilebileceği gibi, içte ve dışta tepkilere yol açmıştır. O sırada ülke dışında bulunan mevcut Cumhurbaşkanı Armen Sarkissian duruma müdahale ihtiyacı duymuş, halkın iradesinin esas olduğu mesajıyla Paşinyan'ın arkasında durmuştur.⁴ Eçmiadzin Ermeni Katolikosu Karekin II'nin yanı sıra Antelias-Lübnan'da bulunan Kilikya Ermeni Katolikos'u da mesajlar yayımlayarak itidal ve sükûnet çağrısında bulunmuştur. Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Paşinyan'ı arayarak durum hakkında bilgi almış, Konseyin bir uzmanlar heyetinin reform hareketine destek amacıyla Erivan'a hareket etmekte olduğunu bildirmiştir. Bu çalkantı sonucu, 19 Haziran'da Adalet Bakanı istifa etmiş, yerine gecikmeksizin 28 yaşında bir

2 "Kocharian Sees 'Powerful' Opposition Emerging in Armenia," *Azatoryun*, 08 Mayıs 2019, <https://www.azatoryun.am/a/29929175.html>.

3 "Pashinyan Tells Supporters to Block Courts, Asks Judges to Resign," *Mirror Spectator*, 21 Mayıs 2019, <https://mirrorspectator.com/2019/05/21/pashinyan-tells-supporters-to-block-courts-asks-judges-to-resign/>.

4 "President Armen Sarkissian's Address," *The President of the Republic of Armenia*, 19 Mayıs 2019, <https://www.president.am/en/press-release/item/2019/05/19/Announcement/>.

5 "Rustam Badasyan Appointed Justice Minister," *Asbarez*, 19 Temmuz 2019, <http://asbarez.com/181783/rustam-badasyan-appointed-justice-minister/>.

avukat, Rustam Badasyan atanmıştır.⁵ Kefaletle serbest bırakılan Koçaryan üçüncü kez tutuklanarak yeniden parmaklıklar arkasına gönderilmiştir.

Koçaryan'ın avukatları 25 Haziranda yeniden tutuklanma kararına karşı temyiz başvurusunda bulunmuş ve tutuksuz yargılama talep etmiştir. 20 Ağustos'ta davaya bakan mahkemenin hâkimi değiştirilmiştir. Yargı süreci, Koçaryan tutuklu olarak halen devam etmektedir.

Koçaryan davasının sanıklarından eski savunma bakanının ve eski Ortak Savunma Örgütü (CSTO) Genel Sekreteri, 2008 olaylarında Erivan Garnizon Komutanı generalin de arasında bulunduğu üç üst düzey yetkilinin ikamet ettikleri Rusya'da tutuklanma ve iade talebi Rus makamları tarafından, suçlamaların siyasi amaçlı olduğu gerekçesi ile reddedilmiştir.⁶ Bu da Koçaryan'ı cesaretlendiren bir gelişme olmuştur.

Paşinyan 26 Temmuz'da Ermenistan için yeni bir Ulusal Güvenlik Stratejisi hazırlanması talimatı vermiştir. Güvenlik Konseyi Genel Sekreteri Armen Grigoryan, mevcut stratejinin 12 yıl önce hazırlandığını, günün koşullarına uygun yeni bir stratejiyi bir yıl içinde hazırlayarak parlamentoya sunacaklarını belirtmiştir. Bu kapsamda, Ermenistan'ın artık bir yandan Avrasya Ekonomik Birliğinin üyesi olduğuna, diğer taraftan Avrupa Birliği (AB) ile kapsamlı bir işbirliği anlaşması imzaladığına, Dağlık Karabağ sorununun ciddiyetini koruduğuna, Türkiye ile sınırın hala kapalı olduğuna işaret etmiş; ülkede, bölgede ve dünyada cereyan eden değişiklikleri dikkate alan esnek bir belge hazırlanacağını ifade etmiştir. Grigoryan konuşmasının sonunda, Paşinyan'ın daha önce dile getirdiği bir Çin askeri deyişi olan "başarılı generaller savaşmadan kazanır" anlayışı vurgulamıştır.⁷

Ermeniler arası spor oyunları açılışı için Karabağ'a giden Paşinyan, 5 Ağustos'ta Hankendi'nde (Stepanakert) yaptığı konuşmada Ermenistan hükümetinin 2050 yılına kadarki hedeflerini açıklamıştır. Bu uzun süreli beklentilere göre, önümüzdeki otuz yılda Ermenistan'ın nüfusu en az 5 milyona ulaşmalıdır.⁸ Ermenistan'ın nüfusu halen 3 milyonun altındadır ve devamlı azalmaktadır. 1 Nisan 2019 itibarıyla nüfus 2.962.100 olup, bir önceki yıla göre 7.800 azalmıştır. Son olarak 9 Ağustos'ta Ermenistan İstatistik Kurumu tarafından açıklanan verilere göre, Ocak-Haziran 2019 tarihleri

6 "Russia Refuses To Extradite Former Armenian Official," *Azatutyun*, 19 Ağustos 2019, <https://www.azatutyun.am/a/30117300.html>.

7 "Armenian will have new National Security Strategy stressed Armen Grigoryan," *Gagrule*, 26 Temmuz 2019, <https://gagrule.net/armenian-will-have-new-national-security-strategy-stressed-armen-grigoryan/>.

8 "Pashinyan in Stepanakert Reveals 'Strategic Goals' For Armenia," *Mirror Spectator*, 08 Ağustos 2019, <https://mirrorspectator.com/2019/08/08/pashinyan-in-stepanakert-reveals-strategic-goals-for-armenia/>.

arasında 1.679.284 kişi Ermenistan'a dönmüş, buna karşılık aynı dönemde 1,681,618 kişi dışarıya göç etmiştir. Bu durumda da 2019'un ilk yarısında Ermenistan nüfusu 2334 kişi azalmıştır.

Diğer bir hedef, 1,5 milyon yeni iş yaratmak, 2,5 milyon insan için iş sağlamak, yoksulluğu ortadan kaldırmak, Ermenistan'ı gelişmiş bir sanayi ülkesine dönüştürmektir.⁹ Her biri 10 milyar dolar değere sahip ve 10.000 işçi çalıştıran en az 5 Ermeni teknoloji şirketi kurmak, 2050 yılında Ermenistan'ı yılda 15 milyon turistin ziyaret ettiği bir ülke yapmak, Ermenistan futbol milli takımını Avrupa veya Dünya kupası kazandıracak, Olimpiyatlarda 25 altın madalya alacak düzeye getirmek, satrançta bireysel dünya şampiyonu çıkartmak, ordunun savaş kabiliyetini dünyanın en iyi 20 ordusundan biri haline getirmek, istihbarat servisini dünyanın en etkili on servisi arasına sokmak da dile getirilen hedefler arasındadır. Paşinyan'ın bu hedeflerine ilişkin Ermeni basınında çıkan yorumlardan dikkat çeken, "otuz yıl sonra iktidarda olmayacağına göre, atış serbest" anlamına gelenler olmuştur.

Paşinyan 5 Ağustos'ta, "Ermeniler arası görüş birliğinin 6 noktası" başlıklı bir açıklama yapmıştır. Bu noktalar sırasıyla aşağıda özetlenmektedir¹⁰:

- 1- Ermeniler arası sorunların çözümlenmesinde şiddet kullanılmayacaktır.
- 2- İktidarın tek kaynağı halk ve halkın özgür iradesidir.
- 3- Ermenistan'ın ve Dağlık Karabağ Ermeni halkının egemenliği en yüce değerdir.
- 4- Ermenistan ve Dağlık Karabağ her türlü yolsuzluktan arındırılmalıdır.
- 5- Hukukun üstünlüğü ve kanun önünde herkesin eşitliği temel ilkedir.
- 6- Dağlık Karabağ görüşme süreci, Dağlık Karabağ halkının kendi kaderini kendisinin tayin etmesi için verdiği kurtuluş mücadelesini ve halkın güvenliğini korumalıdır.

Ağustos ayında Ermenistan kamuoyunda ve basında en yoğun tartışılan konulardan birisi de ülkenin güney doğusunda, Jermuk sulak alanını yakınlarındaki Amusar altın madeni çalışmalarına çevrecilerin ve yöre halkının gösterdiği tepki ve engelleme direnişi olmuştur. Maden araştırmasının

9 "Pashinyan In Stepanakert Reveals 'Strategic Goals' For Armenia."

10 "Armenia Pm Presents Six Pan-Armenian Consensuses in Speech At Pan-Armenian Rally," *News.am*, 05 Ağustos 2019, <https://news.am/eng/news/527353.html>.

ruhsatını alan Lydian International adlı, ortakları arasında Amerikalı ve Kanadalıların da bulunduğu, İngiliz şirketi AB yatırım fonları ve EBRD finansmanı da sağladığı cihetle güçlü bir desteğe sahiptir. Nitekim halktan ve çevrecilerden gelen bütün tepkilere rağmen, Paşinyan uzun tereddütlerden sonra, sonunda şirkete izin vermiştir.

2. Dağlık Karabağ Sorunu

Azerbaycan sınırları ve toprak bütünlüğü içinde otonom statüsü bulunan Dağlık Karabağ'ın ve çevresindeki 7 Azerbaycan vilayetinin işgali ve burada yaşayan Azerbaycan halkının etnik temizlik uygulaması sonucu ya öldürülmesi ya da göçe zorlanması sonrası ayrılıkçı bir yönetim iş başına gelmiştir. Çatışmaların ardından 1992 yılında ateşkes anlaşması imzalanmasına rağmen, barış anlaşması imzalanamadığı için hukuken savaş durumu devam etmektedir. O tarihten bu yana barışçı bir çözümün arandığı Karabağ sorunu, kuşkusuz Paşinyan yönetiminin önündeki en büyük sınavdır.

Paşinyan, Ermenistan'ın ve kendi yönetiminin uluslararası ilişkilerinde yeni bir açılım yapabilmesinin, iç politikada rahatlayabilmesinin temelinde bu sorunun yattığını görmektedir veya gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak, Paşinyan'ın yönetimindeki bir yıl içinde sorunun çözümü yolunda kararsız, tutarsız ve çelişkili bir davranış sergilendiği gözlenmektedir.

Bir yandan oğlunun askerlik görevini Dağlık Karabağ'da yaptığını ön plana çıkartarak milliyetçi damara hitap etmiş, diğer yandan “halkın bahardaki sokak hareketlerinde gösterdiği başarı Dağlık Karabağ kurtuluş savaşından daha önemlidir” diyen partisi mensubunun arkasında durması Karabağ idarecilerinin öfkesine yol açmıştır. Defalarca tekrarladığı “Karabağ sorununun barışçı çözümü bizim için en öncelikli konudur” beyanları ve Karabağ'a sık sık yaptığı ziyaretler aradaki buzu eritmemiş, hatta Karabağ idarecilerini karşı çıkmada daha da cesaretlendirmiştir. Karabağ idarecilerinin açıkça Koçaryan'dan yana tavır takınmaları ve tutukluluğunun sona erdirilmesini teminen mahkemeye şartlı tahliyesi için teminat bedelini yatırmaları bardağı taşıran son damla olmuştur. Paşinyan kamuoyu önünde Karabağ idarecilerini Ermenistan hükümetine ve Başbakan olarak kendisine karşı yıkıcı propagandada bulunmak ve ihanet içinde olmakla suçlamıştır. Paşinyan bu konuda yaptığı konuşmalarda, bazı çevrelerin Azerbaycan ile bir savaşı körüklediklerini, bu savaşta bazı toprakların kaybedilmesinin suçunu da hükümete yüklemeyi öngördüklerini, bazı çevrelerin de hükümetin Azerbaycan'a toprak tavizinde bulunacağı yönünde yalan haberler yaydıklarını söylemiştir. Karabağ idarecileri bu suçlamaları derhal reddetmiş

ve aralarında Paşinyan'ın iddia ettiği gibi ihanet eylemleri içinde olan hükümet karşıtı güçler olmadığını beyan etmişlerdir.

26 Temmuz'da Ermenistan Güvenlik Konseyi Genel Sekreteri bir açıklama yaparak, "Dağlık Karabağ idarecileri ile bazı sorunlar vardı ancak bunlar geride kaldı. [...] Şu anda Erivan ile Stepanakert [Hankendi] arasındaki ilişkiler çok iyi bir durumdadır" demek suretiyle, Ermenistan ile Karabağ idarecileri arasında kamuoyuna yansıyan tartışmanı sona erdirdiğini duyurmuştur.¹¹

Son olarak Paşinyan 5 Ağustos'ta Hankendi'de yaptığı ve 2050 vizyonunu açıkladığı konuşmasında, "Neden Karabağ hakkında bir şey söylemiyor diye merak edenleriniz olabilir. Cevabı son derece basittir: Karabağ Ermenistan'dır. Nokta." demiştir.¹² Daha önce, Karabağ barış görüşmeleri sürecinde Karabağ'ın Ermenistan tarafından temsil edilemeyeceğini iddia ederken bu kez tam aksini söyleyen Paşinyan bir kez daha nerede durduğu konusunda soru işaretleri yaratan bir söylem değişikliği yapmıştır. Tahmin edileceği üzere, bu söylem derhal Azerbaycan tarafından protesto edilmiştir.

Dağlık Karabağ sorununa Minsk Grubu ve üç eş başkanları şemsiyesi altında barışçı çözüm bulma çalışmaları dönem içinde mutlak düzeyinde devam etmiştir. Azerbaycan ile ikili üst düzey temaslar da sürdürülmüştür. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Paşinyan, beşinci kez, 13 Mayıs'ta Brüksel'de, AB'nin Doğu Ortaklığı Girişiminin 10'uncu yıldönümü kutlamaları münasebetiyle düzenlenen bir yemekte görüşmüştür. Paşinyan gazetecilere, akşam yemeğinde kısaca görüştiklerini ve Karabağ'daki güncel durum hakkında genel bir görüş alışverişinde bulduklarını söylemiştir.

İki ülkenin Dışişleri Bakanları da, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Minsk Grubu üç eş başkanı ile çalışmalarını sürdürmüştür. İki bakan 15 Nisan'da Moskova'da, Rusya Dışişleri Bakanının da hazır bulunduğu bir görüşme yapmıştır. Toplantı sonunda üç bakan yayınladıkları ortak bildiriye, savaşan tarafların Karabağ çevresinde ve Azerbaycan-Ermenistan sınırlarında ateş kes rejimini kuvvetlendirmeyi ve diğer güvenlik artırıcı önlemler almayı teyit ettikleri belirtilmiştir.

Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları 21 Haziran'da da Washington'da, ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı John Bolton ile Karabağ

11 "Issues in Yerevan-Stepanakert Relations Are In Past: Sc Secretary," *Aysor*, 26 Temmuz 2019, <https://www.aysor.am/en/news/2019/07/26/grigoryan-stepanakert/1591263>.

12 "Pashinyan In Stepanakert Reveals 'Strategic Goals' For Armenia."

sorununu görüşmek üzere bir araya gelmiştir. Görüşmeden kısa bir süre önce, Karabağ'da iki ülkenin askeri birliklerinin sınır çizgisinde çatışmalar çıkmıştır. Buradaki gerginlik aylar süren nisbi bir sükûnetten sonra Mayıs ayından itibaren artmaya başlamıştır. Bolton bir Twitter mesajında, iki bakan arasında diyalogun devam etmesini cesaretlendireceğini belirtmiştir.¹³ Bolton ile görüşmeden önce Ermeni Bakan Washington'a gelmiş olan Minsk Grubu eş başkanları ve AGİT dönemsel başkanı ile de bir "hazırlık toplantısı" yapmıştır. Toplantı sonrası bir açıklama yapılmamıştır.

3. Ermenistan'ın Dış İlişkileri

Ermenistan'daki yeni yönetimin göze batan bir özelliği dış ilişkileri zenginleştirmek ve geliştirmek çabası olmaktadır. Eski yönetimden farklı şekilde, yetkileri sembolik de olsa Cumhurbaşkanı'nın bu sıfatını kullanarak ve geçmiş diplomatik deneyiminden yararlanarak dış ilişkileri geliştirmede aktif bir faaliyet sürdürdüğü görülmektedir. Paşinyan da, özellikle Avrasya Ekonomik Birliği'nin dönem başkanlığı olanağını kullanarak geri kalmamaya özen göstermektedir. Rusya'ya bilinen bağımlılığına rağmen, AB'yle ilişkilerini Doğu Ortaklığı, ABD'yle ilişkilerini Ermeni diasporası ve ekonomik yatırımlar aracılığıyla çeşitlendirme gayretlerine Çin'i de ekleme girişimleri dikkat çekmektedir.

Ermenistan'ın bu herkese mavi boncuk politikasının gerçekçiliği konusunda Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'un Temmuz ayında bir Rus dergisine verdiği mülakat aydınlatıcıdır. Mülakatta Lavrov'a, Moskova'nın jeopolitik düzeyde Ermenistan, Ukrayna ve Gürcistan'ı kaybedip kaybetmediği sorulmuştur. Lavrov Rusya'nın bu ülkelerdeki siyasi süreçlere kayıtsız kalmadığı yanıtını vermiştir. Lavrov devamla şunları söylemiştir:

"Ukrayna, Gürcistan ve Ermenistan'daki siyasi süreçler bizi ilgilendiriyor çünkü onlar bizim uzun bir tarihi geçmişle bağlı olduğumuz ve aynı devlet çatısı altında yaşamış olduğumuz kardeş insanlarımızdır. [...] Maalesef, Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Batı tarihin sonuna gelindiğine inandı, bazı ülkelerin iç işlerine pervasızca müdahale edilebileceğini, iç siyasi süreçlerini haince yönlendirebileceğini düşündü. Ukrayna belki de en çarpıcı örnek. [...] Ermenistan'ın durumu ise çok daha farklı. Bu ülke güçlü stratejik

13 John Bolton (@AmbJohnBolton), "Looking forward to meetings later this week with the Foreign Minister of Armenia and the Foreign Minister of Azerbaijan, to encourage continued dialogue between them. The United States stands ready to assist in advancing the cause of peace in the region." *Twitter*, 18 Haziran 2019, <https://twitter.com/AmbJohnBolton/status/1141112127358455809>.

İlişkilerimizin ve bir ittifakımızın bulunduğu, Güney Kafkaslarda Rusya'nın kilit ortağıdır. Geniş bir siyasi diyalogumuz, parlamentolar arası ve uluslararası sahnede işbirliğimiz vardır. Rusya Ermenistan'ın en önde gelen ekonomik ortağıdır. Eğitim, kültür, yatırım, askeri ve teknik alanlarda bağlarımız gelişmektedir".¹⁴

6 Mayıs'ta ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı vekili başkanlığında bir heyet Erivan'da ABD-Ermenistan Stratejik Diyalogu ilk toplantısına katılmıştır. Heyet başkanı Başbakan Paşinyan ile de görüşmüştür. Basın bürosundan yapılan açıklamaya göre Paşinyan, ABD ile yakın ilişkiler kurmak Ermenistan için büyük önem taşımaktadır demiştir. Erivan'daki ABD Büyükelçisi, Washington'un 2018 yılında Ermenistan'a USAID yıllık 66 milyon dolar yardımına ek olarak 26,7 milyon dolarlık yardımda bulunduğunu, Stratejik Diyalog görüşmesinden sonra ek 16 milyon dolar ve USAID tarafından da demokratik reform gündemi için ek 6 milyon dolar verileceğini söylemiştir. Haziran ayında Temsilciler Meclisi demokrasi yardımı olarak 40 milyon dolar tahsis kararı almıştır. 1992 yılından bu yana ABD tarafından Ermenistan'a verilen toplam yardım miktarının 2 milyar doları aştığı kaydedilmiştir.¹⁵

Paşinyan, 13 Mayıs'taki AB Doğu Ortaklığı Girişimi 10'uncu yıldönümü kutlamaları için Brüksel'e gitmeden önce Lüksemburg'a bir çalışma ziyareti yapmıştır.

Çin'de düzenlenen Asya Uygarlıkları Forumuna katılmak üzere Beijing'e giden Paşinyan ve heyeti, 14 Mayıs'ta Halkın Büyük Salonunda Çin Devlet Başkanı ile görüşmüştür. Başkan Xi Çin ile Ermenistan arasında çeşitli alanlarda gelişmekte olan ilişkileri Çin dış politikasının önemli bir unsuru olarak gördüğünü söylemiş, güçlü kültürel ve tarihi bağlardan övgüyle söz etmiştir. Xi, Ermeni halkını çok iyi tanıdıklarını ve Ermeni halkının maruz kaldığı trajik olayların gelecekte cereyan etmeyeceğine inandıklarını söylemiştir. Çin Devlet Başkanı, ülkesinin Kuzey-Güney karayolu inşasına ve diğer alt yapı projelerinin uygulanmasına katılmaya hazır olduğunu söylemiştir. Paşinyan, Çin ile ilişkileri geliştirmenin hükümeti için en üst öncelik olduğunu vurgulamıştır.¹⁶

14 "Lavrov: Armenia is Russia's key partner in South Caucasus," *MediaMax*, 18 Temmuz 2019, <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/34261/>.

15 "The first session of the Armenian-American Strategic Dialogue was held in Yerevan," Ministry Of Foreign Affairs Of The Republic Of Armenia, 07 Mayıs 2019, <https://www.mfa.am/en/press-releases/2019/05/07/us-armenia-strategic-dialogue/9532>.

16 "Xi meets Armenian PM," *Xinhua*, 14 Mayıs 2019, http://www.xinhuanet.com/english/2019-05/14/c_138058161.htm.

14 Ağustos'ta Ermenistan Ulusal Güvenlik Servisi (NSS) Başkanı Erivan'da Çin Büyükelçisi ve beraberindeki heyetle, konu istihbarata ilişkin olmasına rağmen basına geniş ölçüde yansıtılan bir görüşme yapmıştır. Ermenistan İstihbarat Başkanı Çin'in, ilişkiler üst düzeyde bulunan dost ve ortak bir ülke olduğunu ifade etmiş, Çin ile Ermenistan arasında terörle mücadele alanında işbirliğinin her iki ülkenin yararına güçlendirilmesi ümidini dile getirmiştir. Çin'in güney Kafkaslara duyduğu jeopolitik ilgiyi de dikkate alarak, Ermenistan'ın Batı ve Rusya yönünde olduğu kadar dış politika mihverini doğu yönünde de yoğunlaştırması gerektiğini ifade eden İstihbarat Başkanı, Ankara'nın Pantürkist ve Panislamist politikasına karşı Ermenistan'ın Çin için bir dizginleme platformu oluşturabileceğini zira Çin'in acil bir sorunu bulunduğunu ve Türkiye'yi dizginleme politikasının Çin-Ermenistan bağlarını güçlendirebilecek bir unsur olabileceğini kaydetmiştir.¹⁷

Bu toplantı ile ilgili olarak basında yer alan diğer bilgilerde şunlar kaydedilmiştir: Sincan-Uygur otonom bölgesinin nüfusu 21.813.334'tür. Nüfusun %45'i Müslüman ve Türkçe konuşan Uygur halkı, %40'ı Çinlidir. Çin yöneticileri, Uygur halkını milliyetçilik ve ayrılıkçılıkla suçlamaktadır. Uygur halkının ayrılıkçı ve radikal İslam faaliyeti uzun süredir Çin için bir istikrarsızlık kaynağıdır. Genel jeopolitik çıkarların yanı sıra Ermenistan, Çin'i Ermenistan ekonomisine yatırım yapmaya cezbetmelidir. Çin, Trans-Hazar Ulaşım Koridoruna ilgi duymakta ve Karadeniz'e, Türkiye'ye ve Avrupa pazarlarına Kazakistan-Azerbaycan-Gürcistan üzerinden ulaşmaya çalışmaktadır. Ermenistan, Çin yatırımlarını Ermenistan-İran demiryolu ve Kuzey-Güney koridoruna çekmelidir. Çin'in İran ile ittifak ilişkileri vardır. İran-Ermenistan ikilisinin harekete geçmesi ve güney Kafkaslarda ekonomik ve jeopolitik konumlarını güçlendirmesi Çin'in çıkarları ile uyumludur.

Cumhurbaşkanı Armen Sarkissian 18 Mayıs'ta Kazakistan'a bir çalışma ziyaretinde bulunmuş ve yeni Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev ile görüşmüştür.

Paşinyan, 28 Mayıs'ta Ortak Güvenlik Örgütü'nün (CSTO) yeni Genel Sekreter adayı Belarus Stanislav Zasi'yi kabul etmiş ve yeni görevini onaylayacağı hususunda teminat vermiştir. Böylelikle Paşinyan sessizce bir geri adım daha atmıştır. (Ermeni Genel Sekreter Yuri Khachaturov 2 Kasım'da, yargılanmak üzere, üç yıllık süresinin 1,5 yılında görevinden alınmış, yerine başka bir Ermeni'nin atanması ısrarı kabul görmemişti.)

Ermenistan, Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) Dışişleri Bakanları 4 Haziran'da Lefkoşe'de üçlü bir toplantı yapmıştı. İlk defa üçlü

17 "Armenia National Security Service Chief, China Ambassador Discuss Partnership in Tackling Global Challenges," *News.am*, 14 Ağustos 2019, <https://news.am/eng/news/528503.html>.

düzyeyde bir araya gelen Dışışleri Bakanları ölkeleri arasındaki ilişkileri derinleştirme sözü vermiştir. Ermenistan Dışışleri Bakanı, yeni platformun çok önemli olduğunu belirtmiş, üç ölkenin gelecekte atacakları adımları tespit ettiklerini, Ermenistan'ın yakın bir gelecekte üç öлке zirvesi ne ev sahipliği yapacağını söylemiştir. Yunan Dışışleri Bakanı, üç ölkenin tarihi bağları ve ortak tutumları bulunduğunu söylemiştir. Yunan Bakan ayrıca üçlünün uluslararası kuruluşlarda “Ermeni soykırımı”nın tanınması gibi konularda işbirliği yapmak konusunda anlaşıklarını kaydetmiştir.¹⁸

GKRY'e resmi bir ziyarette bulunan ve Paşinyan'ın yakın çevresinde yer alan Ermenistan Meclis Başkanı, 5 Temmuz'da GKRY Parlamentosuna hitap etmiştir. Ermeni Meclis Başkanı Ermenistan ve GKRY'i, Türkiye'yi çevreleme ve hareketsizleştirme ortak hedefine sahip olan “gerçek dost” olarak tanımlamıştır. Ermeni Meclis Başkanı devamla, “Asırlardır Ermeniler ve Kıbrıslılar Osmanlı boyunduruğuna karşı savaştı. Bugün biz, Ermenistan ve Kıbrıs özel bir görev üstlendik: Türkiye'nin yayılmacı politikasına karşı çıkmak. Bu görevi birbirimizi hayati konularda destekleyerek yerine getiriyoruz.” Ermeni Meclis Başkanı ayrıca Ankara'yı Kıbrıs deniz sahasında yasa dışı ticari faaliyette bulunmakla suçlamıştır.¹⁹

Ermenistan Meclis Başkanı 16 Ağustos'ta ABD Kongresinde temaslarda bulunmuş, Temsilciler Meclisi Başkanı Pelosi (seçim bölgesi Kaliforniya eyaletinde etkili bir Ermeni seçmen nüfusu vardır) ve Senato çoğunluk başkanı Mitch McConnell ile görüşmüştür.²⁰

14 Ağustos'ta, Ermenistan'ın Diaspora İşleri Yüksek Komiserinin 26-30 Ağustos'ta düzenlenecek “Kıbrıs Diaspora Dünya Kongresi”ne katılmak üzere GKRY'e gideceği bildirilmiştir.

Paşinyan 6 Haziran'da St. Petersburg Uluslararası Ekonomik Forumuna katılmıştır. Paşinyan toplantı esnasında Putin ile görüşmüştür.²¹ Putin ikili

18 “Leaders of Armenia, Cyprus, Greece to meet in Yerevan,” *Asbarez*, 04 Haziran 2019, <http://asbarez.com/181191/leaders-of-armenia-cyprus-greece-to-meet-in-yerevan/>.

19 “Armenian Speaker Blasts ‘Turkish Expansionism’ in Cyprus,” *Azattyun*, 05 Temmuz 2019, <https://www.azattyun.am/a/30039233.html>.

20 “Ararat Mirzoyan Meets with U.S. Senate Republican Majority Leader Mitch McConnell,” *National Assambly of the Republic of Armenia*, 17 Temmuz 2019, http://www.parliament.am/news.php?cat_id=2&NewsID=11882&year=2019&month=07&day=17&lang=eng.

21 “Putin to meet with Pashinyan at International Economic Forum in Saint Petersburg,” *Arka Haber Ajansı*, 4 Haziran 2019, https://arka.am/en/news/politics/putin_to_meet_with_pashinyan_at_international_economic_forum_in_saint_petersburg/.

ilişkilerden övgüyle bahsetmiş, Rusya'nın Ermenistan'ın dış ticaretindeki %26 pay ve 2 milyar dolarlık yatırım ile en büyük ticaret ortağı olduğuna işaret etmiştir. Paşinyan, ilişkileri stratejik olarak tanımlamış, Ermenistan'ın gerçekleştirmekte olduğu yüksek kalkınma hızından bahsetmiş ve bu hızın düşmemesi için bazı konularda çözümler bulma ümidini ifade etmiştir. (Özellikle Rusya'dan ithal edilen doğal gaz fiyatlanmasında ciddi sıkıntı bulunmaktadır.)

AB ile Ermenistan Ortaklık Konseyi'nin ikinci toplantısı 13 Haziran'da Brüksel'de yapılmıştır. Toplantıda Kapsamlı ve Geliştirilmiş Ortaklık Anlaşmasının (CEPA) etkili olarak uygulanması gereği teyit edilmiştir. Konsey hukukun üstünlüğü, bu kapsamda bağımsız, etkili ve hesap verebilir adalet sisteminin ve insan haklarının öneminin altını çizmiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanı ayrıca AB Dışişleri ve Güvenlik Politikası Yüksek Komiseri ile ikili bir görüşme yapmıştır.

Cumhurbaşkanı Sarkissian, Temmuz ayında Fransa ve İngiltere'de özel nitelikli ziyaretler ve temaslarda bulunmuştur. Paris'te Ermeni Katolik kurumu olan bir Mekhitarist okulunu ziyaret etmiş, Londra'da yeni İngiliz kabinesinde Avrupa ve Amerikalardan sorumlu bir devlet bakanını ziyaret etmiştir.

Dönem içinde Gürcistan ile artan temaslarda kapsamında, Ermenistan Dışişleri Bakanı 24 Temmuz'da Tiflis'i ziyaret etmiş, üst düzey temaslarda bulunmuştur.

Paşinyan, Ermenistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği dönem başkanı olması vesilesiyle 8-9 Ağustos'ta Kırgızistan'da Çolpan Ata'da düzenlenen Avrasya Hükümetlerarası Konsey toplantısına katılmış, bu vesileyle Kırgızistan Cumhurbaşkanı ile toplantı esnasında da Rusya Başbakanı ile görüşmüştür. Kırgızistan'a giderken Singapur'a da bir çalışma ziyaretinde bulunmuş ve özellikle Singapur'un teknoloji sektöründeki olanaklarına ilgi göstermiştir.

12 Ağustos'ta Uruguay Dışişleri Bakanı Ermenistan'a resmi bir ziyarette bulunmuştur.

4. Türkiye-Ermenistan İlişkileri

Dönem içinde yeni Ermenistan yönetiminin Türkiye karşıtı tutumunun daha da sertleştiği, düşmanca bir tavra dönüştüğü gözlenmektedir. Yeni yönetim Türkiye'ye soykırım iddialarını kabul ettirme doğrultusundaki geleneksel politika ve çabalarına, dışarıya açılma, uluslararası ilişkilerini çeşitlendirme

girişimleri kapsamında, bölgesel bir güç olan Türkiye'ye dolaylı mesaj vermek isteyen üçüncü taraflar için de Türkiye karşıtı bir platform oluşturma gayreti içine girmiş gözükmektedir. Yeni yönetimin bu açık ve kamuoyuna da yansıtılan tutumunda, içeride hala istikrarı sağlayamamış olan Paşinyan'ın dikkati dışarıya kaydırmak manevrasının yanı sıra, Dağlık Karabağ konusunda vermek zorunda kalacağı tavizleri perdeleme ve ileride Türkiye ile aramak zorunda kalacağı uzlaşma için de güçlü pozisyona geçme çabalarını görmek mümkündür.

Nisan ayı Ermenistan'ın ve Ermenilerin Türkiye'ye ve Türklere karşı soykırım iddialarının tavan yaptığı bir dönem olmaktadır. Bu yıl da tutum değişmemiştir. Devamlı tekrarlanan ve her vesileyle daha da zenginleştirilen Türkiye'yi ve Türkleri suçlayan mağdur ve mazlum söylemi, Cumhurbaşkanı Sarkissian, Başbakan Paşinyan'dan başlayarak her düzeyde yeniden dile getirilmiştir. Bu koroya Türkiye'den bir milletvekili de katılmıştır. ABD Başkanı Donald Trump da, artık mutat olduğu üzere, 24 Nisan Ermeni Anma Günü münasebetiyle bir mesaj yayınlamıştır. Trump'ın mesajı, soykırım denmediği için Ermenileri tatmin etmemiştir. Türk Dışişleri Bakanlığı da aşağıdaki açıklama ile mesajdaki ifadelerden duyulan rahatsızlığı kayda geçirmiştir²²:

“ABD Başkanı Trump’ın 1915 olaylarına ilişkin 24 Nisan 2019 tarihli açıklamasını reddediyoruz.

Ermenilerin kurguladıkları sübjektif anlatıyı temel alan bu açıklamanın hiçbir değeri yoktur. Tarihin iç siyasi mülahazalarla çarpıtılması asla kabul edilemez.

Aynı dönemde Ermeni isyancılarca katledilen 500 binden fazla Müslümanın acılarını bir kez daha hatırlatarak Başkan Trump’ı adil olmaya davet ediyoruz.

Türkiye, 104 yıl önce yaşanan olayların her yönüyle anlaşılması için Ortak Tarih Komisyonu kurulması önerisinin arkasındadır.

1915 olaylarındaki sorumluluklarını unutturmak isteyen radikal Ermeniler ise bu öneriye olumlu yaklaşma cesaretini gösterememektedir.

22 “No: 113, 24 Nisan 2019, ABD Başkanı Donald Trump’ın 1915 Olaylarına İlişkin Açıklaması Hk.,” T.C. Dışişleri Bakanlığı, 24 Nisan 2019, http://www.mfa.gov.tr/no_113_abd-baskani-trump-in-1915-olaylarina-iliskin-aciklamasi-hk.tr.mfa.

Bu vesileyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış sürecinde hayatını kaybeden Müslüman, Hristiyan, Yahudi tüm sivil Osmanlı milletlerini saygıyla anıyoruz.”

Fransa Cumhurbaşkanı'nın 24 Nisan'ı “Ermeni Soykırımını Anma Günü” ilan etmesi tepki ile karşılanmış, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan bizzat Emmanuel Macron'u hedef alarak, Fransa'nın kimseye ders verecek durumda olmadığını, Fransa'nın önce kendi kanlı tarihi ve suçlarıyla yüzleşmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Kanada Başbakanı da 24 Nisan'da yayınladığı mesajda Ermeni söylemine destek vermiştir.

Cumhurbaşkanı Erdoğan 24 Nisan'da İstanbul Ermeni Patrikhanesi Patrik vekili Başpiskopos Aram Ateşyan'a aşağıdaki mesajı göndermiştir²³:

“Türkiye Ermenileri Patrik Genel Vekili Sayın Aram Ateşyan,

Çok Değerli Ermeni Vatandaşlarım,

Sizleri en kalbi duygularıyla selamlıyor, saygılarımı sunuyorum.

Sözlerime başlamadan önce, 8 Mart 2019 tarihinde kaybettiğimiz çok değerli Patrik Sayın Mesrob Mutaşyan'ı saygıyla anıyor, ailesine, yakınlarına ve tüm Ermeni cemaatine başsağlığı diliyorum.

Birinci Dünya Savaşı'nın zor şartlarında hayatını kaybeden Osmanlı Ermenilerini bu yıl da ihtiramla anıyor, torunlarına içten taziyelerimi iletiyorum.

Her imparatorluğun dağılma sürecinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde sınırları içerisinde ve komşu coğrafyalarda büyük insani krizler yaşanmıştır.

Salgın hastalıklar, göçler, devlet otoritesinin zayıflaması sonucu artan çete ve silahlı grupların öncülük ettiği bozgunculuk eylemleri nedeniyle yitirdiğimiz diğer Osmanlı vatandaşlarına da Allah'tan rahmet diliyorum.

23 Recep Tayyip Erdoğan, “Türkiye Ermenileri Patrik Genel Vekili Sayın Ateşyan'a Mektup,” *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*, 24 Nisan 2019, <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari/365/105096/turkiye-ermenileri-patrik-genel-vekili-sayin-atesyan-a-mektup>.

Ermeni toplumu, gerek Osmanlı İmparatorluğu gerek Cumhuriyetimizin yüzyıla yaklaşan geçmişinde çok kıymetli evlatlar yetiştirerek ülkemize büyük katkılarda bulunmuştur.

Dün olduğu gibi bugün de Ermeni vatandaşlarımız, ülkemizin eşit ve hür vatandaşları olarak, sosyal, siyasi ve ticari hayatımızın her alanında önemli roller üstlenmektedir.

Tarih boyunca acıda ve sevinçte ortak iki halkın, geçmişin yaralarını sarması ve bağlarını daha da kuvvetlendirmesi hepimizin ortak amacıdır.

Bizler acılarınızın hafifletilmesinde ve sorunlarınızın çözümlenmesinde yanınızda olmaya devam edeceğiz.

Şu hususun altını özellikle çizmek isterim: Ülkemizdeki Ermeni cemaatinin huzuru, güvenliği ve mutluluğu bizim için çok özel bir öneme sahiptir.

Tek bir Ermeni vatandaşımızın dahi ötekileştirilmesine, dışlanmasına, meydan verenler bizi karşılarında bulacaklardır.

Bu vesileyle, Ermeni cemaatinin yeni dini liderinin bir an önce seçilmesini temenni ediyor ve sizlere muvaffakiyetler diliyorum.

Ortak bir geleceği beraber inşa edebilmenin yolunun bir ve beraber olmaktan geçtiğine inanıyorum.

Bu itibarla, ortak geçmişimizi çarpıtarak tarihten kin, nefret ve husumet çıkarmaya tevessül eden çevrelere fırsat vermemenizi diliyorum.

Bu düşüncelerle Birinci Dünya Savaşı'nda yitirdiğimiz Osmanlı Ermenilerini bir kez daha saygıyla yâd ediyorum.”

Türk tarafının Ermeni iddialarına yanıtı ve özellikle Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın açıklamaları Ermenistan tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştır. Paşinyan, 24 Nisan'da yapılan açıklamaların Ermeni halkına ve insanlığa hakaret olduğunu, uluslararası toplumun Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın “aşırı nefret söylemini” kınaması gerektiğini, inkârcılığın sadece yeni bir düzeye ulaşmakla kalmadığını, bir ulusun katlinin de meşrulaştırıldığını iddia etmiştir.²⁴ Ermenistan Dışişleri Bakanı da, Cenevre'de Birleşmiş Milletler

24 “Pashinyan Slams Erdogan For “Extreme Hate Speech”, “Insult To Armenian People And Humanity” Over April 24 Remarks,” *Horizon Weekly*, 25 Nisan 2019, <https://horizonweekly.ca/am/pashinyan-slams-erdogan-for-extreme-hate-speech-insult-to-armenian-people-and-humanity-over-april-24-remarks/>.

(BM) İnsan Hakları Konseyinin 41'inci toplantısında Türkiye Cumhurbaşkanı'nın 24 Nisan'daki açıklamalarını Ermenistan'ın şiddetle kınadığını beyan etmiştir.

Paşinyan yönetiminin Türkiye karşıtlığının ulaştığı boyutlar söylemden fiiliyata da dönüşmüştür. 1973 yılında Los Angeles kentinde Başkonsolos ve yardımcısı iki Türk diplomatı hunharca öldüren yaşlı bir caninin mezarı yıllar sonra Ermenistan'a nakledilerek, kahramanlar için yapılan askeri bir törenle 5 Mayıs'ta Erivan'da askeri mezarlığa defnedilmiştir.²⁵

24 Haziran'da Ermenistan Cenevre'de BM çatısı altında yeni bir propaganda girişiminde bulunmuş, Türkiye'yi töhmet altında bırakmaya matuf soru sordurmaya ve bir tartışma başlatmaya yeltenmiştir. Türk Daimi Temsilciliği tabiatıyla bu oyuna gelmemiştir.

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı 10 Temmuz'da bir bildiri yayınlayarak, Türkiye'nin GKRY'nin münhasır ekonomik bölgesinde sondaj faaliyetlerini durdurmasını istemiş, Türkiye'nin devam eden tahrik edici eylemlerinin doğu Akdeniz bölgesinde güvenlik ve istikrarı tehlikeye attığını iddia etmiştir.

İki HDP milletvekilinin Buenos Aires ve Montevideo'da Ermeni kuruluşları ile temaslarının ardından Arjantin'deki Ermeni Kültür Birliği (UCA) üç belediyeye kayyum atanması kararını protesto etmiş, 105 yıl önce izlenen yoldan gidildiğini, “önce Ermeniler, şimdi Kürtler” ifadesine yer verilmiştir.

Dönem içinde Ermenileri en ziyade rahatsız eden gelişme, hukuk alanında aldıkları yeni bir yenilgi olmuştur.

Ermeni kökenli bazı ABD vatandaşları tarafından Osmanlı imparatorluğunca 1915 olayları sırasında (iddianamelerde “Ermeni Soykırımı” olarak adlandırılmaktadır) ailelerinin mal varlıkları/arazilerine el konulduğu iddiasıyla 2010 yılında Türkiye Cumhuriyeti ile Merkez Bankası ve Ziraat Bankası aleyhinde tazminat davaları açılmıştı. ABD'nin Kaliforniya Eyaleti Bölge İdare Mahkemesi 26 Mart 2013 tarihinde aldığı kararla, Anayasanın ABD yönetimini yetkili kıldığı bir konuyu (soykırım iddiası) yargının çözemeyeceği (siyasi mesele doktrini) gerekçesiyle davayı reddetmişti.

Davacı avukatları ret kararını Nisan 2013'te temyiz mahkemesine taşımışlardı. Kaliforniya 9. Bölge Temyiz Mahkemesi davaları benzerlikleri nedeniyle birleştirmiş ve yeniden incelemeye almıştır. Temyiz Mahkemesi 8 Ağustos

25 “Gourgen Yanikian's Remains to be Re-buried in Yerevan,” *MassisPost*, 01 Mayıs 2019, <https://massispost.com/2019/05/gourgen-yanikians-remains-to-be-re-buried-in-yerevan/>.

2019’da aldığı ve içtihat oluşturacak şekilde hemen yayınlattığı kararında, davacıların temyiz itirazını, dava konusunun zaman aşımına uğradığı gerekçesi ile usul yönünden oybirliğiyle reddetmiş ve ilk derece mahkemesinin kararını onaylamıştır. Söz konusu karar böylece ABD mahkemelerinin benzeri tazminat davaları bakımından gerek siyasi mesele doktrini, gerek zaman aşımı itibarıyla yetkisizliğini ortaya koymuş olmaktadır.

Bu kararın, hezimetini kabullenmek istemeyen Ermeni milliyetçi propagandasınca yorumu da dikkat çekicidir. Temyiz mahkemesi kararını verirken davacı tarafın iddialarına karşı çıkmamış, iddia ettiğiniz gibi de olsa, iddianız şu gerekçe ile reddedilmiştir denmiştir. Buna propagandistlerin yorumu, “mahkeme soykırım iddiasını reddetmedi” olmuş ve karardan kendilerine bir pay çıkartmaya çalışmışlardır.

KAYNAKÇA

- “100 facts about the new Armenia from the Prime Minister.” *JamNews*. 08 Mayıs 2019. <https://jam-news.net/100-facts-about-the-new-armenia-from-prime-minister/>.
- “Ararat Mirzoyan Meets with U.S. Senate Republican Majority Leader Mitch McConnell.” *National Assambly of the Republic of Armenia*. 17 Temmuz 2019. http://www.parliament.am/news.php?cat_id=2&NewsID=11882&year=2019&month=07&day=17&lang=eng.
- “Armenia National Security Service Chief, China Ambassador Discuss Partnership in Tackling Global Challenges.” *News.am*. 14 Ağustos 2019. <https://news.am/eng/news/528503.html>.
- “Armenia Pm Presents Six Pan-Armenian Consensuses in Speech At Pan-Armenian Rally.” *News.am*. 05 Ağustos 2019. <https://news.am/eng/news/527353.html>.
- “Armenian Speaker Blasts ‘Turkish Expansionism’ In Cyprus.” *Azattyun*. 05 Temmuz 2019. <https://www.azattyun.am/a/30039233.html>.
- “Armenian will have new National Security Strategy stressed Armen Grigoryan.” *Gagrule*. 26 Temmuz 2019. <https://gagrule.net/armenian-will-have-new-national-security-strategy-stressed-armen-grigoryan/>.
- “Gourgen Yanikian’s Remains to be Re-buried in Yerevan.” *MassisPost*. 01 Mayıs 2019. <https://massispost.com/2019/05/gourgen-yanikians-remains-to-be-re-buried-in-yerevan/>.
- “Issues in Yerevan-Stepanakert Relations Are in Past: Sc Secretary,” *Aysor*, 26 Temmuz 2019, <https://www.aysor.am/en/news/2019/07/26/grigoryan-stepanakert/1591263>.
- “Kocharian Sees ‘Powerful’ Opposition Emerging In Armenia.” *Azattyun*. 08 Mayıs 2019. <https://www.azattyun.am/a/29929175.html>.
- “Lavrov: Armenia is Russia’s key partner in South Caucasus.” *MediaMax*. 18 Temmuz 2019. <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/34261/>.
- “Leaders of Armenia, Cyprus, Greece to meet in Yerevan.” *Asbarez*. 04 Haziran 2019. <http://asbarez.com/181191/leaders-of-armenia-cyprus-greece-to-meet-in-yerevan/>.
- “No: 113, 24 Nisan 2019, ABD Başkanı Donald Trump’ın 1915 Olaylarına İlişkin Açıklaması Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı*. 24 Nisan 2019. http://www.mfa.gov.tr/no_113_-abd-baskani-trump-in-1915-olaylarina-iliskin-aciklamasi-hk.tr.mfa.

“Pashinyan in Stepanakert Reveals ‘Strategic Goals’ For Armenia.” *Mirror Spectator*. 08 Ağustos 2019. <https://mirrorspectator.com/2019/08/08/pashinyan-in-stepanakert-reveals-strategic-goals-for-armenia/>.

“Pashinyan Slams Erdogan For ‘Extreme Hate Speech’, ‘Insult To Armenian People And Humanity’ Over April 24 Remarks.” *Horizon Weekly*. 25 Nisan 2019. <https://horizonweekly.ca/am/pashinyan-slams-erdogan-for-extreme-hate-speech-insult-to-armenian-people-and-humanity-over-april-24-remarks/>.

“Pashinyan Tells Supporters to Block Courts, Asks Judges to Resign.” *Mirror Spectator*. 21 Mayıs 2019. <https://mirrorspectator.com/2019/05/21/pashinyan-tells-supporters-to-block-courts-asks-judges-to-resign/>.

“President Armen Sarkissian’s Address.” *The President of the Republic of Armenia*. 19 Mayıs 2019. <https://www.president.am/en/press-release/item/2019/05/19/Announcement/>.

“Putin to meet with Pashinyan at International Economic Forum in Saint Petersburg.” *Arka Haber Ajansı*. 4 Haziran 2019. https://arka.am/en/news/politics/putin_to_meet_with_pashinyan_at_international_economic_forum_in_saint_petersburg/.

“Russia Refuses To Extradite Former Armenian Official.” *Azatutyun*. 19 Ağustos 2019. <https://www.azatutyun.am/a/30117300.html>.

“Rustam Badasyan Appointed Justice Minister.” *Asbarez*. 19 Temmuz 2019. <http://asbarez.com/181783/rustam-badasyan-appointed-justice-minister/>.

“The first session of the Armenian-American Strategic Dialogue was held in Yerevan.” Ministry Of Foreign Affairs Of The Republic Of Armenia. 07 Mayıs 2019. <https://www.mfa.am/en/press-releases/2019/05/07/us-armenia-strategic-dialogue/9532>.

“Xi meets Armenian PM.” *Xinhua*. 14 Mayıs 2019. http://www.xinhuanet.com/english/2019-05/14/c_138058161.htm.

John Bolton (@AmbJohnBolton). “Looking forward to meetings later this week with the Foreign Minister of Armenia and the Foreign Minister of Azerbaijan, to encourage continued dialogue between them. The United States stands ready to assist in advancing the cause of peace in the region.” *Twitter*. 18 Haziran 2019. <https://twitter.com/AmbJohnBolton/status/1141112127358455809>.

Recep Tayyip Erdoğan. “Türkiye Ermenileri Patrik Genel Vekili Sayın Ateşyan’a Mektup.” *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*. 24 Nisan 2019. <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari/365/105096/turkiye-ermenileri-patrik-genel-vekili-sayin-atesyan-a-mektup>.

Yayın Geliş Tarihi: 29.05.2019

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 19.08.2019

Sayı: 69, Yıl: 2019, Sayfa: 31-58

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Aslan, Taner. "Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 63 (2019): 31-58.

Araştırma Makalesi

BERLİN ANTLAŞMASININ BİRİNCİ MURAHHASI ALEKSANDIR KARATODORİ (THEODORİ) EFENDİ'NİN (PAŞA) BERLİN ANTLAŞMASININ ERMENİLERLE İLGİLİ 61. MADDESİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

(THE VIEWS OF THE CHIEF NEGOTIATOR OF BERLIN TREATY
ALEXANDER CARATHÉODORY [THEODORI] EFENDI'S [PASHA] ON THE
ARTICLE 61 OF BERLIN TREATY CONCERNING ARMENIANS)

Taner ASLAN*

Öz: 1877 – 1878 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya yenilmesi Ermeni milliyetçilerini harekete geçirmiş, Rusya'dan muhtariyete kadar taleplerde bulunmuşlardır. Muhtariyet olmasa da bu talepler Rusya'da karşılık bulmuş, Osmanlı – Rus savaşı sonucunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesinde Ermenilere yer verilmiştir. Ayastefanos Antlaşması'nın Rusya'ya büyük avantajlar vermesinden endişe duyan Avrupalı büyük devletler bu antlaşmayı Berlin'e taşımışlar, Berlin'de yapılan yeni görüşmeler sonucunda Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Ermeniler Berlin'de yeni bir antlaşmanın yapılacağını haber alır almaz, buraya bir delege göndermişlerdir. Avrupalı devletlerle yaptığı görüşme sonucu Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi Ermenilere ayrılmıştır. Osmanlı baş müzakerecisi olan Aleksandır Karatodori Efendi söz konusu antlaşmanın 61. Maddesine dair bazı görüşler ortaya koymuştur. Çalışmada Ermenilerin Berlin Kongresi görüşmeleri sırasındaki faaliyetleri ile Osmanlı Devleti'nin baş müzakerecisi sıfatıyla antlaşmada yer alan

* ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8207-3224>

Prof. Dr., Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Aleksandır Karatodori Efendi'nin bu antlaşmanın 61. Maddesine dair görüşleri ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: *Ayastefanos Antlaşması, Aleksandır Karatodori Efendi, Berlin Antlaşması, Patrik Nerses, Ermeni*

Abstract: *The defeat of the Ottoman Empire to Russia in the Russo-Turkish War (1877-1878) prompted the Armenian nationalists, and they demanded autonomy from Russia. Some of these demands were met in Russia but not autonomy, and the Armenian issue received a place in Article 16 of the Treaty of San Stefano (also called Ayastefanos Treaty) which was signed as a result of the war. European countries that were concerned that Russia might obtain huge advantages from the treaty took it to Berlin, and the Berlin Treaty was signed in the light of new negotiations. The Armenians sent a delegate there as soon as they were informed of a new treaty being prepared in Berlin. As a result of those meetings with the European countries, Article 61 was dedicated to the Armenians. Alexander Carathéodory Efendi, the chief-negotiator of the Ottoman Empire, made some assessments on Article 61 of the treaty. In this article, the opinions of Alexander Carathéodory as a chief negotiator were examined.*

Keywords: *Treaty of San Stefano, Aleksander Carathéodory Pasha, Berlin Treaty, Patriarch Nerses Varjabedian, Armenian*

Osmanlı Türk toplumunda vicdan muhasebesi, Türk olmayan topluluklara hoşgörülü bir anlayışın sergilenmesini sağlamıştır. Osmanlı devlet sisteminin önemli bir özelliği olan vicdan muhasebesi sayesinde her türlü münasebet adil prensipler üzerine inşa edilmiştir.¹ Dolayısıyla vicdan muhasebesi, Osmanlı egemenliğindeki bütün toplumların huzur içerisinde yaşamasında müessir rol oynamıştır.² Bundan en ziyade Ermeniler istifade etmişlerdir. Devlet içinde müstesna bir mevkie sahip olan Ermeniler, bu avantajla birlikte belirgin bir sosyal sorun oluşturmadan, uzun yıllar aynı gök kubbede, Türklerle birlikte yaşamışlardır.³ Söz konusu avantajlar Ermenilerin tarih, kültür ve dillerinin muhafazasını korumalarında oldukça etkili olduğu gibi, sosyal hayatlarına hiçbir şekilde müdahale edilmemesini sağlamıştır.⁴ Dolayısıyla bu durumun Ermeni milletinin temel yapısının bozulmadan saklanmasını sağladığı söylenebilir.⁵

Osmanlı egemenliğindeki Ermeni toplumunun sosyal hayatlarına hiçbir şekilde müdahale ve baskıda bulunulmamıştır. Bu hususa Megerditch Dadian ve Michael Warandian gibi Ermeni yazarlar da dikkat çekmektedirler. Bu yazarlar Türkiye Ermenilerinin Rusya Ermenilerine göre iktisadi, sosyo-kültürel açıdan oldukça iyi durumda olduklarından bahsetmektedirler. Dini özgürlüklerine sahip oldukları gibi, dini kurumları da özerklik içindedir. Bu gerçeğe değinen Batılı yazarlar da Türklerin Ermenilere her zaman hoşgörü ile muamele ettiklerini belirtmektedirler ve bundan övgüyle söz etmektedirler. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord George Leveson-Gower Granville, Ermeni toplumunun Türkiye'nin koruyuculuğunda varlıklarını, kültürel değerlerini muhafaza ettiklerini ortaya koyarak, Ermenilerin Türklere çok şey borçlu olduğu gerçeğini kabul etmektedir.⁶

1896–1897 tarihlerinde Anadolu'da bulunan ve “sadece tarafsız ve önyargısız bir gözlemci değil, aynı zamanda ciddi bir araştırmacı olmak iddiasında” olan New York Herald gazetesinin muhabiri Dr. George H. Hepworth, Osmanlı

1 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi* (İstanbul: Risale, 2006), 24. Osmanlı adaleti hakkında geniş bilgi için bkz., Ahmet Lütfi Kazancı, *Osmanlı Adalet Düzeni* (İstanbul: Marifet Yay., 1997).

2 Abdurrahman Şeref bu konuda şu tespiti yapar: “Türklerle et - kemik misali hem halk hem menfaat hem nasip oldular. Bu itibarla Devletle - Ermeniler arasında ciddi bir güven duygusu mevcut idi.” Bkz. Bayram Kodaman, “II. Abdülhamit ve Kürtler - Ermeniler,” *Süleyman Demirel Üniversitesi (SDU) Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı: 21, 132.

3 Recep Cengiz, “Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Hoşgörüden Yol Ayırma Ermeniler*, Cilt 4 (Kayseri: Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009), 10.

4 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009), 35-36.

5 Halil Erdoğan Cengiz, *İngiliz-Ermeni İttifakı* (İstanbul: Paraf Yayınları, 2010), 164.

6 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, 35-36.

idaresi ve toplumunun Ermenilere gayet iyi davrandığından bahsetmektedir.⁷ I. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı'nda Ermeni Mebusları Osmanlı Devleti'nin geniş hoşgörüsünden dolayı Osmanlı Devleti'ne çok şey borçlu olduklarını ifade etmişlerdir. Nitekim Erzurum Mebusu Hamzasb Efendi Osmanlı Devleti'nin 500 yıldır Ermenileri korumasının tarifinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Halep Mebusu Manuk Efendi ise Osmanlı Devleti'nde oldukça rahat yaşadıklarını güven ve emniyet içinde olduklarını söylemiştir.⁸

Osmanlı Devleti'nin geniş hoşgörüsünün Ermeni toplumuna birçok şey kazandırdığı gerçeğine karşın, Ermeni toplumunda isyanlar baş göstermiştir. Bu isyanların nedenleri Batılı devletlerin destek ve himayesi, Ermeni patrikhanesi ve din adamlarının tazyikleri ile ihtilal düşüncesini yaymaları ve misyoner faaliyetleridir. Milliyetçi Ermeniler, Balkanlarda meydana gelen isyan hareketlerinden etkilenerek, Balkan uluslarına benzer bir muhtariyet düşüncesine girmişlerdir. 19. Yüzyılın ortalarından itibaren Kilise, çıkardıkları gazeteler, kurdukları cemiyetler vasıtasıyla emellerine ulaşma gayreti içine girmiş ve faaliyetlerini giderek artırmışlardır. 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinde, Rusların galip gelmesini fırsat bilerek bağımsızlık, hiç olmazsa özerklik yönündeki taleplerini önce Rusya'ya daha sonra Ayastefanos Antlaşması'nın tadiliyle birlikte diğer Avrupalı büyük devletlere iletmışlerdir.

1878 tarihinde Berlin'de Ayastefanos Antlaşması'nın tadili üzerine toplanan Avrupalı büyük devletler, antlaşma metninde Ermenilere de yer vermişlerdir. Bu çalışmada Ermenilerin Berlin Kongresi sırasındaki faaliyetleri ile söz konusu kongrenin Osmanlı heyeti baş murahhasası Aleksandır Karatodori Paşa'nın bu antlaşmada Ermenilerle ilgili maddeye dair düşünceleri ele alınmıştır.

1. Ermenilerin Berlin Antlaşması Öncesi Faaliyetleri

Ermeni ulusçuluğunun gelişiminde birçok amilin tesiri olmuştur. Bu gelişime Osmanlı Devleti'nde açılan yabancı okullar önemli katkı sağlamıştır. Misyoner okullarında Ermeni gençlerine milliyetçilik ve ihtilal fikirleri işlenmiştir.⁹ Bunun yanı sıra Ermeni Patrikhanesi de Ermeni toplumunda milliyetçilik akımının yayılmasında büyük rol oynamıştır. Patrikhane, Balkanlardaki

7 Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2001), 64-67.

8 Sabahattin Özel, *Millet-i Sadıka Ermeniler* (İstanbul: Tasam Yayınları, 2005), 12.

9 Davut Kılıç, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896)," *Osmanlı- Cilt II (Siyaset)* içinde, Ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999), 153; Remzi Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri," *19. Yüzyılda Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 22-24 Mayıs 2008), Kayseri, Cilt: IV, 61-80. Aynı makale için bkz. Hoşgöründen *Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 4 (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009).

bağımsızlık hareketlerinden etkilenmiş, bunun Ermeni toplumunda da akis uyandırmasını istemiş ve fırsat kollamıştır.¹⁰ Patrikliğin yanı sıra Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında en önemli rolü misyonerlerin faaliyetleri oluşturmuştur.¹¹ Patrikliğin aradığı fırsatı ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sunmuştur.

1.1. Basın Yayın Faaliyetleri: Ermeni toplumunda milliyetçiliğin doğuşu ve gelişimi matbuat faaliyetlerinin başlangıcına kadar götürülebilmektedir. Britanya Hindistan'ında ticaretle uğraşan Ermeni tüccarlar Eçmiyazın Katolikosluğu'nun bir matbaa kurmasına öncülük etmişler, onların bağışlarıyla 1771'de Madras'ta bir matbaanın kuruluşunu gerçekleştirmişlerdir. Burada yayınlanan kitaplar arasında 1772'de basılan *Uyarıcı (Nor Tetrak vor kochi Hordorak)* adlı bir kitap dikkat çekicidir. Ermenilerin Osmanlı zulmünden kurtulmasını işleyen kitap, özellikle Ermeni gençlerini “uyanmaya” davet etmektedir. Bu amaçla kitap, Ermeni toplumunun yaşadığı birçok yere ulaştırılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında 1794'te yine Madras'ta çıkardıkları *Muhbir* isimli gazetede sürekli olarak Ermenilerin özgürlüğü teması ele alınmıştır.¹²

Ermeni devrimci gazeteleri özellikle 19. yüzyılda büyük bir gelişme kaydetmiştir. Mıgırdıç Hrimyan 1859'da Ermeni gençleri arasında milliyetçiliği yayarak bağımsız bir Ermenistan teşkili için Van'da Vrak Manastırı'nda (Yedi Kilise) bir matbaa kurmuştur. Bu matbaada *Van Kartalı (Artsvi Vaspurakan)* adında bir gazete çıkarmıştır.¹³ Fikretin Yavuz, Vağarşap Seropyan'a dayanarak bu gazetenin İstanbul'da kurulduğunu belirtmektedir.¹⁴ Recep Cengiz de aynı görüştedir.¹⁵ Aylık yayınlanan bu gazete Van'daki Ermeni gençleri üzerinde tesir uyandırmış, özellikle Türklere karşı direniş düşüncesini aşılammıştır.¹⁶ Hrimyan, daha sonra 1863 yılında *Muş Kartalı (Ardzvik Daroni)* isimli bir gazete çıkartmıştır. Bu yayınlarda kullandığı slogan oldukça dikkat çekicidir. Rusların “Halka Doğru” sloganını,

10 Kılıç, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi,” 153.

11 Erdal İlter, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988), 42-46.

12 Cengiz, *İngiliz-Ermeni İttifakı*, 153-154.

13 Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör* (Ankara: A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1996), 40; Tuncay Ögün, “Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri,” *Türk Kültürü* 462, no:39 (Ekim 2001): 591.

14 Fikretin Yavuz, “Ermeni Kimliğinin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Hrimyan,” *Akademik İncelemeler* 2, Sayı:1 (2007): 262

15 Cengiz, *İngiliz-Ermeni İttifakı*, 168.

16 Y. Atıla Şehirli, “Osmanlı Devleti'nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler,” *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, ed.İdris Bal ve Mustafa Çufalı (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003), 256.

Ermenilere “Yurda Doğru” şeklinde uyarlamış, Fransız İhtilalinin “Ya özgürlük ya ölüm” sloganıyla birlikte kullanmıştır.¹⁷ Bu gazeteyi gençler üzerinde önemli bir nüfuza ve etkiye sahip olan Portakalyan’ın Van’da kurduğu *Asya* adındaki gazete takip etmiştir.¹⁸

1.2. Misyonerlerin Faaliyetleri: Amerikan misyonerlerinin Türkiye’deki Ermenilere dair başlattıkları propaganda faaliyetleri, Ermeni toplumunda ihtilal fikirlerinin oluşumu ve gelişiminde büyük bir role sahiptir. Misyonerlerin açmış oldukları kilise, kolej ve diğer eğitim kurumları vasıtasıyla söz konusu düşünceler, Ermeni gençleri arasında giderek daha fazla taraftar bulmaya başlamıştır.¹⁹

1.3. Ermeni Milleti Nizamnamesi: 1877-1878 savaşı öncesinde, özellikle misyoner okullarında okuyan Ermeni gençleri arasında bağımsızlık düşüncesine sahip olanların hazırladığı Ermeni Milleti Nizamnamesi, 18 Mart 1862’de bazı düzenlemeler yapılarak Bab-ı Ali tarafından onaylanmıştır. Aslında, bu gelişmeyi 1856 tarihli İslahat Fermanının getirdiği geniş hak ve özgürlüklere dayandırarak açıklamak gerekmektedir. Söz konusu nizamname Ermenileri devlet içinde daha güçlü hale getirdiği gibi, ulus bilinci gelişimi açısından da önemli bir rol oynamıştır.²⁰ 99 maddeden oluşan nizamname, milli bir anayasa niteliğini haizdir. Seküler karakter taşımasından dolayı Ermeni Patrikliğinde ruhbanın tahakkümünü kırarak, milliyetçilerin kilise üzerinde hâkimiyet kurmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca farklı mezheplere bölünmüş olan Ermenilerin birleşmesine de zemin hazırlaması nizamnameyi önemli kılan noktalardan bir diğeridir.²¹

Özellikle Patrikhane nizamnameye büyük önem atfetmiştir. Anadolu’da nizamnamenin uygulanıp uygulanmadığını araştırmak amacıyla Karekin Sırvantsdyant, Vahan Bardizakti ve Kevok Arslanyan isimli üç rahip Patrikhane tarafından görevlendirilmiştir, ki bu görevlendirmede daha ziyade Patrik Nerses Varjabedian’ın rolü büyüktür. Söz konusu görevlendirme

17 Cengiz, *İngiliz-Ermeni İttifakı*, 168.

18 Samiha Ayverdi, *Türkiye’nin Ermeni Meselesi* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat), 2007, 44.

19 Cengiz, *İngiliz-Ermeni İttifakı*, 160-163.

20 Kılıç, “Osmanlı Devleti’nde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri.” 154; Özlem Karasandık, “Ayrılmış Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devletinin İlk Önlemleri ve Eleştirileri,” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 16-17, Kış 2004 - İlkbahar 2005.

21 Osman Köksal, “Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu,” *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Cilt: 9, ed. M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca (Ankara: TTK, 2014), 5.

Dâhiliye Nezareti'nin bilgisinde gerçekleştirilmiş, bunun için bir genelge hazırlanmıştır. Bu genelge Anadolu'yu dolaşan rahiplere kolaylık sağlama amacını taşımaktadır ve söz konusu rahiplerin gidecekleri yerler burada belirtilmektedir. Rahipler görevleri gereği, gidecekleri şehirlerdeki Ermeni okullarının, kiliselerin ve manastırların durumunu raporlayarak Patrikhaneye bildireceklerdir.²²

Nizamnamenin Ermeni Patrikhanesi'ne Ermeni cemaatini yönetme konusunda geniş yetkiler tanınması bir başka dikkat çekici unsurdur. Bunun için bir Genel Meclis oluşturulmuştur. 140 üyeden oluşan meclise İstanbul'da oturan meslek gruplarından 80 üyenin seçilecek olması ruhban dışı bir oluşumu ortaya çıkarmıştır.²³ Söz konusu nizamnameyle Ermeni cemaatinin Osmanlı Devleti'ndeki durumu oldukça güçlendiği gibi, onlara bazı ayrıcalıklar tanımış, cemaat içi meselelere dair kararları kendileri alabilecek konuma gelmişlerdir. Erdal İlter, bu nizamnameyi "Ermenilere devlet içinde devlet, yönetim içinde yönetim denilebilecek kadar ölçsüz imtiyazlar tanındığı" şeklinde değerlendirmektedir.²⁴ Nitekim Nizamnamenin Ermenilerde ihtilal ruhunun gelişmesini hızlandırdığı düşünülebilir. Söz konusu nizamnamenin hazırlanmasına 1861 tarihli Lübnan Nizamnamesinin etkisinin olduğu söylenebilir.²⁵

Bu nizamnamenin ilanından sonra Patrikler milli ve siyasi faaliyetlerde çalışmaya başlamışlardır. Hatta Ermenilerce muhtariyet için atılmış bir adım olarak görülmüştür.²⁶ Ermeni yazar K. Ozanyan nizamnamenin Ermeni toplumuna faydalarını 9 maddede toplamış, son maddede "ihtilal ruhunu uyandırdı, milli Ermeni sorunu masa üstüne konuldu"²⁷ ifadesiyle nizamnamenin asıl amacını ortaya koymuştur.

1.4. Ayrılıkçı İlk Ermeni Örgütleri: Ermeni Milleti Nizamnamesinin 1863'te Bab-ı Ali tarafından uygulamaya alınmasından önce, Ermeni toplumunda örgütlenme faaliyetlerinin ilk nüveleri görülmeye başlanmıştır. 24 Mayıs 1860'ta Ermeni Patrikhanesinin Nizamnameyi kabul etmesiyle birlikte Ermeni Milleti Umumi Meclisi teşekkül etmiştir. Aynı yıl İstanbul'da ilk örgütlü cemiyetlerin kurulmaya başladığı görülmektedir. Bunlardan ikisi Fedakârlar Cemiyeti ve Hayırseverler Cemiyetidir. Eğitim ve hayır dernekleri adı altında kurulan cemiyetlerin asıl amacı Ermenilerde milli bilinç duygusunu harekete

22 Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, ed. Arsen Yarman, çev. Sirvart Malhasyan (İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2000), 10, 22-23, 352.

23 Erdal İlter, *Büyük İhanet*, (Ankara: Turhan Kitabevi, 2007), 20.

24 İlter, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları*, 31.

25 Köksal, "Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu," 6.

26 İlter, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları*, 40.

27 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1976), 176.

geçirmektir. Zira kimi örgütlerin muhtariyet ve bağımsızlık programlarının olması bunu doğrulamaktadır. Bu cemiyetlerden Hayırseverler Cemiyeti faaliyet alanı olarak Adana Vilayetini seçmiştir. Bu cemiyetin üyeleri arasında yazar Hovsep Şişmanyar, şair Mıgırdıç Beşiktaşlıyan, Harutyar Sıvacıyan, Serop Tagvoryan ve Dr. H. Katıpyan gibi isimler bulunmaktadır.²⁸ Bu cemiyet Adana bölgesinde Ermenilerin eğitimlerine, sosyal ve kültürel kalkınmalarına katkı da bulunmayı amaçlamış olsa da, daha çok Adana Ermenileri arasında milliyetçilik ve ihtilal fikirlerinin yayılması konularında faaliyet göstermiştir. Cemiyetin bir özelliği de ileride İngiliz – Ermeni Hayırsever Cemiyeti ile birlikte Türkiye’deki Ermeni faaliyetlerine maddi destek sağlamış olmasıdır.²⁹

Cemiyetlerin faaliyetlerinin Ermeni toplumunda örgütlü yapılanmada önemli bir vasıta olduğunun görülmesi üzerine farklı adlarla örgütler kurmuşlardır. 1870-1880 yılları arasında Van’da Araratlı, Muş’ta Okul Sevenler ve Doğu, Erzurum’da Milliyetçi kadınlar isimleriyle çeşitli dernekler kurulmuştur.³⁰

2. Ermenilerin Berlin Antlaşması Öncesi Siyasi Faaliyetleri

Ermeniler arasında ihtilal fikirlerinin oluşumuna ve gelişimine Ermeni Patrikliğinin önemli destekleri ve katkıları olmuştur. Özellikle Ermeni patrikleri arasında Hayrik (Babacık) lakabıyla bilinen Mugurditch (Mıgırdıç) Hrimyan ile Nerses Varjebeyan bu vadede dikkatle takip edilmesi gereken patriklerdir. Bu kişiler Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu vaziyeti politik gayelerine ulaşmak amacıyla bir fırsata dönüştürme uğraşı içine girmişlerdir.

Balkan uluslarının dış tazyik ve desteklerle başlattıkları isyan hareketlerinin devleti zor duruma düşürdüğü sırada, söz konusu patrikler ile milliyetçi Ermeniler de boş durmamışlar; Avrupalı devletlerin elçiliklerine bir takım raporlar sunmuşlardır. İstanbul’da Balkan bunalımı özellikle de Bulgar sorununu çözmek üzerine 23 Aralık 1876 tarihinde toplanan Tersane Konferansı öncesinde (6 Ekim 1876) Patrik Nerses Varjebeyan, eski patrik ve Ermeni ihtilal hareketlerinin teşvikçilerinden olan Mugurditch Hrimyan’a bir rapor hazırlatmıştır. Hrimyan’ın ateşli bir Ermeni milliyetçisi olduğunu bilen Patrik Nerses, onun hazırlayacağı raporla, Tersane Konferansı’na katılacak Büyükelçileri etkileyebileceğini ve böylece onların desteklerini kazanabileceğini düşünmüştür. Bu bağlamda bir rapor hazırlayan Hrimyan, raporunda Türklerin hâkimiyetindeki Ermenilerin her türlü baskıya maruz

28 İltar, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları*, 47, 103-104.

29 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 174.

30 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010), 186; Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 174.

Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri

kaldığı iddiasına yer vermiş ve olaya dini bir karakter kazandırmaya çalışmıştır. Rapor, İngiliz Elçisi Elliot'a takdim edilmiştir.³¹ Patrik Nerses İngiliz elçisine, konferans sonucunda Balkan sorunu bağlamında isyan etmiş eyaletlere verilecek imtiyazların kendilerine de verilmesi isteğini iletmış; bunun içinde Bab-ı Ali'ye baskı yapılmasını rica etmiştir. Elliot, konferansın amacının sükûneti sağlamak olduğunu belirterek, Nerses'in teklifine sıcak bakmamıştır.³²

Patrik ve Ermeni ruhaniler rapordan çok şey ümit etmişlerdir. Avrupalı devletlerin baskısıyla Osmanlı hükümetinin Balkan gayrimüslimlerine birtakım ayrıcalıklar tanıdığını, dolayısıyla buna benzer ayrıcalıkların kendilerine de tanınmasını istemişlerdir. Siyasal bir karakteri ifade eden bu talep muhtariyeti öncelemektedir. Patrik Nerses, Avrupa devletlerinin sempatisini kazanmak amacını taşımaktaydı.³³ Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin ihtilal çıkarmak hususunda hevesli olduklarını belirterek, Osmanlı iç hukukuna mugayir bir tavır içerisine girmiştir.³⁴ Hatta Nerses, Ermeni cemaatinin istekli ve bir o kadar da heyecanlı olduğunu İngiliz elçisine şu şekilde aktarmıştır: “Cemaatim pek heyecanlıdır. Avrupa devletlerinin sempatisini kazanmak için ayaklanma çıkarmak gerekiyorsa böyle bir hareket yaratmak hiç de güç olmayacaktır.”³⁵

Patrik Nerses'in Ermeni cemaati adına talepleri konferansın konusundan dolayı karşılık bulamamıştır.³⁶ Konferansta söz konusu rapor ele alınmasa da uluslararası alanda atılmış bir siyasi adım olması bakımından dikkate değerdir. Hrimyan bu raporla hedefine ulaşmış, İngiliz elçisinin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Zira İngiltere'nin Berlin Antlaşması'nda Ermeni meselesini gündeme getirmesinin raporla yakından ilgili olduğu düşünülebilir.³⁷

Patrik Nerses Tersane Konferansı'ndan beklediği neticeyi alamayınca II. Abdülhamit'in güvenini kazanma siyaseti takip etmiştir. Patrik Nerses'in bir Osmanlı vatandaşı olarak yaptığı siyasi manevraların Osmanlı hukukuna göre devlete ihanet olduğunu bilmesinden olsa gerek, Abdülhamit'e yanaştığı ileri sürülebilir. Ya da ikili davranarak Abdülhamit'in desteğini de kaybetmek istememiş olabilir. Bu sefer çok farklı bir politik yol izlemeye başlar. Bu arada

31 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 181; Köksal, “Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu,” 6-7; İlter, *Büyük İhanet*, 24.

32 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu), 2014, 335; İlter, *Büyük İhanet*, 24.

33 Özel, *Millet-i Sadıka*, 16.

34 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, 335.

35 Şimşir, *Ermeni Meselesi*, 53

36 İlter, *Büyük İhanet*, 24.

37 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 174.

Osmanlı - Rus savaşı öncesinde Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin de askerlik hizmetine alınmalarına dair bir irade çıkartılmıştır.³⁸ 7 Aralık 1877 tarihinde Ermeni ileri gelenlerini toplayarak, Osmanlı-Rus savaşında atılacak adımlar tartışılır. Bu toplantıdan çıkan kararda, hayli ilginç bir o kadar da şaşkıncu bir şekilde, Ermenilerin askere yazılarak savaşa iştirak etmeleri ile Ermenilerin Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer alacakları ve vatanlarını savunacakları ifadelerine yer verilir.³⁹

Oysa Ermeni Meclisi bahsedilen kararı almadan yaklaşık bir buçuk ay önce de gizli bir toplantıda, olası bir savaş durumunda Rusya'nın yanında yer alacağına dair bir kararı almıştır. Yardım niteliği taşıyan bu karar daha sonra Rusya'ya iletilmiştir. Ermeni Meclisinin takip ettiği bu art niyetli politikayla, hangi taraf savaşı kazanırsa kazansın Ermeni toplumu için değişen bir şey olmaması hedeflenmiştir. Bu minvalde, II. Abdülhamit'in çağrısına olumlu cevap verilmesinin, asıl niyetlerini gizleme maksadı taşıdığı açıktır. Bir yanda Osmanlı Devleti'ne yakın gibi gözüken, aslında çok önce Osmanlı Devleti'nin hasmı olan Rusya'ya yardım etme çağrısında bulunmuştur.⁴⁰

Meclis-i Mebusan'daki Ermeni Mebusların da Meclis'te Osmanlı - Rus Harbine dair görüşleri oldukça dikkat çekicidir. Zira Halep Mebusu Manuk Efendi bu savaşta Ermenilerin can ve mallarıyla Osmanlı Devleti'nin yanında yer alacaklarını belirtmiştir.⁴¹ Hatta Manuk Efendi Rusya'nın himayesine muhtaç olmadıklarını, “Biz hiçbir zaman Müslüman arkadaşlarımızdan ayrılmadık ve ayrılmayacağız”⁴² şeklinde ifade etmiştir. Öte yandan Ermeni Mebuslardan Suriye Mebusu Nufel Bey, Rusya'nın Ermeniler üzerinde oyun oynadığını düşünerek Rusya'ya temkinli yaklaşmaktadır. Bunların yanı sıra Erzurum Ermeni Murahhasası olup daha sonra İstanbul Ermeni Patrikliğine atanan Artin Efendi ise “Ruslara karşı onurlu ve bilinçli bir tavır” sergilemiştir.⁴³

Osmanlı-Rus Harbi başladığında Patrik birkaç defa devlete olan bağlılığını teyit eden konuşmalar yapmıştır.⁴⁴ Hınçak örgütü ise Nerses Varjabedian'ın

38 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 124.

39 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 124; Ahmet Eyicil, “1878 Zeytun İsyanı,” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 10, (1999),:28.

40 Ramazan Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 76.

41 Özel, *Millet-i Sadıka*, 12-13.

42 İlter, *Zeytun İsyanları*, 42.

43 Özel, *Millet-i Sadıka*, 12-13.

44 Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi, 1774-2005* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007), 55; Çalık, *Ermeni Olayları..* 75 “Ermeni milleti, Osmanlı Devleti'nin bu ağır durumuna kayıtsız kalamaz ve içten yardımlar sunmaya mecburdur. Osmanlı ülkesini savunmak Ermenistan'ı savunmak demektir. Ermeni'nin dinini, okulunu, varlığını, evini, ailesini, namusunu ve hayatını korumak demektir” Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa* (İstanbul: Peri Yayınları, 2003), 26-27.

Milli Meclis'ten aldırılmış olduğu bu karara tepki gösterdiği gibi, Patrik Nerses'e ağır ithamlarda bulunarak, kendisini Osmanlı-Türk yanlısı politika takip eden bir hain olarak nitelendirmiştir.⁴⁵ Mais gazetesi de Hınçak örgütüyle benzer düşüncelere sahiptir. Gazetenin Patrik Nerses'in politikasını hayal kırıklığı olarak değerlendirdiği görülmektedir. Gazetede Varjabedian için şu ifadeler yer verilmiştir: "Patrik Nerses Varjabedian da aynı şekilde Türk istikametinde siyaset izliyordu. Ezilen Hristiyan toplumların özgürlüğü meselesi Avrupa'yı düşündürürken, Ermeni Patriği düzeni övmeyi tedbir olarak görmekteydi. Yayımladığı ünlü genelgesinde de bunu dile getirmiştir."⁴⁶

Dabağyan ise farklı bir değerlendirmede bulunur. Dabağyan, Patrik Nerses'in "maneviyat ile siyaseti birbirine karıştıran meşhur Patrik Grimyan'ın tesirinde kalarak hem kendisini ziyan ettiğini ve hem de en az canı kadar sevdiği cemaatine, istemeyerek de olsa zarar verdiğini"⁴⁷ belirtmektedir. Hatta Nerses'in Abdülhamit'e bağlılığını açıktan açığa dile getirmesi kendisinin patrikliği de tartışılır hale getirmiştir. Bu bağlılığından dolayı saf dışı edilmek istenmiştir. Sabık Patrik Hrimyan kendi yandaşları ve üst düzey ruhanilerle Kuzguncuk'taki evinde görüşerek, Nerses'in patriklikten men edilmesini, yerine Başepiskopos Madteos İzmirliyan'ın patriklik görevine getirilmesini istemiştir.⁴⁸ Ancak bu hararetli tartışmalardan herhangi bir netice çıkmamıştır.

Nerses'in İngiliz Büyükelçisi Layard'a göndermiş olduğu bir mektupta Osmanlı yanlısı politikasında ve düşüncelerinde ısrar ettiği görülmektedir. Nerses söz konusu mektupta; Türk idaresinden memnun olduğunu, Türk hükümetini Rus hükümetine tercih etmeyeceklerini bildirmektedir. Bundan bir yıl sonra Nerses'in Patrik'i ziyareti esnasında dile getirdiği "O zaman şartlar öyle idi, bugün durum değişti. Rusların savaştaki başarıları ve Ayastefanos Antlaşması'na Ermeniler hakkında bir madde koymuş olmaları, önceki durumu kökünden değiştirdi"⁴⁹ şeklindeki ifadeleri zamana ve şartlara göre tavır aldığını göstermektedir.

10 Aralık 1877 tarihinde Plevne'nin düşmesi üzerine Patrik Nerses'in ve Ermeni Milli Meclisi'nin daha önce Osmanlı Devleti'nin yanında olduğunu bildiren açıklamalarından vazgeçtiği görülmektedir. Bu durum onun ikiyüzlü bir siyaset takip ettiğinin açık göstergesidir.⁵⁰ Osmanlı Devleti'nin yenileceğini

45 Natanyan, *Sivas 1877*, 131; İltter, *Büyük İhanet*, 26.

46 Natanyan, *Sivas 1877*, 132.

47 Levon Panos Dabağyan, *Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001), 250

48 Dabağyan, *Ermeni Meselesi*, 252

49 Bilal Şimşir, *Kürtçülük 1787-1923* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2010), 147.

50 Çalık, *Ermeni Olayları*, 75.

anlayan Patrik ve Ermeni Milli Meclisi Tersane Konferansı'nda sundukları taleplerinin karşılık bulması için Rusya'ya yanaşma gereği hissetmiş ve Ruslarla temasa geçmenin yollarını aramıştır.⁵¹ Daha önce Osmanlı Devleti'nin yanında olduğunu bildiren⁵² ve Osmanlı Devleti'ne asker vermeyi dahi taahhüt etmiş olan Nerses bu düşüncesinden vazgeçmiş⁵³, Rus Çarına başvurmaya karar vermiştir. Nerses'in "Ermeniler Hristiyan'dır, Hristiyan'a karşı silah çekemezler. Hükümete asker veremeyiz"⁵⁴ şeklindeki sözleri bu düşüncesinden vazgeçtiğinin açık göstergesidir. Buradan hem Rusları hem de Avrupalı devletleri din üzerinden etkilemeye çalıştığı sonucu çıkartılabilir. Politik davranarak Ermeni davasına taraftar bulmayı da amaçladığı düşünülebilir.

1877-1878 savaşı mütareke görüşmelerinin Edirne'de yapılacağını haber alan Patrik Nerses başkanlığındaki Ermeni Milli Meclisi, Ayastefanos'a bir heyet gönderme kararı almıştır. Bu heyette Edirne Başpiskoposu Kevork Vartabet Rusçuklyan, Türk murahhas heyetinde de yer alan Stephan Aslanyan Paşa ve Ohannes Nuryan (Nurian) Efendi yer almışlardır.⁵⁵

Osmanlı Devleti'nin 93 Harbinde mağlup olması Ermenileri harekete geçirmiştir. Patrik Nerses ve Ermeni Milli Meclisi bunu fırsata çevirmek istemiş ve olağanüstü toplanmıştır. Bu toplantıdan Rus Çarına verilecek olan Eçmiyazin Katolikosluğu'na gönderilmek üzere Patrik Nerses ve dokuz episkopos imzalı bir muhtıra çıkmıştır. Milli Meclis bu muhtırayı sadece Rus Çarı Aleksandır'a göndermemiş, Rusya murahhası Prens Gorçakof'a ve Edirne'de bulunan Grandük Nikola'ya yollamıştır. Muhtıranın bir nüshasını Rus murahhaslardan İstanbul eski Rus elçisi General İgnatyef aracılığıyla yollamıştır.⁵⁶ İgnatyef kendisine müracaat eden Ermeni heyetinin isteği olan muhtariyet taleplerinin yerine ıslahat programıyla iktifa etmeleri nasihatinde bulunmuştur.⁵⁷ Bunun yanında "Bulgarlara verilen hakların kendilerine verilemeyeceğini fakat gelecekte Ermenilere bağımsızlık verileceği gün için hazır bulunmalarını"⁵⁸ belirtmiştir. 13 Şubat 1878 tarihinde Rus Çarına, Başbakan Gorçakof'a verilen muhtıra ile Vilayat-ı Sitte'deki Ermeniler için

51 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 24.

52 İlter, *Zeytun İsyanları*, 51.

53 Eyicil, "1878 Zeytun İsyanı," 28.

54 Dabağyan, *Ermeni Meselesi*, 100.

55 İlter, *Zeytun İsyanları*, 51.

56 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 200.

57 Özel, *Millet-i Sadıka*, 16.

58 İlter, *Zeytun İsyanları*, 51-52.

Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri

muhtariyet talebinde bulunmuşlardır.⁵⁹ Ayrıca muhtırada talep edilen bölgenin coğrafi sınırları da belirtilerek, Fırat'a kadar olan bölgenin Ararat'la birleştirilmesi istenmekteydi. Belirtilen coğrafyada kurulacak muhtar Ermenistan da Osmanlı'ya verilmeyerek Rus hâkimiyeti altında alınacaktır.⁶⁰ Ayrıca muhtırada Rus Çarına “büyük kurtarıcımız” diye hitap edilerek⁶¹ Çara bağlılıklarını bildirmiştir.⁶²

Patrik eline geçen bu fırsatı kaçırmamak için Ayastefanos'a kadar gelen Rus ordusunun karargâhına bizzat gitmiş, Rus ordusu başkomutanı Grandük Nikola'yla görüşerek Ermeni Milli Meclisi'nin taleplerini yinelemiştir.⁶³ Patrik'in Nikola'yla şahsen görüşmesi olumlu sonuç vermiş; Nikola, Ermenilerin taleplerinin yapılacak antlaşmada mutlaka yer alacağını söylemiştir. Özellikle Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılmasına dair bir maddeye yer vereceğini hatta söz konusu ıslahatın yapılmasında bir Rus komiserinin de gözlemci olarak görevlendirileceğine söz vermiştir.⁶⁴ Bu durum Rus politikası için de oldukça uygundu. Bundan dolayı Ermeni talepleri Rus tarafında hemen karşılık bulmuştur. Ruslar bunu Osmanlı içinde bir sorun haline getirerek Osmanlı aleyhine kullanabilecekleri bir mesele olarak görmekteydiler. Bir Ermeni meselesinin gündeme gelmesinde Rusya'nın emperyalist yayılma girişimlerinin önemli etkisi olmuştur.⁶⁵ Nerses ve Ermeni ileri gelenleri, Rus diplomatlarıyla her fırsatta görüşmeye çalışmışlar; General İgnatyef'i de markaja alarak onunla da söz konusu Ermeni istekleri konusunda kendilerine destek olmasını istemişlerdir.⁶⁶

Grandük Nikola, Osmanlı Rus barışının yapılmasından sonra II. Abdülhamit'i ziyaret için İstanbul'a gelmiş, Beylerbeyi Sarayı'nda misafir edildiği sırada, Patrik Nerses Paskalya Yortusunu bahane ederek kendisini ziyaret etmiştir. Bu görüşmede Ermenilerin özerkliğine dair verilen sözü hatırlatarak, isteklerini yinelemiş; kendilerine destek olmalarını istemiştir. Sonuç olarak, Ermenilerin bu talebi 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nda karşılık bulmuştur.⁶⁷

59 Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi, 1774-2005* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007), 19.

60 Köksal, “Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu,” 7.

61 Eyicil, “1878 Zeytin İsyanı,” 29.

62 Şimşir, *Ermeni Meselesi*, 19.

63 Bayram Kodaman, *Türkler - Ermeniler ve Avrupa*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayını, 2003), 25-26.

64 Şimşir, *Kürtçülük*, 150.

65 Özel, *Millet-i Sadıka*, 14.

66 Natanyan, *Sivas 1877*, 85.

67 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 211; Köksal, “Ermeni Meselesi,” 7.

Türk diplomasi tarihine Ayastefanos Antlaşması olarak geçecek olan antlaşma için Ayastefanos'da (Yeşilköy) Ermeni ileri gelenlerinden Dadyanların konağı seçilmiştir. Bir Ermeni'nin konağının seçilmiş olması oldukça düşündürücüdür. Bu, Ermeni taleplerinin Rus makamlarınca kabul edildiği ve antlaşma metnine konulacağı şeklinde değerlendirilebilir. Fakat Osmanlı murahhasları Grandük Nikola ile yaptıkları görüşmelerin sonucunda Ermenilerle ilgili bir maddenin antlaşmada yer almasından dolayı oldukça şaşırılmışlardır. Murahhasların, Ermeni meselesinin gündeme geleceğine dair bir malumatlarının olmaması başka bir şaşırtıcı durumdur. Zira Nerses'in Grandük Nikola'yla görüşmesinin olağan bir görüşme olmadığı anlaşılması gerekmektedir. Osmanlı murahhasları Ermeni meselesi diye bir meselenin olmadığı yönünde görüş beyan etmiş olsalar da, Rus murahhaslarının dayatması karşısında bunu kabule mecbur kalmışlardır.⁶⁸

Ermeni Dadyan Arakel'in kızı da bizzat Nikola'ya ricada bulunmuştur.⁶⁹ Böylece Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi Ermenilere ayrılmıştır. Maddede Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılmasına ve Kürtlerle Çerkezlerle karşı korunmalarına yer verilmiştir. "Modern tarihteki uluslararası dokümanlarda ve diplomaside ilk kez bir Ermeni sorunundan" bahsedilmektedir.⁷⁰ Diğer taraftan, İngiltere hem Rusların hem de Patrik Nerses'in Rus makamlarıyla olan bu görüşmelerinden haberdardır ve dikkatlice takip etmektedir. İngiliz Büyükelçisi Layard İngiliz Dış İşleri Bakanı Lord Derby'ye göndermiş olduğu mektupta bu durumdan bahsetmektedir. Bu mektupta Nerses'in Ayastefanos'daki Rus karargâhına gitmesini Ermeni delegelerinin de Petersburg'a giderek Rus himayesine girme taleplerini ihtiyati bir tedbir şeklinde değerlendirmiştir. Hatta bu antlaşmanın Ermenileri, Kürtlerden ve Çerkezlerden korumak amacı taşıdığı belirtilerek memnuniyetleri dile getirilmiştir⁷¹.

3. Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri

Ayastefanos Antlaşmasıyla Rusya'nın elde ettiği menfaatler, Avrupa'da derin endişe meydana getirmiştir. Özellikle İngiltere söz konusu antlaşmanın neticesinin İngiliz menfaatleriyle çatışmasından dolayı, Rusya'ya baskı

68 Dabağyan, *Ermeni Meselesi*, 101-102; Uras, *Tarihte Ermeniler*, 208.

69 İlder, *Zeytun İsyanları*, 52.

70 Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), 56; İlder, *Zeytun İsyanları*, 53.

71 Şimşir, *Kürtçülük*, 150.

Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri

yaparak ikili bir anlaşma zemini aramıştır. İngiltere'nin baskısı sonuç vermiş ve iki devletin gizli görüşmeleri sonucunda, 30 Mayıs 1878 tarihinde, Londra'da Rus-İngiliz gizli antlaşması yapılarak Ayastefanos'un uluslararası bir kongrede yeniden ele alınması ve başka bir antlaşma hazırlanması karara bağlanmıştır. İngiltere söz konusu antlaşmada çıkarlarıyla uyuşmayan maddeler üzerinde değişiklik yaptırmayı başarmıştır.⁷² Bunun üzerine Berlin'de Ayastefanos Antlaşması'nın yeniden görüşülmesinin önü açılmıştır.

Rusya'nın Balkanlarda tek başına söz sahibi olmasının önüne geçmek amacıyla Almanya Başbakanı Prens Otto von Bismarck'ın öncülüğünde Berlin'de yeni bir kongrenin toplanmasına karar verilmiştir. Osmanlı Devleti, Avrupalı büyük devletlerin söz konusu antlaşmayı yeniden ele alacak olmasından dolayı memnuniyet duymuştur. Berlin'de yapılacak görüşmeler için gönderilecek heyetin oluşturulmasına girilmiş, bu bağlamda Nafia Nazırlığı görevinde bulunan Aleksandır Karatodori (Theodori) Paşa baş müzakereci sıfatıyla görevlendirilmiştir. Karatodori Paşa'nın baş müzakereci olarak atanması hem Osmanlı hem de Avrupalı diplomatlar arasında şaşkınlıkla karşılanmıştır. İkinci murahhas olarak Alman asıllı Müşir Mehmet Ali Paşa atanmıştır. Heyette Berlin Sefiri Sadullah Bey, Feridun Bey, Haçin Efendi, Naum Efendi ve Parnis Efendi de bulunmaktaydı. Bu heyette Rum, Alman, Yahudi ve Ermeni asıllı üyelerin bulunması oldukça dikkat çekicidir.⁷³

Berlin Kongresi'ne baş müzakereci olarak görevlendirilen Karatodori Paşa, kongre sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesine ve kongre esnasında Ermenilerin faaliyetlerine ilişkin görüşlerini içeren bir rapor kaleme almıştır. Raporda kongre ile ilgili gözlemlerine ve müşahedelerine de yer vermiştir. Kongreye ev sahipliği yapan Bismarck'ın kongrenin başlangıcından itibaren Avrupa genel asayişini tehdit edebilecek durumlardan kaçınan bir politika takip ettiğini belirten Karatodori Paşa, Anadolu ile ilgili mevzularla pek ilgilenmediği görüntüsü çizdiğinden bahsetmektedir. Paşa onun böyle bir tavır takınmasını Anadolu ile ilgili olan ve oluşabilecek bir meseleyi Rusya ve İngiltere murahhaslarına tevdi edebileceği maksadına bağlamaktadır.⁷⁴

Karatodori Paşa raporunda, Berlin'deki kongreye İstanbul Ermeni Patrikliği tarafından gönderilen Ermeni heyetinin faaliyetlerini de mercek altına almıştır.

72 Yusuf Sarımay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)," *Akademik Bakış* 1, Sayı 2, (Yaz 2008): 77; İltis, *Zeytin İsyamları*, 55.

73 *Berlin Muahedenamesi* (Basın yeri yok: basımevi yok, 1290), 2; Mahmut Akpınar, *Bir Tanzimat Bürokrati ve Diplomatı Olarak Aleksandır Karatodori Paşa (1833- 1906)* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Tarih Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, 2010), 104, 107; Ayşe Zişan Furat, "Berlin Antlaşması Sonrasında Balkanlar'da Cemaat-i İslamiyelerin Teşekkülü (1878-1918)," *OTAM* 33 (Bahar 2013): 68.

74 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Sadaret (BOA, Y.PRK.A.)*, 1/109-1, 2.

Kongreyle ilgili görüşmeleri ve kararları Bab-ı Ali'yle yaptığı yazışmalarda ele almış, Bab-ı Ali'ye kongredeki gelişmeleri anbean bildirmiştir. Çalışmanın muhtevası Karatodori Efendi'nin Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesiyle sınırlı olduğundan kongredeki diğer hususlara yer verilmeyecektir.

Patrik Nerses, İngiltere'nin girişimleriyle Ayastefanos'un yeniden düzenlenmesi için Berlin'de bir kongre toplayacağını haber alınca hemen harekete geçmiş, buraya bir heyet göndermeyi kararlaştırmıştır. Bu bağlamda Nerses Avrupalı devletlerin elçileriyle görüşerek, Berlin'de kendilerine destek olunmasını istemiştir. Bu arada Avrupa devletlerine de muhtıralar göndermekten de geri durmamıştır.⁷⁵ 17 Mart 1878 tarihinde İngiliz Büyükelçisi Layard'ı ziyaretinde “Bir yıl önce Osmanlı idaresinden şikâyetimiz yoktu, ancak Rus zaferi durumu değiştirdi, Doğu'da bağımsız bir Ermenistan istiyoruz. Eğer siz yardım edemezseniz bunu gerçekleştirmek için Rusya'ya müracaat ederiz⁷⁶” diyerek İngiltere'nin desteğini kazanmak için Rus kozunu öne sürmüştür. Benzer şekilde Başpiskopos Horen Narbekden'i de Çar II. Aleksandır ile görüşmek üzere Rusya'ya göndermiştir. Çar tarafından kabul edilen Narbekden (Narbey), Çar'dan Ermenileri himayeye devam etmesini istemiştir. Eski Patrik Mıgırdıç Hirimyan da Avrupa başkentlerini dolaşarak milliyetçi Ermeni propagandası yapmıştır. Diğer yandan da Manchester Ermeni Komitesi Başkanı Karakin Papazyan'a da bir mektup göndermiştir.⁷⁷

Karatodori Paşa bu heyette “Ermeni milleti vekili sıfatıyla” Daron Başpiskoposu ve Ermenilerin eski patriği Mıgırdıç Hirimyan, Beşiktaş Başpiskoposu Horen Narbekden'in (Narbey) yer aldığından bahsetmektedir. Karatodori, bu heyetin *Memâlik-i Devlet-i Ali'de mukim Ermenilerin âmâl ve temenniyatlarını tebliğ me'mûr*⁷⁸ olduklarından bahsetmektedir. Ermeni heyeti Berlin'e gelince teşebbüslere ve görüşmelere başlamış, ancak kongrenin yapıldığı binaya girmek istemişse de kongre üyesi olmamasından dolayı bu mümkün olamamıştır. Ancak kongre üyelerine Ermeni taleplerini içeren muhtırayı ulaştırabilmiştir.⁷⁹

Berlin Kongresi'nde Ermeni heyetinin faaliyetlerini izleyen Karatodori, heyetin Prens Bismarck'a 25 Haziran 1278 tarihinde Osmanlı Ermenilerinin isteklerini içeren bir mektup gönderdiklerini, bu mektupta Osmanlı Ermenilerinin vaziyetinin Osmanlı Devleti'ne tabi Balkan Hristiyanlarına göre çok daha kötü olduğundan Osmanlı egemenliğinden kurtarılımlarını talep ettiklerinden

75 Sarıay, “Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı,” 77.

76 İltar, *Zeytun İsyanları*, 57-58.

77 İltar, *Zeytun İsyanları*, 60.

78 BOA, Y.PRK.A., 1/109-1.

79 Sarıay, “Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı,” 77; İltar, *Zeytun İsyanları*, 60.

bahsetmektedir. Söz konusu mektupta muhtariyete varan isteklerde bulduklarına da yer vermektedir. Ermeni nüfusunun yoğun olduğunu iddia ettikleri Erzurum, Van ve Diyarbakır vilayetlerinden oluşturulacak yeni bir vilayet teşkil edilmesine, bu vilayetin yönetim merkezinin Erzurum olmasına, burayı yönetecek valinin Ermenilerden atanmasına, bunun Osmanlı hükümetince onanmasına ancak Osmanlı makamlarının Avrupalı devletlerin onayı olmadan bu valiyi azledememesine, oluşturulacak vilayetin Avrupalı devletlerin güvencesinde olmasına yer verilmektedir. Söz konusu valinin görev süresi beş yıl olacaktır. Bunların yanı sıra Osmanlı Ermenilerinin beratının onaylanması isteği de yer almaktadır.⁸⁰

Ermeni Patriği Nerses, Berlin Kongresi'nde Ermeni taleplerinin karşılık bulmasını "otonom Ermenistan" kurulmasını sağlamak amacıyla doğu vilayetlerinde Ermeni nüfusunu oldukça abartılı gösterme eğilimi içinde olmuştur. Bu bağlamda asılsız nüfus istatistik cetvelleri hazırlamış ve bununla Berlin'deki delegeleri inandırmaya çalışmıştır.⁸¹ Nerses'in hazırlattığı nüfus istatistiklerinde Anadolu'daki Ermeni nüfusunun 3 milyon olduğu iddia edilmektedir. Erzurum, Van, Bitlis, Sivas ve Diyarbakır vilayetlerinde yaşayan toplam Ermeni nüfusu 2 milyon, Müslüman nüfusu ise 1 milyon olarak verilmiştir. Berlin Kongresi'nden sonra İngiliz Büyükelçiliğine muhtelif zamanlarda nüfus istatistikleri de yollanmıştır.⁸² Patrik Nerses'in 24 Haziran 1880 tarihinde İngiliz Sefirine yolladığı mektupta Ermeni nüfusunu fazla göstermek için başvurduğu yol oldukça dikkat çekicidir:

*"Halkın sayımı bugüne kadar, hane adedine göre yapılmıştır. Bu usul tamamen hatalıdır. Zira Hristiyanlar veya Müslümanlar tarafından işgal edildiklerine göre, evlerde oturanların adedi hiçbir şekilde aynı değildir. Müslüman örf ve adetlerine göre, değişik aileler aynı çatı altında oturamaz. Ermeni örf ve adedine göreyse, çocuklar ve kardeşler, evlenmeden sonra da birlikte yaşamaya devam ederler. Bunun neticesi olarak Müslüman evler için en çok 3-8 kişi hesaplamak gerekirken, Ermeni evleri için 12-60 kişi hesaplamak icap eder."*⁸³

Ermeni heyetinin iddia ettiği gibi söz konusu vilayetlerde yaşayan Ermeni nüfus hiçbir zaman çoğunluğu teşkil etmemiştir. 21 Ocak 1890 tarihinde Osmanlı hükümetinin hazırlamış olduğu nüfus istatistiğine⁸⁴ göre üç vilayetin Müslüman ve Ermeni nüfusu şu şekilde verilmiştir.

80 BOA, Y.PRK.A., 1/109-1.

81 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı - Adliye ve Mezahib Nezareti (Y.PRK.AZN.), 4/16; Y.PRK.AZN., 1/23. Belge 3-3.

82 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 131.

83 Bkz. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 140-141.

84 BOA, Y.PRK.AZN., 4/16.

Esami-i Vilayet	Müslim	Ermeni
Diyarbakir Vilayeti	240574	45291
Van Vilayeti	282586	71582
Erzurum Vilayeti	441671	101119
Toplam	964.831	217.992

Osmanlı hükümetinin hazırlamış olduğu resmî nüfus istatistiğine göre, söz konusu vilayetlerde Ermenilerin nüfusça çoğunluk sağlamadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı nüfus istatistikleriyle karşılaştırıldığında bunların gerçeği yansıtmaktan uzak olduğu görülmektedir.⁸⁵ Nerses'in Berlin Kongresi'nde "bağımsız" ya da "otonom Ermenistan" talebine destek amacıyla sunduğu sözde 3 milyon Ermeni nüfusu karşısında, Osmanlı hükümeti, Berlin Antlaşması'nda Hristiyanlardan vergi alınmasının hükme bağlanmasıyla Ermeni Patrikliğinden vergilerinin ödenmesini isteyince, ileri sürdükleri asılsız nüfus cetvelindeki sayıyı hükümetin belirlediği sayının altına indirmiştir.⁸⁶

Berlin Kongresi'ne katılan devletlerin murahhasları Ermeni delegelerinin görüşme isteklerini geri çevirmemişlerdir. Ermeni delegeleri, konferansa katılan ecnebi devletlerin murahhaslarından gördükleri ilgiden memnun olmuşlar, Ermeni taleplerini daha yüksek dillendirme imkânı bulabilmişlerdir. Hrimyan "memalik-i şahane Ermenilerinin ıslah-ı ahvalı"⁸⁷ için kongre üyeleriyle görüşmelerde bulunmuştur

Karatodori Paşa, Osmanlı vatandaşı olan ve Osmanlı hukukuna mugayir hal ve tavırlarda hareket eden sözde heyetin Osmanlı aleyhine faaliyetlerinden Osmanlı makamlarını haberdar etmektedir. Paşa Berlin sefiri ve aynı zamanda kongrenin Osmanlı murahhaslarından Sadullah Bey'le Ermenilerin kongrenin Avrupalı delegeleriyle görüşmelerini değerlendirmiş, bu duruma dair nasıl bir yol haritası çizebileceklerine dair müzakerede bulunmuştur. Bu bağlamda Sadullah Bey, Ermeni delegeleriyle bir araya gelmiş, açıkça Berlin'de ne işleri olduğunu sormuştur. Ermeni delegeler, Berlin'de olmalarının Osmanlı Devletine sadakatsizlik şeklinde değerlendirilmemesi gerektiğini söylemişlerdir. Sadullah Bey'in, kongredeki Avrupalı delegelerle ne

85 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 125.

86 Sema Küçüköz, *Tebe'a-i Sadıka: Ermeniler* (İstanbul: Tek Yayıncılık, 2006), 45.

87 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği* (Y.PRK.TKM.), 28/72-1.

görüldüğü konusundaki sorusu karşısında Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılmasını istediklerini, bunun Osmanlı karşıtlığı şeklinde algılanmamasını belirtmişlerse de, Sadullah Bey yukarıdaki talepleri yüzlerine vurduğunda bir şey söyleyememişlerdir. Sadullah Bey, Ermenilerin ıslahat talebi varsa, bunun ancak bütün Osmanlı vatandaşlarına şamil kılacak bir yasa çıkartarak karşılanabileceğini, dolayısıyla Berlin'e kadar seyahat etmelerinin lüzumsuz olduğunu delegelere ifade etmiştir.⁸⁸

Karatodori Efendi, Osmanlı makamlarının Ermeni heyetinin Berlin'de kongreye katılan devletlerle Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki geleceğine dair görüşmesini doğru bulmadığını ifade etmektedir. Ermeni heyeti Osmanlı makamlarıyla da görüşmelerde bulunmaktaysa da, Karatodori Paşa heyete açıkça Osmanlı Devleti'nin hukuk-ı şahanesine mugayir hareketlerde bulunmalarını söylemiş ve kendilerinden buna uyulmasını istemiştir.⁸⁹ Karatodori, Ermeni heyetinin Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyet yürütmelerinden ötürü İstanbul'a dönmesinin gerektiğini Bab-ı Ali'ye telgrafla bildirmiştir.⁹⁰

Bab-ı Ali an be an kongreden haberdar olmaktadır. Bu bağlamda Ermeni heyetinin faaliyetleri de mercek altına alınmıştır. Ermeni heyetinin Ayastefanos'ta olduğu gibi Berlin'deki faaliyetleri Osmanlı hukukuna aykırıdır. Osmanlı vatandaşları olmalarına rağmen Ermeni heyetinin Berlin'deki tutumu ve faaliyetleri hukuka uygun gözükmemektedir. Ermeni milletinin talepleri uluslararası diplomasiyle değil, Osmanlı iç hukuku bağlamında çözülecek bir meseledir ki kongredeki Ermeni taleplerinin yasal bir çerçevede değerlendirilmesi pek de mümkün gözükmemektedir. Karatodori, Bab-ı Ali'den gelen cevabın kongrenin bitmesinden bir gün önce gelmesi nedeniyle pek bir fayda sağlamadığından bahsetmektedir.

İngiliz delegeler Berlin'e gelen Ermeni heyetine alaka göstermiş, görüşme taleplerine olumlu cevap vermişlerdir. İngiltere murahhaslarından ve eski Başbakanlardan Lord Bikonsfild kongrede Ermenilerle en ciddi alakadar olan murahhas olarak görünmektedir. Karatodori, Bikonsfild'in "Ermenileri kongreye bir istida`name vermekten kimse menedemez." sözünü bu duruma örnek olarak göstermektedir. Ancak Ermeni taleplerine karşı Lord Salisbury temkinli yaklaşmaktadır. Ermeni taleplerinin bütünüyle karşılık bulmasına Bismarck gibi taraftar da değildir. Ancak yine de Salisbury, Ayastefanos Antlaşması'nın Ermenilere dair 16. Maddesinin Berlin'de yer bulamamasının,

88 BOA, Y.PRK.A., 1/109-8.

89 BOA, Y.PRK.HR., 3/87.

90 BOA, Y.PRK.HR., 3/87-1.

Ermenilerin Rusya'nın elinde bir araç olarak kalmasına neden olacağını düşünmektedir. Bu yüzden başlangıçta temkinli yaklaşmasına rağmen Ermenileri Rusya'ya bırakmamak için, Berlin'de Ermenilere dair bir maddeye yer verilmesine destek vermiştir.⁹¹

Karatodori Paşa, Ermeni delegelerinin kongre üyeleriyle bire bir görüşmelerde bulduklarından, Osmanlı aleyhine faaliyetlerde bulduklarından, bunun yanı sıra Ermeni cemaatinin de Avrupa merkezlerine defalarca mektuplar göndererek dikkatleri üzerlerine çekme gayreti içinde olduklarından bahsetmektedir. Bu görüşmelerde sözde Ermeni isteklerini bildirdiklerini belirtmekte ve onlardan destek istediklerine dair bilgiyi paylaşmaktadır.⁹² Ermenilerin Berlin'de yaptıkları görüşmelerin kabul edilebilir bir durum olmadığını da ilave etmektedir. Ayrıca faaliyetlerinin makul bir tarafının olmadığını düşünmektedir.

Karatodori, kongre delegelerinin Ermeni heyetinin taleplerine göre bir madde hazırladıklarını ifade etmektedir. Ermeni heyetinin Bismarck'a sunmuş olduğu rapor bizzat Ermeni Patriği tarafından kaleme alınmış ve tasdik edilmiştir. Burada Erzurum, Van ve kısmen Diyarbakır vilayetlerinden bir vilayet teşekkül edilmesini ve bu vilayetlerde Rumeli vilayetinde olduğu gibi bir islahatın tasarlanmasına yer verilmiştir. Bu vilayetin başına ise Cebel-i Lübnan örneğinde olduğu gibi Düvel-i Muazzamanın muvafakatine bağlı olacak bir Hristiyan valinin beş yıl süreyle Osmanlı hükümeti tarafından tayin olunması da yer almaktadır. Karatodori bu talebi oldukça tehlikeli bulmaktadır. Bu talep kongrenin 8. Günü Haziranın 28'inde Prens Bismarck tarafından murahhaslara bildirilmiştir. Prens Bismarck kongrede delegelere yukarıdaki Ermeni talebine ehemmiyet vermediğini kongre delegelerine belirtmiştir. Hatta kongrenin başkanı sıfatıyla Ermeni talebinin görüşülmesine dair gün tayin etmeyerek Kongre gündemine almamıştır.⁹³ Prens Bismarck'ın bu düşünceye sahip olmasında İngiliz Dış İşleri Bakanı Lord Salisbury'nin etkisi olduğu söylenebilir. Zira başlangıçta Bismarck Ermeni delegeleri gayet iyi karşılamıştır.⁹⁴

91 BOA. Y.PRK.HR., 87/1-3.

92 BOA. Y.PRK.A., 1/109-8

93 BOA. Y.PRK.HR., 3/87-2.

94 İter, *Zeytun İsyancıları*, 60.

4. SONUÇ

Ermeni meselesi, 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sonucunda imzalanan Ayastefanos Antlaşmasının 16. Maddesi Ermenilere ayrılmasıyla, bir mesele olarak ilk defa bir antlaşma metninde yer almıştır. Bu antlaşmanın İngiltere'nin çıkarlarıyla çatıştığından Londra'da durumu Rusya'yla müzakere ederek bir anlaşma imzalamış ve Berlin'de geniş katılımlı bir kongre yapılmasına karar verilmiştir. Bu kongre Ermeniler açısından oldukça önemlidir. Zira Ayastefanos'un yeniden müzakere edilecek olması üzerine daha fazla talep kongre üyelerine sunulabilir ve daha fazla taviz kopartılabilir düşüncesinden dolayı Ermenileri temsilen Berlin'e patrik tarafından bir heyet gönderilmiştir. Bu heyette yer alan Hrimyan Efendi Berlin Konferansı'ndaki delegelere Ermenilerin "otonomi" taleplerini iletmiştir. Ermenilerin taleplerinin bir kısmı Berlin'de yapılan antlaşmanın 61. Maddesine konmuştur. Ancak bu otonomi söz konusu maddede yer almamıştır.

Osmanlı Devleti Berlin'de Ayastefanos'un yeniden görüşüleceği uluslararası bir kongreye gönderdiği heyette bulunan Aleksandır Karatodori Paşa kongreden çıkan kararların yer aldığı Berlin Antlaşması'nın Ermenilerle ilgili 61. Maddesine dair görüşlerini içeren bir rapor kaleme almıştır. Bu rapordan Karatodori Paşa'nın Ermenilerin kongredeki faaliyetlerini ve bu faaliyetler ve kurdukları ikili ilişkiler sonucu kongre üyelerine verdikleri muhtıraların ihtiva ettiği meseleleri yakinen takip etmiştir. Karatodori Paşa bu raporunda Ermeni heyetinin faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin hukuk-ı şahanesiyle bağdaşmadığını, burada bulunmalarının gayr-ı hukuki bir davranış olduğunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (BOA. Y.PRK.AZN.), 1/23. Belge 3-3; BOA, Y.PRK.AZN, 4/16.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret (BOA. Y.PRK.A.), 1/109-8; Y.PRK.A., 1/109-1

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.), 28/72-1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR.), 3/87-2.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı - Adliye ve Mezahib Nezareti (Y.PRK.AZN.), 4/16.

Telif Eserler

Akpınar, Mahmut. *Bir Tanzimat Bürokrati ve Diplomati Olarak Aleksandır Karatodori Paşa (1833- 1906)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Tarih Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, 2010.

Ayverdi, Samiha. *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2007.

Başak, Tolga. *İngiltere'nin Ermeni Politikası*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

Berlin Muahedenamesi. Basın yeri yok: basımevi yok, 1290.

Cengiz, Halil Erdoğan. *İngiliz-Ermeni İttifakı*. İstanbul: Paraf Yayınları, 2010.

Cengiz, Recep. "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım." *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*. Cilt 4, Kayseri: Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009.

**Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin
(Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri**

Çalık, Ramazan. *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

Çelebyan, Antranik. *Antranik Paşa*. İstanbul: Peri Yayınları, 2003.

Dabağyan, Levon Panos. *Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001.

Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale, 2006.

Eyicil, Ahmet. "1878 Zeytun İsyanı." *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 10, (1999): 27-58.

Furat, Ayşe Zişan. "Berlin Antlaşması Sonrasında Balkanlar'da Cemaat-i İslamiyelerin Teşekkülü (1878-1918)," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 33, (Bahar 2013): 63-93.

Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010.

İlter, Erdal. *Büyük İhanet*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2007.

İlter, Erdal. *Ermeni Kilisesi ve Terör*. Ankara: A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1996.

İlter, Erdal. *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.

Karсандık, Özlem. "Ayrıılıkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devletinin İlk Önlemleri ve Eleştiriler." *Ermeni Araştırmaları* 16-17 (Kış 2004 - İlkbahar 2005): 134-150.

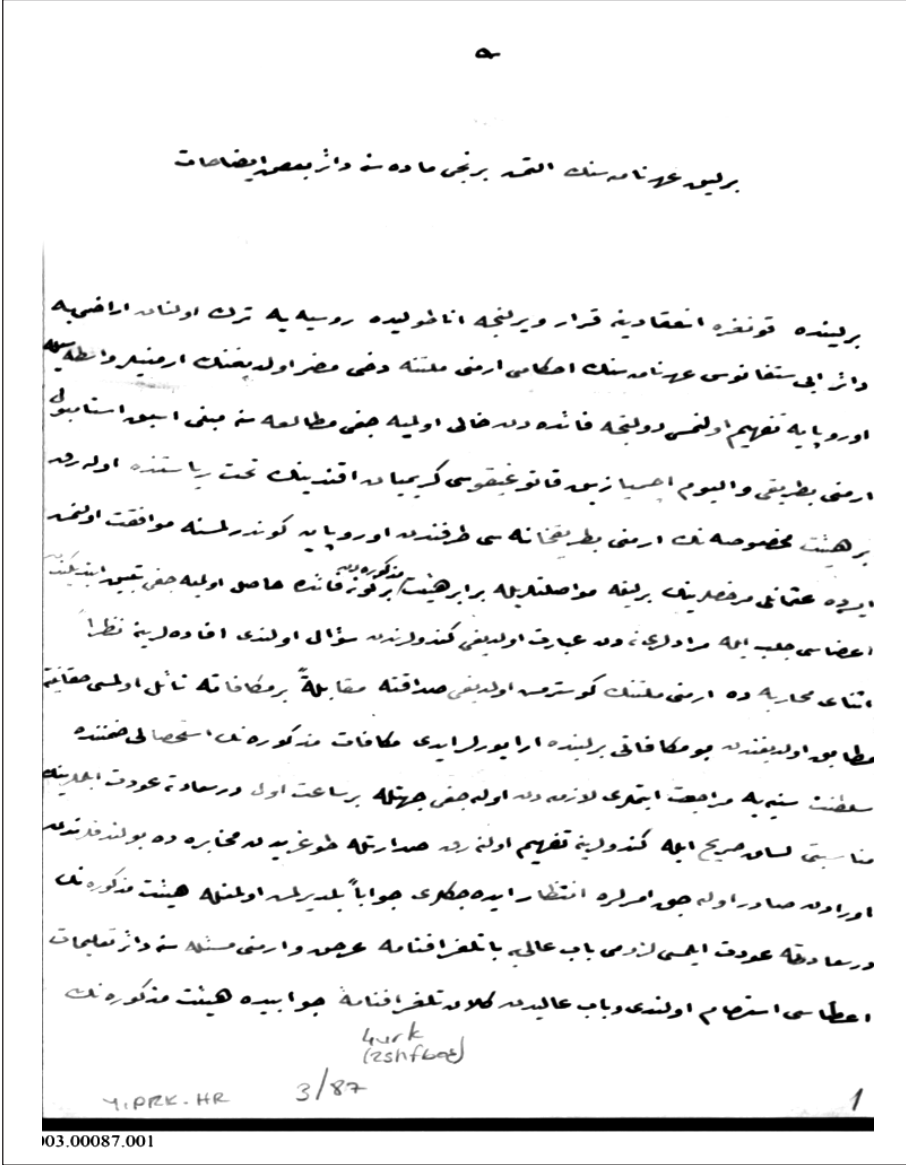
Kazancı, Ahmet Lütfi. *Osmanlı Adalet Düzeni*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1997.

Kılıç, Davut. "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896)." *Osmanlı, Cilt-2 Siyaset*, Editör Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

Kılıç, Remzi. "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri." *19. Yüzyılda Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 22-24 Mayıs 2008, Cilt: IV.

- Kodaman, Bayram. *Ermeni Macerası*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Kodaman, Bayram. "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler." *Süleyman Demirel Üniversitesi (SDU) Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı 21, (Mayıs 2010).
- Kodaman, Bayram. *Türkler - Ermeniler ve Avrupa* Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayını, 2003.
- Köksal, Osman. "Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu." *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Cilt: 9, Editörler M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca, Ankara: TTK, 2014.
- Küçükşöz, Sema. *Tebe 'a-i Sadıka: Ermeniler*. İstanbul: Tek Yayıncılık, 2006.
- Natanyan, Boğos. *Sivas 1877*. Editör Arsen Yarman, Çevirmen. Sirvart Malhasyan, İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2000.
- Öğün, Tuncay. "Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri", *Türk Kültürü* 39, sayı: 462, (Ekim 2001).
- Özel, Sabahattin. *Millet-i Sadıka Ermeniler*. İstanbul: Tasam Yayınları, 2005.
- Sarınay, Yusuf. "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)." *Akademik Bakış*1, Sayı 2, (Yaz 2008): 69-105.
- Sonyel, Salahi R. *Osmanlı Ermenileri*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009.
- Sonyel, Salahi R. *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Şehirli, Y. Atilla. "Osmanlı Devleti'nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler." *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri* içinde, editörler: İdris Bal ve Mustafa Çufalı, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003.
- Şimşir, Bilal N. *Ermeni Meselesi, 1774-2005*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007.
- Şimşir, Bilal. *Kürtçülük 1787-1923*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2010.
- Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1976.
- Yavuz, Fikretin. "Ermeni Kimliğinin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Hirimyan." *Akademik İncelemeler* 2, sayı: 1, (2007).

EKLER:

Resim 1:

Berlin Antlaşması Baş Müzakerecisi Alaeksandır Karatodori Paşa'nın
Berlin Antlaşmasına Dair Görüşlerini İçeren Raporunun Birinci Sayfası

Ek-1:

ALEKSANDR KARATODORİ PAŞA'NIN BERLİN
AHİDNÂMESİNİN ALTMİŞ BİRİNCİ MADDESİNE DAİR BAZI
İZÂHÂTI

Berlin'de kongre in'ikâdına karar verilince Anadolu'da Rusya'ya terk olunan araziye dair Ayastefanos Ahidnamesinin ahkâmı Ermeni milletinin dahi muzır olduğunun Ermeniler vasıtasıyla Avrupa'ya tefhim olunması devletçe fâ'ideden hâlî olmayacağı mütâla'asına mebni esbak İstanbul Ermeni patriği ve elyevm Eçmiyazin Katoğigosu Hirimyan Efendi'nin taht-ı riyasetinde olarak bir heyet-i mahsûsanın Ermeni Patrikhanesi tarafından Avrupa'ya gönderilmesine muvâfakat olunmuş ise de Osmanlı murahhaslarının Berlin'e muvasalatlarıyla beraber heyet-i mezkureden bir güne faide hâsıl olmayacağı tebeyyün ettiğinden i'fâsı celb ile murâdlarından ibaret olduğu kendilerinden su'al olundu ifadelerine nazaran esnâ-yı nuhâberede Ermeni milletinin göstermiş olduğu sadakate mukabileten bir mükâfâta nâ'il olması hakkaniyete mutâbık olduğundan bu mükâfâtı Berlin'de arıyorlar idi. Mükâfâat-ı mezkurenin istihsâli zımnında saltanat-ı seniyyeye mürâca'at etmeleri lazımeden olacağı cihetle bir saat evvel Dersaadet'e avdet eylemelerinin münâsebeti lisân-ı sarîh ile kendilerine tefhim olunarak sadaretle doğrudan muhâberede bulduklarından oradan sâdır olacak emirlere intizâr edecekleri cevaben bildirilmiş olmağla heyet-i mezkûrenin Dersaadet'e avdet eylemesi lüzumu Bab-ı Ali'ye ba-telgrafname arz ve Ermeni meselesine dair ta'limât i'tâsı istirham olundu ve Bab-ı Ali'den gelen telgrafname-i cevabiyede heyet-i mezkûrenin (2) Dersaadet'e avdet eylemesi münâsib olacağı iş'âr olunarak Kürdistan taraflarına irsâl olunacak komisyonun vezâifine dair dahi bazı izâhât-ı müfîde verilmiştir. Ancak iş bu telgrafname kongrenin hitamından bir gün evvel Berlin'de vâsıl olduğundan ondan layıkıyla istifâde olunamamıştır. Bu esnada Ermeni heyetinin durmayıp kongrenin bazı azasıyla görüşükten sonra usûl – ı müttehize de tevfikan sıfat-ı vekaleti musaddık patrikhanenin bir kıt'a şehadetnamesiyle beraber Berlin'de Prens de Bismarck'a hitaben kongereye bir arıza takdim ile iş bu arızanın da Ermenistan'ın dahi Rumeli vilayeti için mutasavver olan islahâta muhtaç olduğunun bade'l-beyân Erzurum ve Van ve kısmen Diyarbekir vilayetlerinden bir vilayet teşkiliyle başında azli düvel-i muazzamanın muvâfaaktına mütevakkıf olacak bir Hristiyan valinin beş sene için Saltanat-ı Seniyye canibinden ta'yîn olunması ve vilayet-i mezkûre idaresinin Cebel-i Lübnan idaresine şamil bulunması istidâsında olduklarını arz etmişlerdir. Ve kongrenin sekizinci içtimaında yani Haziranın 28'inde böyle bir istidâ'nâme kongrenin kitabesinde mevcut olduğu Prens müşarunileyha tarafından murahhaslara sadece iş'âr olunmuş ise de mukaddemâ dahi kongrece rivayet olunacak mevâddı ta'dâd ettiği esnada Ermenilere dair bir şey söylemediği misillü bu defa istidâ'namenin takdim

olunduğunu ihtâr eylediği vakitte bunun müzâkeresi zımında gün tajsis etmemesi ile prens müşarunileyha bu işe ehemmiyet vermemekte olduğunu derece-i kafiyyede huzura tefhim etmiştir.

Filvaki` kongrenin küşadından beri prens müşarunileyha asayışi umumiye tehdid edebilecek mesâil-i mühimmeyi hasr-ı efkâr ile Anadolu işlerine pek büyük ehemmiyet nazarıyla bakmadığından o taraftan müşkilât zuhurundan işin tesviyesini Rusya ile İngiltere murahhaslarına havale etmek maksadı olmuş idi. (3) İmdi İngiltere murahhasları bu Ermeni maddesinin ne İngiltere`de bulduklarının tahkikine müsaraat olundu. Lord Bikonsfild tarafından "Ermenileri kongereye bir istida`name vermekten kimse men` edemez." İdi fakat bunun ilerisi bunu Devlet-i Aliyye hukukunun muhafazası için iltizâm ettim buna emniyet etmeniz lazım gelir" yolu cevap alınmıştır. Lord Salisbury`nin cevabı o derecede kati` değil imiş fakat oda Ermeni bahsinin taraftarı olmadığı anlaşılmıştır. Şu kadar var ki Berlin kongresinde Ermeniler büsbütün meskût`ane kalacak olur ise millet-i mezkûre Rusya`nın müft-i müstakbelesi tahtına olacağı gibi Ayastefanos ahitnamesinin 16. Maddesinde Ermeniler hakkında iltizâm olunan ta`ahhüdât iki devlet beyninde yani Devlet-i Aliyye ile Rusya beyninde bir mukâvele-i husûsiyye şeklinde bırakılacak olur ise Rusya`nın elinde bir alet tasdik makamında ittihâz olunabileceği derkâr olduğundan Ayastefanos ahitnamesinin 16. Bendinin mu`âhede-i cedidede nakl olunmasına ısrar etmek rfkârında olduğunu lord müşarunileyha ketm etmemiştir. Ve ayastefanos ahidnamesinde mevcûd olan 16. Maddenin külliyyen imhâsı mümkün olamayacağı cihetle Lord Salisbury`nin teşebbüsü ahsen –i tedbir görünmüş olmağla madde-i mebhûse –i anhânın yeni mu`âhedeye nakli husûsunun Osmanlı murahhasları tarafından muhâlefet olunmayacağı beyân ile bend-i mezkûreden "Çerkezler" nüfuzunun tay olunması teklif olundukda " Bu da olma zşey değil" deyu o noktanın dahi sizler bizce tesvîye olunabileceğini i`mâ eylemiştir. Ermeni meselesi bu derece de iken kongrenin hitamı dahi takarrüb etmekte buulduğu halde İngiliz murahhasları Ermeniler lehine olarak Berlin`de bir şey yapmayacak olurlarsa İngiltere de i`tirazata muzâtif olacakları sözü deveran etmeğe başladı. Bu şâiâtdan ise bazı rivâyata göre (4) Lord Salisbury olmakdan hâli değil idi. Her nasıl ise lord müşarunileyha tebdil-i efkâr idüb temmuzun altısında kongreye takdim eylediği teklifte bend-i mezkûre te`âti olunan efkâra gayr-ı mutabık bir sûretde tağyir eylediği tahakkuk etmiştir. Bi`t-tabı Osmanlı murahhasları tarafından i`tirâz olundu. Ve reis hazretleri lord salisbury ile hem efkâr olmadığını göstermiş olduğundan lord müşarunileyha teklifini geri almağa mecbur oldu. Taşîlâtı 14. Proto(ko)lde mündericdir. Bunu müteâkib lord müşarunileyhadan istediğini sarâheten söylemesi taleb olundukda elyevm mu`âhede de 61. Numro ile murakkam bendini müsveddesini irae etmiştir. Ve bunun tağyir olunmasını tecviz etmeyeceğini ifade eylemiştir. Ba`de`l-mütâla`a Fransızca yalnız iki üç

harfin tay terkîbini istenildi ki mezkûr harfler tay olunduğu halde devletlerin nezâreti islâhâta aid olmayub yalnız icrâ olunan islâhâtın Devlet-i Aliyye tarafından düvel-i sitteye bildirilmesi hususunun münhasır kalur imiş ibarenin o surette tasmimi lord müşarünileyhin nazarında zararsız görülmüştür. Ve osmanlı murahhasları indinde Lord Salisbury'nin bu babda teshîlât göstermesi bir güne dikkatsizliğe hamil olunmayub birkaç gündenberi kongrede beyân itmekde olduğu efkâra mutâbık görünmüştür. Şöyle ki Rusya murahhasları muahedenin icrasıyla mükellef olacak bir komisyonun devletler tarafından tayin olunmasını mısırâne talep itmiş iken lord salisbury muhâlif reyde bulunarak bir devlete ahidnameyi imza eylediği halde iltizâm eylediği ta`ahhüdât için ondan kefâlet itmek ve komisyon ta`yîn itmek ve onu nezâret tahtına almak gibi şeylere muğayir ahvâl olduğunu iddia itmiş idi. Ve kongrece bu merkezde karar verilmiş idi. Binaenaleyh Ermenistan için vaad olunan islâhâtın bir nezâret -i mahsusa altına alınmaması keyfiyeti emr-i tabii addolunur idi. (5) Mamañih lord müşarunileyha Osmanlı murahhaslarının son tekliflerini dahi red ile kongrenin kapanması için tahsis olunan günde tesviyesini evvelce osmanlı murahhaslarına göstermiş olduğu bendin ahitnameye bila tağyir derç olunmasını talep eylemiştir. Esbâb-ı Mebusadan dolayı bend-i mezkûrun ahkamıyla kongre kararları beyninde tenâkusât-ı külli olduğu Osmanlı murahhasları tarafından ihtâr olundu. İbare-i menâzi` -i fihânın derci ve adem-i derci müsâvidir deyulur Salisbury tarafından teklifinin tervici talep olunmakda idi. Reisin ve cümle murahhasların arzusu ise kongrenin bir saat evvel kapadılması hususundan ibaret olduğundan maada Anadolu işleri için devlet-i aliyye ile İngiltere devleti beyninde bir mukavele-i hususıyla mûcib olmak cihetiyle murahhasları arasında tekevvün etmiş bir ihtilâfa ehemmiyet verilmediğinden altmış birinci bend kongrece kabul olunarak protokolde mezkûr bend üzerine te`âtî efkâr olunduğu esâret olunmuştur.

Kulları Aleksandır

Yayın Geliş Tarihi: 22.03.2019

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 23.08.2019

Sayı: 63, Yıl: 2019, Sayfa: 59-82

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Tunç, Salih. "1908 Trabzon Seçimlerinde Ermeniler." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 63 (2019): 59-82.

Araştırma Makalesi

1908 TRABZON SEÇİMLERİNDE ERMENİLER (ARMENIANS IN 1908 TRABZON ELECTIONS)

Salih TUNÇ*

Öz: *II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk parlamentosunu oluşturan 1908 seçimleri, Türk siyasal hayatının en önemli evrelerinden ve yakın dönem tarihinin çok tartışılan gelişmelerinden birisi olmuştur. Türk siyasal hayatında gerçekleştirilen seçimler üzerinden çeşitli münakaşalar ortaya çıkmıştır. Ancak 1908 seçimlerini diğerlerinden daha özel ve anlamlı kılan durum, İmparatorluğu oluşturan milletlerin Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden beklentilerinin bir hayli yüksek olmasından ileri gelmiştir. Zira uzun erimli bir mücadeleden sonra yeniden ilân edilmiş bulunan II. Meşrutiyet, Müslümanların yanı sıra gayrimüslim milletleri de İmparatorluktaki bütün sorunların sona ereceğine dair çok büyük umut ve beklentilere sevk etmişti.*

İmparatorluğun cemaat örgütlenmesinin güçlü olduğu ve çok etnili, mezhepli ve kültürlü yerlerinde 1908 seçimleri oldukça ilgi çekici bulunmuştur. Bu bağlamda, seçimlerin uygulanması ve seçimlerle ilgili iddia edilen bazı usulsüzlükler hakkındaki tartışmalar daha ziyade İmparatorluğun kozmopolit şehirlerinde cereyan etmiştir. İstanbul, İzmir ve Trabzon gibi önemli şehirler başta olmak üzere burjuva kozmopolitizmini yansıtan şehirler, seçimlere ilişkin tartışmaların yapıldığı başlıca yerler olmuştur. Trabzon vilâyeti, barındırdığı Rum, Ermeni vb. gayrimüslim nüfusunun yanı sıra, aynı zamanda bir mahreç kapısı olarak da kabul

* ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4101-4690>

Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, salihtunc@akdeniz.edu.tr

edilmesi, özellikle yabancı diplomatlar için göz önünde bulundurulmasını gerektirecek derecede önem taşıyan bir Türk beldesiydi. Dolayısıyla bir süreden beri imparatorluğun kritik beldelerinde yaratılmaya çalışılan sorunların başını çeken Ermeni konusu, bu sefer de seçimler bahanesi ile Trabzon'da soruna dönüştürülmek istenmiştir. O nedenle Fransa'nın Trabzon Konsoloshuğu Vilayette yapılan seçimlere ilişkin tartışmalara özel ilgi göstermiş ve gelişmeleri raporlarına yansıtmıştır.

Anahtar Kelimeler: *II. Meşrutiyet, Karadeniz, 1908 Seçimleri, Trabzon, Ermeniler*

Abstract: *The 1908 elections, which constituted the first parliament of the Second Constitutional Era, was one of the most important phases of Turkish political life and was one of the most debated developments in recent Turkish history. Various disputes have been experienced over the elections that have been held throughout Turkish political life. However, what made the 1908 elections more specific and meaningful than the others were the high expectations of the millets (nations) who were living in the Empire from the Constitution and the Committee of Union and Progress. The Second Constitutional Era, which was re-declared after a protracted struggle, had led the Muslims as well as the non-Muslim millets to have great hopes and expectations that all the problems in the Empire would come to an end.*

The 1908 elections elicited much public interest in the multi-national, religious and cultural places of the Empire that also possessed strong social organizations. In this respect, disputes over the application of the elections and allegations of election fraud occurred especially in the cosmopolitan cities of the Empire. Cities that reflected bourgeois cosmopolitanism, especially important cities such as Istanbul, Izmir, and Trabzon, were the main places where discussions about the elections took place. The province of Trabzon was an important Turkish city that had to be taken into consideration especially by foreign diplomats due to the fact that, along with its non-Muslim population such as the Armenians and Greeks, etc., it also was accepted as a port of origin for trade. Thus, the Armenian issue, which was one of the leading problems that was attempted to be created in the critical cities of the Empire for quite a while, was attempted to be made into a problem in Trabzon as well under the pretext of the elections. For this reason, the French Consulate in Trabzon showed a special interest in the disputes related to this election and recorded the developments in its reports.

Keywords: *Second Constitutional Era, Black Sea, 1908 Elections, Trabzon, Armenians*

Türk siyasal hayatının en önemli evrelerinden II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk parlamentosunu oluşturan 1908 seçimleri, imparatorluk dokusunun özelliği nedeniyle, yakın dönem tarihinin çok tartışılan gelişmelerinden birisi olmuştur. Türk siyasal hayatında olduğu kadar seçim tarihinde de bir takım tartışma ve münakaşalarla karşılaşmak mümkün olsa da, 1908 seçimlerindeki tartışmalar, çok daha etkin ve sert üsluplu tartışmaları beraberinde getirecek olan 1912 seçimlerine göre özel bir durum arz etmektedir. 1908 seçimlerini diğerlerinden daha anlamlı kılan bu durum, imparatorluğu oluşturan milletlerin Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden beklentilerinin bir hayli yüksek olmasıyla ilgilidir. Zira uzun süreli bir mücadeleden sonra yeniden ilân edilen Meşrutiyet ya da devrin söylemiyle 10 Temmuz İnkılâbı, Müslümanların yanı sıra gayrimüslim milletleri de imparatorlukta başlıca sorunların sona ereceği şeklinde büyük umutlara ve beklentilere sevk etmiştir.

Sultan II. Abdülhamit'in 23 Temmuz 1908 tarihli irade-i seniyye ile Meclis-i Mebusan'ı tekrar toplantıya çağırması ve Meşrutiyet dönemini yeniden başlatmasıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu 93 Meşrutiyeti'nden sonra bir kez daha seçim sürecine girmiştir. 1877 yılından beri yapılmayan Meclis-i Mebusan seçiminin icrası için 2 Ağustos günlü irade ile "İntihâb-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkati" yayınlanmış ve ayrıca seçimlerin nasıl icra edileceğine ilişkin olarak da kamuoyu ve yetkili makamlar bilgilendirilmiştir.¹

İmparatorluk sathında seçim kanununun sancaklara dağıtılmasıyla başlayan II. Meşrutiyet'in ilk seçimlerine ilişkin süreç, Meclis'i Mebusan'ın 17 Aralık 1908'de açılmasına kadar yaklaşık dört buçuk ay sürmüştür. Bu süre zarfında, Ağustos ayında listelerin hazırlanmasıyla uğraşılmış, Eylül ayı ortalarından itibaren müntehib-i sani seçimlerine başlanmıştır. Ekim'de müntehib-i sâni seçimleri, ay sonundan Kasım ve Aralık ortalarına kadar da mebus seçimleri yapılmıştır. Bu bakımdan seçim faaliyetlerinin yoğunlaştığı dönem, Kasım ve Aralık ayları olmuştur.² Bu dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun oldukça karmaşık iç ve dış siyasal gelişmelerle karşı karşıya kaldığı bir evre olmuş ve bu durum çeşitli yönleriyle seçim sürecinde de etkisini göstermiştir. Her ne kadar bu dönemde bir cephe savaşı olmamışsa da, harici gelişmeler bakımından bir yandan diplomatik bir savaş hali, diğer taraftan da bu durumun yarattığı problemlere paralel milletlerin Meclis-i Mebusan'da temsil gücünü arttırma gayretleri, sürecin görece sorunlu ve tartışmalı bir şekilde icra edilmesine ortam

1 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 273-274.

2 Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007), 61.

hazırlamıştır. Seçim sürecinde gündeme gelen en önemli şikâyet meseleleri, kimi yerlerde gayrimüslimlerin daha fazla oranda temsil gücü elde edebilmek maksadıyla seçimlere hile karıştırdığı, seçimler sırasında baskı ve tehditte bulunduğu, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İ.T.C.) ile milletler arasında kimi yerlerde kabul görmüş mutabakatlara uyulmadığı ve geçmişinde şaibe olduğu iddia olunan bazı şahısların mebus olarak meclise gönderilmek istendiği şeklindeki konulardır.

Esasen seçim sürecinde Ermeni tebaadan gelen şikâyetlerin ardı arkası kesilmemiştir. Ermeni delegelerinin önde gelenleri veya sıradan bir Ermeni vatandaş, buldukları yerlerle ilgili şikâyetlerini ya Ermeni Patrikhanesi'ne ya da Ermeni gazetelerine göndermişlerdir. Bu şikâyetlerin özünü, ahalinin mevcut durumdan memnun olmayışı, mahalli idarecilerin baskıları, kendilerine mezalim yapılacağı gibi iddialar oluşturmaktadır. Bu süreçte gündeme getirilen şikâyetlerin hiçbirinin yürütülen tahkikatlar neticesinde iddiadan öte geçememesi üzerine, Hükümet bir ara bu yazışmaların doğrudan Patrikliğe değil de, karye ahalisinden nahiye müdürlüklerine, oradan da kazaya gönderilmesine ve böylelikle idarî alt birimlerden üst birimlere doğru idarî merâtip silsilesinin izlenmesine yönelik bir karar almıştır³.

Seçimlerin uygulanması ve seçimler ile ilgili iddia edilen bazı usulsüzlükler hakkındaki tartışmalar daha ziyade İmparatorluğun kozmopolit şehirlerinde cereyan etmiştir. Bu bağlamda, İstanbul, İzmir ve Selanik gibi özellikle burjuva kozmopolitizmini yansıtan şehirlerin yanı sıra özellikle Trabzon gibi kozmopolit Anadolu şehirleri de, konuya ilişkin tartışma ve desiselerin yaratılmaya çalışıldığı seçim çevrelerinden olmuştur. Böylelikle İmparatorluğun çok etnili, çok mezhepli ve çok kültürlü olduğu kadar, millet/cemaat örgütlenmesinin de güçlü olduğu yerlerde seçimler oldukça ilgi çekici bulunmuş; tüm bu özellikleri belirgin bir şekilde yansıtan şehirlerdeki seçimler, bu tartışmalarda özel bir yer işgal etmiştir.

Trabzon vilâyeti, hatırı sayılır önemde gayrimüslim nüfusa sahip olmasının yanı sıra, bir mahreç kapısı olarak da kabul edilmiş; özellikle yabancı diplomatlar için göz önünde bulundurulmasını gerektirecek derecede ehemmiyetli bir Türk bölgesi olarak değerlendirilmiştir. Hatta Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu vilayette yapılan seçimlere ilişkin tartışmalara özel ilgi göstermiştir. Trabzon Konsolosluğu'nda hazırlanan raporlar, vilayeteki seçimler ile seçimlerin sonuçlarına yönelik ciddi tartışmaların gündeme geldiğini göstermektedir. Esasen Trabzon vilayetinde meskûn Ermenilerin tüm

3 Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi 1908-1923*, (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005), 82-83.

gayretlerine rağmen bir mebus çıkartamamış olmalarını, buradaki Ermenilerin tahrikine yönelik faaliyetleri ve 1895'te Ermenilerin karıştığı hadiselerde rolü olduğu iddia edilen bazı şahsiyetlerin mebus seçildikleri yönündeki ithamları, seçimler vesilesiyle Trabzon'da ortaya çıkan olayların görünen sebepleri olarak değerlendirmek gerekmektedir.

1. Fransız Konsolosun Trabzon Seçimlerine ve Seçilen Mebuslara İlişkin Gözlemleri

Karadeniz'in en önemli ticaret merkezlerinden biri olarak Trabzon, nüfusu itibarıyla da seçimlerde bir hayli öneme sahip vilayetlerdendi. 1908 seçimlerinde üç önemli sancak merkeziyle dikkati çeken bir vilayet olarak Trabzon merkez sancağında seçimler 15 Kasım'da sona erdi.¹⁰ Temmuz öncesinde Trabzon'da eski rejim karşıtı hayli geniş çapta olaylar olmasına rağmen merkez sancağındaki mebusların hiçbirinin İttihatçı olmadığı belirtilmektedir.⁴

Daha önce bahsettiğimiz gibi, Trabzon vilayetinin önemine binaen seçimler ve seçimlere ilişkin tartışmalar Fransız Konsoloslugu tarafından önemli ölçüde takip edilmiş, büyük bir dikkatle rapor edilmiştir. Nitekim Fransa'nın Trabzon Konsolosluğunca seçim sonuçlarının netleşmesini müteakiben kaleme alınan ve İstanbul Büyükelçiliği'ne gönderilen detaylı bir raporda, Meclis-i Mebusan'a gönderilmesi kesinleşen mebusların kişilik özelliklerinden, siyasi yönlerine kadar önemli pek çok bilgiler ihtiva edilmektedir. Bahse konu rapor değerlendirildiğinde, Trabzon vilayetini temsilen seçilen mebusların *İttihatçılık* dâhil olmak üzere farklı siyasal eğilimlere sahip oldukları görülmektedir.⁵ Trabzon vilayeti her ne kadar merkezden uzak bir yer de olsa, bölgenin bütün özelliklerini yansıtan bir karakteristiği bulunduğundan, buradaki sonuçlar Osmanlı taşrasının siyasi havasının yansıtılması bakımından büyük bir önem taşımaktadır.

Trabzon'un etnik ve dini toplumsal dokusu, şehirdeki tüm gelişmelerin büyük bir dikkatle değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bu bakımdan, Fransız Konsolosuna göre, seçilen kimi mebus ya da mebuslar hakkında bazı şikâyetler söz konusu olsa da, ortaya çıkan hoşnutsuzluk, seçilenlerin yeni rejimin taraftarları gibi görünmelerinden ileri gelmektedir. Netice itibarıyla

4 Kansu, *1908 Devrimi*, 313.

5 Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE) / Centredes Archives Diplomatiques de Nantes (CADN) *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, "Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu'ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 27 Kasım 1908 Tarihli Rapor," Nr.33 /1.

vilayetin bütün sancaklarında seçilen toplam 15 mebusun 8'i liberallerden oluşmuştur.⁶

Trabzon vilayetindeki Hristiyanların, Müslümanların oy kullanma usulüne ilişkin bir takım itirazları ya da şikâyetleri olmuşsa da, 26 Kasım'dan itibaren bir süreliğine sükûnet hâsıl olmuştur. Fakat sonuçların kesinleşmesinden sonra seçilenlerle ilgili değerlendirmelerin bu denli tartışma yaratması, vilayetteki gayrimüslim milletlerin mutabakat sorunlarından ileri gelmektedir. Zira gayrimüslim millet ya da cemaatler amaca uygun bir şekilde bir mutabakat sağlayamamışlardır. Trabzon'daki Rum ve Ermeni cemaatlerinin ayrı listelerle seçimlere girmeleri oyların bölünmesine neden olarak arzu edilen sonuçların alınmasına mani olmuş ve Müslümanların lehine olan bu durum seçimde Türk ve Müslüman ahali önemli bir üstünlük elde etmesine neden olmuştur.⁷ Bu bakımdan Trabzon'da gayrimüslim cemaatlerin önemli bir başarı elde edememelerinde aralarındaki mutabakat sorunun önemli bir etkisi olduğu açık olmakla birlikte, özellikle Ermeni Patrikliğinin temsil ettiği kesimlerin, Osmanlı taşrasındaki gücü ve nüfuzuna dair önemli bir sorun olduğu görülebilmektedir.

2. Fransız Konsolosun Trabzon Vilayetinde Seçilen Mebuslara İlişkin Gözlem ve Değerlendirmeleri

2.1. Trabzon Sancağı

1908 seçimlerinde Trabzon vilayeti merkez sancağından toplam yedi mebus seçilmiştir. Seçilen mebusların aldıkları oylara ilişkin olarak literatürde bir hayli bilgi bulunmaktadır.⁸ Trabzon vilayeti merkez sancağında seçilen toplam yedi vekil, Trabzon Müftüsü Mehmet Emin Efendi, Saraçzade Ali Efendi, Dava Vekili Eyüpzade İzzet Bey, Hazine darzade Mahmut Mazhar Bey, Eski Müftü Mahmut İmameddin Efendi, Nemlizade Hacı Osman Efendi ve Rum Matheos Cofidis'den oluşmaktadır.

6 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, "Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu'ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 27 Kasım 1908 Tarihli Rapor," Nr.33 /2.

7 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, "Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu'ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 27 Kasım 1908 Tarihli Rapor," Nr.33 /2.

8 Feroz Ahmad ve Dankward A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918," *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 4-5, (1976): 277. Kansu, *1908 Devrimi*, 313. Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Seçimleri*, 375-376.

Trabzon vilayetinin merkez sancağının dışında Samsun, Gümüşhane ve Lazistan sancaklarından oluşan diğer üç sancak ise toplamda 8 mebus kontenjanına sahip bulunmaktadır. Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu bu vilayette seçilen 15 mebusla ilgili olarak bir takım değerlendirmeler yapmıştır. Seçilen mebuslarla ilgili olarak Trabzon Konsolosunun görüş ve değerlendirmelerini şu şekilde not etmek mümkündür:

Mehmet Emin Efendi, eski ticaret görevlisi olup, Meşrutiyet'in yeniden ilânını müteakiben müftülük görevine atanmıştır. Jön Türk Partisi mensubu olup, oldukça popüler ve bir o kadar da fanatik özellikleriyle bilinen bir şahıstır.

Ali Nâki Efendi, Otuz yıldan beri Trabzon'da bir okulda yönetici iken, daha sonra Maarif Nezareti Komisyon Başkanlığına getirildi. Uzun bir süre Mısır Hıdivliğinde bulunarak öğretmenlik yapmıştır. Kendisi oldukça bilgili ve liberal görüşlü bir şahsiyet olarak kabul edilmektedir.⁹

Eyübzade İzzet Bey, Trabzon'da oldukça nüfuzlu bir şahsiyet olup, babası önceki dönem Meclis-i Mebusan'da görev yapmış, kendisi de Trabzon'da çok çeşitli görevlerde bulunmuş bir şahsiyettir. Trabzon'daki görevlerini müteakiben Giresun Tirebolu'ya görevlendirilmiştir. Geçen Ekim ayında Trabzon Valisi tarafından azledilinceye kadar kaymakam olarak görevini sürdürmüştür. Aşırı muhafazakâr bir görüş ve düşünceye sahip olarak kabul edilmektedir.

Hazinedarzade Mahmut Bey, Trabzon'da tüccar ve mülk zengini bir şahsiyet olarak bilinir; oldukça bilgili, dik ve dosdoğru bir karaktere sahiptir. Liberal, kalkınmacı, ilerlemeci düşüncelerini Meşrutiyet'in ilânından önce bile saklamayan oldukça kabiliyetli bir şahsiyet olarak tanınmaktadır.

Eski Müftü Mahmut İmameddin Efendi, Yirmi yıl boyunca müftülük görevini yürütmüş ve Kanun-i Esasi ilân edilir edilmez gelen yoğun talepler üzerine görevinden azledilmiştir. Oldukça zeki ve Osmanlı hukuku ile kanunlarını en iyi bilen şahsiyetlerden birisidir. Eski rejimin ateşli bir taraftarı olan Mahmut İmameddin Efendi, Vilayet İdare Meclisi'nde de etkin bir nüfuza sahiptir. Bu bakımdan onu ilke ve prensiplerinden vazgeçirmek ve istenilen yöne dâhil etmek kolay olacak gibi görünmemektedir.

9 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, "Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu'ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 27 Kasım 1908 Tarihli Rapor," Nr.33 /3.

Matheos Cofdis Efendi, Trabzonlu bir Rum olup, Türkçe okuyup, yazan ve konuşan bir Osmanlıdır. Osmanlı Tütün Rejisi İdaresi'nin Trabzon Şubesi'nde müfettiş ve uzman olarak görev yapmaktadır. Çok yetenekli bir siyasetçi olmamakla, birlikte liberal görüşleriyle bilinir.¹⁰

Nemlizade Osman Efendi, Trabzon'un en zengin ve en nüfuzlu Müslüman ailesine mensuptur. İstinaf mahkemesi yargıçlığı ve vilayet idare meclisi üyeliği gibi onursal görevleri dönemsel olarak yürütmenin dışında ticaretle iştigal eden bir şahıs olup, güçlü bir intelijanlıktan ziyade aşırı muhafazakâr eğilimleriyle tanınan bir şahsiyettir.¹¹

2.2. Samsun Sancağı

Mustafa Nail Bey, Maarif Nezareti'nde Meclis-i Maarif Reisliği görevini yürüten ve oldukça yetenekli bir şahsiyet olmakla birlikte, tam anlamıyla eski rejime mensup bir şahsiyettir.

Abdullah Bey, Kosova İstinaf Mahkemesi eski başkanı olup, oldukça kabiliyetli ve akıllı bir şahsiyet olarak bilinir ve Jön Türk Partisi mensubudur.

Hacı Ahmet Efendi, İslâm İlimleri müderrisi olup, oldukça muhafazakâr görüş ve düşüncelere sahip bir şahsiyettir.

Mehmet Ali Bey, Canik Ağır Ceza Mahkemesi Reisi, oldukça bilgili ve aynı zamanda Jön Türk partisine mensup ve oldukça liberal görüş ve düşünceleri olan bir şahsiyettir.¹²

2.3. Gümüşhane Sancağı

Mısırlızade Hayri Efendi, Bayburt 1. Asliye Hukuk Mahkemesi üyesidir. Yiğit ve gözüpek bir şahsiyet olmakla birlikte çok yetenekli olduğu söylenemez. Abdülhamit rejimi taraftarı olduğu bilinmektedir.

10 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, "Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu'ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 27 Kasım 1908 Tarihli Rapor," Nr.33 /4.

11 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, "Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu'ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 27 Kasım 1908 Tarihli Rapor," Nr.33 /4-5.

12 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, "Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu'ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 27 Kasım 1908 Tarihli Rapor," Nr.33 /5.

Kadribeyzade Hafız İbrahim Paşa, Ergani eski mutasarrıfı olup, güçlü muhafazakârlığıyla bilinen bir şahsiyettir.¹³

2.4. Lazistan Sancağı

Miralay Ahmet Rıza Bey, Belgrat eski askeri ataşesidir. Kelimenin tam anlamıyla bir Jön Türk olup, yeni rejim taraftarıdır. Fransızca bildiği ve konuştuğu yabancı diller arasında bulunur.

İbrahim Ferit Efendi, Hâlihazırda Hudeyda (Yemen)'da naip olarak görev yapmaktadır ve Jön Türk Partisi'nin militan üyelerindedir.¹⁴

3. Trabzon'daki Seçimlere Yönelik İddia ve İtirazlar

1908 seçimleri, 30 yılı aşan bir süreden beri ilk kez yapılan mebus seçimleri olması hasebiyle, kimi yerlerde gerek seçim mevzuatının yetersizliğinden ve gerekse de işlemleri yürüten görevlilerin bilgisizliği ya da yer yer mümkün olabilen suistimallerden ötürü, bir takım tartışmalar ortaya çıkmıştır. 1908 seçimlerinin genel gidişatıyla ilgili olarak özellikle Ermeni ve Rum unsurların yer yer müşteki oldukları bilinmektedir.

Meşrutiyet'in yeniden ilânından sonra seçimlere ilişkin hazırlıklar yapılırken, Ermeni ve Rum unsurların bazı yerlerde müttefikane seçimlere girmek yönünde hazırlık ve girişimleri olduğu bilinmektedir. Nitekim seçimlerde Ermeniler ile Rumlar takip edecekleri politikayı belirlemek ve birlikte hareket edebilmek için, birbirleriyle görüşmeye başlamışlardır. Ermeni Patrikhanesi tarafından tayin olunan bir heyet, Rum Patrikhanesi'ne giderek, mebusların seçilmeleri ve adayların tayinleri hakkında ittifakla hareket etmeleri hususunda görüşmelerde bulunmuştur. Rum Patrikliği Muhtelit Cemiyeti, Ermeni cemaati tarafından yapılan tekliflere dair görüşmelerde bulunmak üzere olağanüstü toplanarak Sadaret nezdinde girişimlerde bulunmuşlarsa da, bu girişimlerden müspet bir sonuç alınmadığı anlaşılmaktadır.¹⁵ Gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve gerekse anasının her birinin bu seçimlerden büyük bir beklenti

13 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, "Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu'ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 27 Kasım 1908 Tarihli Rapor," Nr.33 /5.

14 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, "Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu'ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 27 Kasım 1908 Tarihli Rapor" Nr.33 /5.

15 Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, 75.

içinde bulunmaları, seçimlerde umduklarını bulamayanlar için yoğun bir tartışma konusu ve itiraz girişimlerinin nedeni olmuştur. Bu bakımdan seçimlerde hile, yolsuzluk ve suistimal olduğuna dair ya da seçim kanununa yönelik ve seçim usulüyle ilgili şikâyetler sadece İstanbul'da değil, meşrutiyet öncesi bir hayli gerginliğin bulunduğu Karadeniz'in kritik önemdeki bir şehri olan Trabzon'da da gerginlik konusu olmuştur.

Her ne kadar seçimler başka şehirlerde olduğu gibi Trabzon'da da tamamlanmış, artık Meclis-i Mebusan 17 Aralık günü Sultan II. Abdülhamit'in de katıldığı görkemli bir törenle açılmışsa da; Trabzon'daki seçim tartışmaları henüz bitmemiş, bir yandan Trabzon'daki Ermeni Metropolitliği, diğer yandan da İstanbul'daki Patriklik bu konuyu bir süre daha gündemde tutmaya çalışmışlardır.

Fransa'nın Trabzon Konsolosunun İstanbul'daki Elçi M. Constans'a gönderdiği 30 Aralık 1908 tarihli rapor, Trabzon Ermeni Metropolitliği ya da Başpiskoposluğunun vilayetteki seçimlerden bir hayli müşterki olduklarını açıklamaktadır. Trabzon Ermeni Başpiskoposu Trabzon seçimlerinde usulsüzlük yapıldığı, 1895 Trabzon olaylarında rolü olduğu iddia edilen bazı şahısların mebus seçildiği, kendilerine gözdağı verildiği ve tehdit altında bulduklarına dair seçim sürecinde genel olarak yayılan şikâyetleri Trabzon için de gündeme getirilmiş ve seçim üzerinden bir takım ilerlemeler kaydetmek istemiştir.

Trabzon Konsolosluğu'na göre Gregoryen Ermeni Patrikliği, seçimlerle ilgili yoğun şikâyetler üzerine, bütün şehirlerde mevcut dini şeflerin hepsine birden 5 Aralık'ta bir talimat göndermiş ve bu talimata göre hareket edilmesi ve Patriklik tarafından yapılan çağrıya itibar edilmesi lüzumunu bildirmiştir.¹⁶ Ermeni Patrikliğinin bu yönde harekete geçmesinde Trabzon'dan gelen yoğun şikâyetlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Konsolosluk raporunda zikredilen bu beyanın akabinde Trabzon Ermeni Metropolitliğinin, Trabzon'da cereyan eden seçimler ile seçilen mebuslara ilişkin bir takım itirazları ve endişelerine yer verilmiştir. Ayrıca Trabzon Metropolitliği, Trabzon'da olup bitenlerle ilgili Patrikliği bilgilendirdiği mektubun muhteviyatı hakkında bütün cemaatini haberdar etmiştir. Trabzon Metropolitinin cereyan eden gelişmelerle ilgili başlıca şikâyeti, şehrin en zengin ve en nüfuzlu Müslüman ailelerinden birine mensup olan Nemlizade Osman Efendi'nin mebus seçilmesidir.¹⁷

16 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, "Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu'ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 30 Aralık 1908 Tarihli Rapor" Nr. 39 /1.

17 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, "Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu'ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 30 Aralık 1908 Tarihli Rapor" Nr. 39 /2.

Trabzon Konsolosu, konuya ilişkin olarak “yakınlarda bu şehirde mebus seçilmiş olan Nemlizade Osman Efendi’yi hedef alarak yürütülen bir soruşturma ve incelemenin yürütüldüğünü öğrendim, kendisi Ermeniler arasında 8 Ekim 1895’te Trabzon’daki olayların başlıca tahrirkçilerinden birisi olarak tanınıyor” bilgisini geçmekteydi. Fransız Konsolos Trabzon’daki gelişmeler ile ilgili olarak kendisine iletilen bilgilerin yanı sıra vaktiyle buradaki olaylar sırasında hazırlanmış raporlar çerçevesinde konuya hâkim olduğunu belirtmektedir. Zira 1895 olayları sırasında Trabzon’da Konsolosluk görevini yürüten M. Cilliére şehirde cereyan eden Ermeni olaylarıyla ilgili bir rapor hazırlamış ve bu raporda Nemlizade Osman Efendi’nin adına sıklıkla yer vermiştir. Konsolos, Nemlizade Osman Efendi’nin bu olaylardaki rolü ile ilgili olarak çok sayıda ve farklı bilgiler olduğunu söylemekle birlikte, Trabzon’da hatırı sayılır ve saygın bir yere sahip olan bu şahsın olaylar sırasında yatıştırıcı bir tavır sergilediğini; kimine göre de olayların başlıca sorumlusu olarak değerlendirildiğini belirtmektedir. Yine Konsolosun edindiği izlenimlere göre Nemlizade Osman Efendi, olayların daha da büyümesine mani olmak, heyecanını dizginleyemeyenleri sakinleştirmek için ortadan bir süre kaybolmuştur. Çünkü onun varlığı ve ortada görünmesi dindaşlarını daha da tahrik etmekte ve müşterek bir suçlular grubunun oluşmasına neden olmaktadır.¹⁸

Fransa’nın Trabzon Konsolosu 1895 olaylarıyla ilgili olarak Nemlizade Osman Efendi’nin olaylara karışması konusundaki düşüncelerini, bir fikri olmakla birlikte, açığa vurmaktansa, bu olaylarla ilgili olarak yürütülmüş tahkikatlar hakkında bilgi vermeyi tercih etmiştir. Nitekim 13 yıl önce cereyan etmiş olaylarla ilgili olarak sürdürülen tahkikat neticesinde tahkikatta görev almış olan Müslüman görevlilerden Fuat Bey Ağır Ceza Mahkemesi Başkanlığına seçilmiştir. Fuat Bey, 8 Ekim’deki olaylarda cesaretli duruşu, yatıştırıcı hal ve tavırları ile Ermeniler nezdinde saygı duyulan bir isim olarak tanınmıştır.¹⁹

M. Cilliére 11 Kasım 1895’te görevini tamamlayıp İstanbul’da Elçiye veda ederken sadece 1895 Olayları değil, 1889 Olaylarıyla da ilgili olarak müşterek bir değerlendirme raporu sunmuştur. Bu raporların değerlendirilmesinden sonra bu olaylarda en ağır sorumluluğun Nemlizade Osman Efendi üzerinde odaklandığına kesin olarak kanat getirilmiş ve rapor bu neticeyle sonuçlanmıştır. Bununla birlikte Ermenilerinde bir takım ön yargılara sahip

18 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, “Fransa’nın Trabzon Konsolosluğu’ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 30 Aralık 1908 Tarihli Rapor,” Nr.39 /2.

19 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, “Fransa’nın Trabzon Konsolosluğu’ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 30 Aralık 1908 Tarihli Rapor,” Nr.39 /2.

oldukları çok açıktır. Trabzon Konsolosu raporunun sonunda Ermeni Metropolitliğinin beyannamesine geçmeden evvel elçiye şu kanaatini bildirip; bir uyarıda bulunmayı elzem görmekteydi:

“Nitekim ister kulüplerinde (Ermeniler), isterse sair mekânlarında olsun bütün hikâye ve anlatılarında bundan sonra Meclis-i Mebusan’da yaşanacak gelişmelerle ilgili temalar üzerinde durulmaktadır. Onların anlatıları, olaylara yaklaşımları ve bakış açıları dikkate alındığında, yapılan bütün değerlendirmeleri, gerçekte bundan sonra Meclis-i Mebusan’da yer alacak mebuslar arasındaki tartışma ve hazmetme sorunlarına dair açıklamaların gerekçelerini oluşturan ihtar ve işşalar olarak görmek ve düşünmek gerekiyor. Ekselansları dikkatinizi bu rapor üzerine davet ederek konuyla etkin bir vaziyette meşgul olacağınıza inanıyorum.”²⁰

4. Ermeni Patrikliği’nin Ermeni Kiliselerine Gönderdiği Talimat

Fransa’nın Trabzon Konsolosu İstanbul’daki Elçiliğe gönderdiği raporunda, Patrikliğın gönderdiği talimatın bütün Ermeni kiliseleri ve halkı için geçerli olduğunu beyan etmiştir. Bu nedenle talimatta belirtilen hususlara uygun bir şekilde gerekenlerin yapılması istenmiş ve şehirlerdeki kilise ya da başpiskoposlukların talimatların yerine getirilmesinde gerekli çabayı göstermeleri öngörölmüştür. Ermeni Patrikliğinin talimatında “mebus seçiminde bir yolsuzluk ya da hile gerçekleştirilmiş, insanları üzecek ve onlara zarar verecek şekilde davranılmış, seçilmiş olan mebusların kıyımlara karıştıkları ve bu nedenle suçlu olma şüphesini taşıdıkları ve bu konuda mahkûmiyetleri söz konusu ise ve seçimler sırasında hâlâ Ermenilere karşı katliam tehdidi yöneltip gözdağı vermişlerse onların derhal hiç vakit kaybetmeden protesto edilmeleri” belirtilmektedir. Protestoların Osmanlı Meclis-i Mebusan Başkanlığı nezdinde yapılması önerilerek yapılmış olan seçimlerin devletin ve halkın menfaatine, idarenin hukukuna ve elbette ki Kanun-ı Esasi’nin lafzına uygun bir şekilde tecelli etmesi konusunda bilâ tefrik-i mezhebi cinsin birinci ve ikinci derece müntesiplerinin imzaları içeren itirazın yüksek mahkemeye verilmesi tavsiye edilmiştir. Sonuç olarak bu girişimin vakit kaybetmeksizin yapılması ve yapılan muamelat hakkında da Patrikliğın bilgilendirilmesi gerektiği bildiriliyordu.²¹

20 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, “Fransa’nın Trabzon Konsolosluğu’ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 30 Aralık1908 Tarihli Rapor,” Nr.39 /3-4.

21 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, “Fransa’nın Trabzon Konsolosluğu’ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 30 Aralık1908 Tarihli Rapor Eki,” Nr.39 /1-2.

Trabzon Ermeni Metropolitleri de, Patriklik tarafından belirtilen hususların icrasını Trabzon'daki durumdan hareketle yerelleştirmiş vaziyette duyuruyor ve gereğinin yerine getirilmesini tavsiye ederek, bu hareketin aynı zamanda bir tebaa ve cemaat sorumluluğu olduğu fikrini öne çıkarıyordu. Fransız Konsolosu ekte sunduğumuz metnin Fransızca versiyonunda, "Trabzon'da mebuslardan birinin seçilme tarzı konusunda, o kişi ile ilgili yapılacak protestolar ya da bazı mülahazalar için herkesin hiç vakit kaybetmeksizin,3 gün içinde, şahsen Metropolitliğe gelmeleri; acele etmeleri ve gerçekleri orada açıklamanın özgür bir vatandaşa yaraşacak en uygun tarz olacağı ve korkusuzca bildiklerini dile getirmeleri gerektiği" tavsiye edilmekteydi.²²

"Ülkenin genel çıkar ve yararına uygun olacak şekilde hareket edilmesinin beklendiği, gerçeklerin gizlenip sorumluluktan kaçan ya da sakınanların veyahut bu şekilde hareket edenlerin halkın ve herkesin özgürlüğüne tuzak kuran mebus ya da mebusların Meclis-i Mebusan'da yer almaları halinde halkın düşmanlığına izin verilmesine ve özgürlüğün tehlikeye atılmasına sebep olacakları"²³ şeklindeki açıklamasını Trabzon Metropolitinin seçim sonuçlarını şaibeli hale getirme ve İttihatçılar'ın ittifad-ı anasırı yeniden ihya ve inşa etme çabalarına zarar vermektan başka bir amacı olmadığı şeklinde değerlendirmek yerinde olacaktır.

5. Taşnaklar'ın Trabzon Seçimlerine İlişkin Tahrik Çabaları ve Bu Çabalara Karşı Gösterilen Tepkiler

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uzun süreden beri Ermeni cemaatinin Taşnak unsurlarıyla yakın bir münasebette buldukları; bu yakınlık ve münasebetlerin Meşrutiyet sonrasında da, seçim sürecine kadar bir hayli sıcak sayılabilecek bir surette yürütüldüğü bilinen bir durumdur. Esasen bu yaklaşma İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Taşnaktsutyun yandaşlarını kendi tarafında tutma, Taşnaklar'ın da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi ve idari gücünden istifade etme siyasetinden kaynaklandığı ileri sürülmektedir.²⁴ Malum olduğu üzere Meşrutiyet'in yeniden ilânını müteakiben İstanbul'a dönen pek çok Taşnaktsutyun yöneticisinin aslında Rusya çıkışlı oldukları

22 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, "Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu'ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 30 Aralık 1908 Tarihli Rapor Eki," Nr.39 /2.

23 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, "Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu'ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 30 Aralık 1908 Tarihli Rapor Eki," Nr.39 /2. Metnin Ermenice versiyonu ve Türkçe çevirisi için bkz. Ek-1.

24 Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Bertay (Baltah) (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999), 118.

ve Jön Türkleri yeterince tanımadıkları hatta Osmanlı şartlarını da kâfi derecede bilmedikleri kabul edilmektedir. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi güç dağılımını ve dengesini tam olarak idrak edememiş Taşnak militanlar, Meşrutiyet'in yeniden ilânıyla mücadelenin geride kaldığına ve artık halkın menfaatleri doğrultusunda çalışılması gerektiğine ikna olmalarına rağmen, partinin Osmanlı şubelerinin fedailik sıralarından geçmiş temsilcileri anayasal düzenin uzun ömürlü olacağına pek bel bağlamıyor ve İ.T.C ile ilişkilerde mesafeyi korumak gerektiğini düşünüyorlardı. Taşnaksutyun'un içinde iki farklı cereyanın ortaya çıkışı şöyle olmuştu: İttihatçılarla tam bir dayanışmayı savunan "merkezi" hareket ile devrimci mücadeleden başka her türlü yöntemi reddeden Partinin devrimci yönde örgütlenmesini talep eden "taşra" hareketleri.²⁵ Böylelikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 seçimlerinden önce yürütmeye çalıştığı Taşnaksutyun aracılığıyla Ermeni cemaati arasındaki konumunu güçlendirme ve karşılıklı menfaatlere dayalı işbirliği çabaları da seçim sürecinde belirgin bir kırılmaya işaret etmektedir.

Esasen Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu tarafından hazırlanan ve İstanbul'daki Elçi M. Constans'a sunulan bir rapor, Taşnaklar'ın bu şehirdeki yönlendiriciliğine işaret etmektedir. Taşnak Komitesi, Trabzon'da yapılan seçimleri ve seçim sonuçlarını protesto etmek ve buna ilişkin şikâyetini ve tepkisini belirgin bir şekilde ortaya koymak amacıyla harekete geçmiş, protestolar için halkı davet eden bir sirküleri dolaşıma sunmuştur. Özü itibarıyla Trabzon halkını protestoya davet eden bu çağrı, Patriklik tarafından yapılan açıklamanın gücünü takviye etmek ve tepkileri yükseltmek gayesine matuftur. Taşnaklar'ın Trabzon seçimlerine ilişkin protesto ve şikâyet çağrısı Patriklik açıklamasındaki gibi sadece Ermeni cemaatini değil, şehirde sakin bütün milletleri, Müslüman, Ermeni ve Rum tüm milletleri protestoya sevk etmeyi amaçlamaktadır.²⁶

Trabzon'da Taşnak Komitesi'nin seçimlere müdahale girişiminin Trabzon Ermeni Başpiskoposluğu tarafından destek görmediği anlaşılmaktadır. Zira Başpiskoposluğun gözlem ve kanaatine göre Taşnaklar'ın bu girişimi belki Ermeni cemaatinin bu sorunlar etrafında bütünleşmesine ve kendine getirmesine fırsat verecekse de, bu durum bundan sonraki sorunlarda da Taşnaklar'ın sürekli müdahale etmelerine yol açacağı endişesini doğurmaktadır. O bakımdan bu sorun, aynı zamanda cemaatin kendi bütünlüğü

25 Arsen Avagyan ve Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya*, çev. Ludmilla Danisenko- Mutlucan Şahan (İstanbul: Aras Yayınları, 2005), 39-40.

26 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, "Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu'ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 03 Ocak 1909 Tarihli Rapor" Nr.2 /1.

içerisinde de bir nüfuz ve iktidar sorunu olarak kendini göstermiş bulunuyordu.²⁷

Trabzon'da yapılan seçimlerin yarattığı akis nedeniyle İttihat ve Terakki Cemiyeti, bizzat kendisi öne çıkmadan, şehirde Ermenilerden mürekkep bir komite oluşturup Ermeni milletinin, mebuslarla ilgili görüş ve fikirlerini açıklamaları için bir toplantı tertip etmiştir. 01 Ocak 1909'da tertip edildiği düşünülen bu toplantı Osmanlı Kulübünde gerçekleştirilmiş ve toplantıya yaklaşık 200 civarında Rum ile Ermeniler iştirak etmiştir. Toplantıyla ilgili bir detay raporlarda geçmemiş olmakla birlikte, yeniden kurulmuş olan komiteye “mebuslukla bağdaşmadığı bilinen kişi ya da kişilerin Meclis'e seçilmiş bulunmasının nasıl izah edilebileceği” yönündeki tepkisel soru ve sorular sorulmuş, toplantı ortamına büyük bir sessizlik ve sükût hali hâkim olmuştur. Konsolusun raporundan, Trabzon'daki toplantıya yeniden oluşturulmuş olan komitenin büyük ölçüde hâkim olduğu, tepkisel bir münakaşa ve yoğun bir tartışmaya meydan verilmediği ve toplantının Sadrazam ile Meclis-i Mebusan Başkanı'na oybirliğiyle kabul edilip gönderilecek bir telgraf üzerinde süren müzakerelerle geçtiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan yukarıda belirtilen reaksiyondan sonra seçilmiş mebus ya da mebuslarla ilgili olarak onları suçlamak veya kötülemek gibi bir yöne gidilmemiş aksine mebuslara ve onların Trabzonlu seçmenlerine büyük bir güven duydukları ifade edilmiştir. Bu duygu ve düşüncelerini de Sadrazam ile Meclis-i Mebusan Başkanlığı'na gönderdikleri yazıda belirtmişlerdir.²⁸

Fransa'nın Trabzon Konsolosunun 03 Ocak 1909 tarihli raporunda, Rum ve Ermenilerin iştirak ettikleri Trabzon toplantısında alkışlar eşliğinde oybirliğiyle alınan ve telgrafla Sadrazam ve Meclis-i Mebusan Başkanı'na gönderilecek olan karar sureti ek olarak sunulmaktadır. Rapora ek belgede “03 Ocak 1909 tarihli yazının eki ve Sadrazam ile Meclis Başkanı'na takdim kılınacak telgrafın özeti” başlığı geçilmiştir. Telgraf suretinde 29 imza sahibi bulunmakla birlikte imza sahiplerinin kimlerden oluştuğuna dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

27 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, “Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu'ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 03 Ocak1909 Tarihli Rapor,” Nr.2 /2. Ayrıca yine Trabzon'da tezahür eden Taşnaklar ile Patriklik arasındaki çekişme ve husumet için bkz. Nejla Günay, *Zoraki ittifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015), 134.

28 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, “Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu'ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 03 Ocak1909 Tarihli Rapor” Nr.2 /2-3.

Bununla birlikte telgrafta özetle,

“Meclis-i Mebusan’a, tarafımızdan seçilerek gönderilmiş oldukları halde seçilmiş din uluları olarak Ermeni Taşnaklar Komitesi namına yayınlanmış olan görüş ve düşüncelere ve bu düşünceler doğrultusunda iş gören bir takım entrikalar vasıtasıyla mebuslarımızın önemsiz ve itibarsızlaştırılmaya çalışıldığı, onların saygınlığına gölge düşürülmeye çalışıldığı ve bu amaçla en üst derece yapılan yayın ve çabalardan dolayı üzüntülü oldukları; iç karartan bu durum nedeniyle Ermeni toplumunun entrikadan intikama kadar varan duygu ve düşüncelerden mülhem manevraları dikkate almadan mebuslarını temsilcileri olarak kabul ettiğini vatanımız ve milletimizin temsilcileri olan Meclis-i Mebusan Riyasetine ve Sadarete sadakat ve tabiiyetini, ortak bir mutabakat halinde genel bir toplantı yoluyla bildirme gereğini duymuştur.”²⁹

denilmektedir. Gerçekte bu durum Jön Türklerle Taşnaklar arasında uzun bir süreden beri varlığı bilinen bir işbirliği siyasetinden taşrada önemli bir sapmayı göstermektedir. Bununla birlikte, Cemiyet’in kontrolden çıkma eğilimi taşıyan olaylarda yerel unsurlarla müttefikane hareket edilebilme kabiliyeti görülmektedir.

Trabzon seçimleriyle ilgili olarak bir kargaşa yaratmak ve seçimler üzerine bir şaibe oluşturmak isteyen taraflar esas itibarıyla seçilen bazı mebus ya da mebuslar üzerinden hareket etmeyi tercih etmişlerdir. Nitekim yukarıda da izah edildiği gibi burada hedef alınan başlıca şahıs Nemlizade Osman Efendi olmuştur. Nitekim Fransa’nın Trabzon Konsolosu da bu duruma işaret etmiş ve “30 Aralık tarihli raporda da beyan edildiği üzere Ermeniler tarafından hedef alınan şahsın Nemlizade Osman Efendi olduğuna, fakat bunun öneminden ziyade Ermeniler arasında giderek artan zihniyet değişiminin bu meseleden daha önemli hale gelmeye başladığını düşünmek gerektiğine”³⁰ dikkati çekmektedir. Esas itibarıyla Konsolos, Meşrutiyet’in yeniden ilânıyla birlikte ve yeni rejim yerleştikçe Ermenilerin durumlarının giderek gözle görünür vaziyette iyileşeceğini, ortak çıkar ve işbirliğinde buldukları sürece çatışma ile intikam duygu ve düşüncelerinin yerini hürriyete hizmet edecek anlayışa bırakacağı beklentisini ileri sürmüştür. Fakat hali hazırda her ne olursa olsun,

29 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, “Fransa’nın Trabzon Konsolosluğu’ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 03 Ocak 1909 Tarihli RaporaEklî Sadrazam ile Meclis-i Mebusan Riyasetine Takdim Kılınacak Telgraf Metni” Nr.2 /1.

30 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, “Fransa’nın Trabzon Konsolosluğu’ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 03 Ocak 1909 Tarihli Rapor” Nr.2 /3.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu meseledeki duruşu açıktır. Konsolos, Nemlizade gibi nüfuzlu bir Müslüman ailenin ferdine karşı örtülü bir vaziyette de olsa yürütülen bu tahkikatta Jön Türkler'in tavrının, gelecekteki gelişmeler bakımından yeterince fikir verdiği kanısını taşımaktadır.³¹

Trabzon seçimleri üzerinden seçimleri büyük ölçüde sabote etmek ve aynı zamanda şaibeli seçim iddialarıyla kimi mebusları itibarsızlaştırma ve Meclis-i Mebusan'a gölge düşürmeyi amaçlayan gelişmeler karşısında Trabzon Valisi Arifi Bey 2 Ocak 1909 tarihli Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Taşnaklar'ın Trabzon'da birkaç zamandan beri yürüttükleri karalama çabalarını bildirmektedir. Trabzon ahalisini temsilen vilayet makamını 2 Ocak'ta ziyaret eden heyette bulunan dava vekili Mithat Bey bir açıklama yaparak, "Trabzon'da Taşnak Cemiyeti adına yayımlanan bir ilânda seçimlerde yolsuzluk yapıldığı, mebusların arasına fena adamların sokulduğu, Meşrutiyet'in ve mebusluğun itibarına uygun olmayan şahsiyetlerin Meclis'e gönderildiği [...] yolundaki şikâyet ve tahriklerin" gerçek dışı ithamlar olduğunu belirtmiştir. Mithat Bey açıklamasında, "her şeyden önce kanun dairesinde kemal-i serbesti ve itina ile intihap olunan mebusan-ı kiramın evsaf-ı kanuniyeyi tamamıyla haiz olarak umum tarafından emsali görülmemiş vaziyette bir uğurlama ile vapura kadar götürülüp, Dersaadet tarafından da parlak bir karşılamaya mazhar olunmuş iken, şimdi bu mebusların aleyhinde bulunmanın, bir buçuk milyon civarındaki Trabzon vilayeti ahalisinin şeref ve haysiyetine tecavüz olarak görüldüğünü belirtmiş, bu nedenle "öne sürülen iddiaların da tamamen reddolunduğu" söylemiştir.³² Dâhiliye Nezareti de 4 Ocak'ta Meclis-i Mebusan Riyasetine "Trabzon Mebuslarının evsaf-ı kanûniyeyi haiz olmadıklarına dair bazı gârazkârân tarafından vuku bulan beyanatın nazar-ı itibara alınmaması ahali namına ifade olunduğu, Trabzon vilayetinden varid olan telgrafnâmenin aynen yazılarak taraf-ı aliyyelerine takdim olunduğu" bilgisi geçilmiştir.³³

Öte yandan Taşnaksutyun Cemiyeti'nin Trabzon seçimlerine gölge düşürmeye ve bazı mebusları itibarsızlaştırma girişimleri sadece Trabzon'da değil, yakın şehirlerde de bir tepkiye neden olmuştur. Dâhiliye Nezareti'nden Meclis-i Mebusan Riyasetine gönderilen bir başka yazıda, 11 Ocak 1909 tarihli yazıya ek 27 Ocak 1909 tarihli bir zeyl ile "Meclis-i Mebusan azasından Trabzon Müfti-i sabıkı İmameddin ve Eyyüzbade İzzet ve Nemlizade Hacı Osman Efendiler aleyhinde bazı eşhas taraflarından vuku bulan şikâyetin gâraz-ı nefsâniyeden mütevellit bulunduğu ve mebusan-ı mumaileyhimin ashab-ı

31 AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, "Fransa'nın Trabzon Konsolosluğu'ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 03 Ocak 1909 Tarihli Rapor" Nr.2 /4.

32 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA.), *DH. MKT.*, 02700.00067.001, 20 Kanun-ı Evvel 1324.

33 BOA., *DH. MKT.*, 02700.00067.002, 22 Kanun-ı Evvel 1324.

haysiyet ve namustan olduklarına” dair Ordu şehri halkının müteaddid defa gönderdikleri şehadetnâmeler takdim kılınmıştır.³⁴

Böylelikle seçimlerden sonra gündeme getirilip başta Patriklik olmak üzere Trabzon Metropolitliğinin de üstün gayretleriyle şâibeli hale getirilmeye çalışılan Trabzon seçimlerine ilişkin tartışmalar, 01 Ocak'ta yapılan toplantı ve mebuslara sahip çıkılmasına yönelik iradenin önde gelen Ermeni şahsiyetlerin inisiyatifıyla kabulünden sonra, iddialar önemini kaybetmiş ve şehirde duruma vaziyet edilmiştir.

6. Sonuç ve Değerlendirme

II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk mebus seçimleri olan 1908 seçimleri, seçime ilişkin sürecin yasal hazırlıklarının tamamlanmasını müteakiben Kasım–Aralık aylarında yapılmıştır. 1908 seçimleri, otuz yılı aşan bir süreden beri ilk kez yapılan mebus seçimleri olması sebebiyle gerek seçim mevzuatının yetersizliğinden ve gerekse de işlemleri yürüten görevlilerin bilgisizliği ya da yer yer mümkün olabilen suistimaller nedeniyle kimi yerlerde bir takım tartışmaları beraberinde getirmiştir. 1908 seçimlerinin genel gidişatıyla ilgili olarak özellikle Ermeni ve Rum unsurların seçim sürecindeki gelişmelerle seçim sonuçlarından bir hayli şikâyetçi oldukları bilinmektedir. Ermeni ve Rum cemaatlerinin seçim usulüyle ve daha geniş bir şekilde seçimlerle ilgili şikâyetlerinin temelinde seçim sonuçlarının onların beklentilerini karşılamamasının önemli bir etkisi bulunmaktadır. Esasen Meşrutiyet'in yeniden ilânından sonra seçimlere ilişkin hazırlıkları müteakiben Ermeni ve Rum unsurların bazı yerlerde ittifakla seçimlere katılma yönünde bir takım tasavvurları olmuşsa da, bu girişim ve çabalarından olumlu bir sonuç çıkmamıştır.

Seçimlerde ümit ettikleri sonuçları elde edemeyen gayrimüslim unsurlar, çok farklı etnik, dinsel, kültürel ve hatta ideolojik kökenden gelmelerine rağmen, arka plânında birçok etkenin rol oynadığı bir süreç içerisinde seçimleri tartışmalı hale getirme çabası içinde olmuşlardır. Genel olarak gayrimüslim cemaatler arasında seçimlere yönelik tartışmaları her iki cemaatin de seçim sürecinin başat sorunu haline dönüştürmeleri, gerçekte sorunun çözümünden ziyade, cemaatlerindeki asabiyet ve dayanışma duygusunun tahkimine neden olmuş ve aynı zamanda İttihatçılar'ın ısrarla hâkim kılmak istedikleri *Osmanlıcılık* projesiyle ilgili şüphe ve tereddütlerin doğmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, gerek seçim sürecinde gerekse seçim sonrasında İttihatçılar ile

34 BOA., DH. MKT., 027380.00019.001, 14 Kanun-ı Sani 1324.

bu meselede öne çıkan iki cemaatin sahip oldukları iktisadî ve sosyal güce dayalı sınıfsal yapıların desteklediği irredantist duygu ve etkileri birlikte düşünmek ve dikkate almak gerekmektedir. Ermeni ve Rum cemaatlerindeki irredantist temayülleri, farklı akımlara ikna edilmiş bile olsalar, koruyan unsurların, şimdilik öne çıkmayan emelleri, seçimler vasıtasıyla da olsa bir bakıma dışa vurulmuş görünmektedir. Nitekim İstanbul'da, İzmir'de ve Meşrutiyet öncesi bir hayli gerginliğin hâkim olduğu Trabzon'daki itiraz ve tepkiler, her ne kadar tabii bir itiraz ve masum bir hukukî arayış gibi takdim edilmekteyse de, gerçekte İttihatçılar'ın yeniden inkişaf ettirmek istedikleri siyaset anlayışına karşı bir sınama ve düşük yoğunluklu bir yoklama teşebbüsü olarak değerlendirilmeye mümkündür. Zira 1908 yılı Kasım ayında yapılan bir seçimde umulan neticenin alınamamasını müteakiben, cemaatlerin ortak bir listeyle seçimlere katılmamasının yarattığı pişmanlığın da etkisiyle, bazı mebuslara karşı yöneltilen 1895 yılı olaylarında rol aldığı iddiası kaynaklı tepkiler, seçimlerden sonra gündeme getirilmiş olmaları bakımından oldukça manidardır. Bazı mebuslar ile ilgili bir takım iddia ve şaibelerin olması halinde, seçim sürecinde gereğinin yapılması yollarının usul ve şartları bulunduğu halde bir müdahale girişimine neden ihtiyaç duyulmadığı sorusuna makul ve mantıklı bir cevap verilebilmiş değildir.

Bu durumda Meclis-i Mebusan'ın açılmasından sonra dahi, bir yandan Taşnaklar'ın, diğer yandan da Patriklik'in Trabzon seçimleri konusunu neden gündemde tutmaya çalıştıklarına ilişkin bir sorunun birden çok cevabı olabilir. Ekseriyetle İstanbul, İzmir gibi iktisadî bakımdan güçlü şehirlerdeki amira sınıflara hâkim olan Patriklik ile daha zayıf bir taşra burjuvazi üzerinde kısmen etkili olan Taşnaklar arasında bir güç ve iktidar sorununun bulunması, bu meselenin önemli bir yönünü oluşturduğu şüphesizdir. Osmanlı taşrasında İttihatçılar'ın Taşnaklar ile dostane münasebetleri düşünüldüğünde, 1908 seçimlerinin taraflar arasında bir yol ayrımını düşündürecek kadar derin bir sorun oluşturduğu söylenemez. Bununla birlikte meselenin bir yönü Patriklik ile Taşnaklar arasındaki çekişmeyi gösterirken, diğer yönü de Taşnaklar'ın, İttihatçılar ile yakınlıklarından istifade ederek, seçim sorunlarından hareketle Ermeni cemaatindeki nüfuzlarını berkitmeye yönelik bir hesap ile hareket ettiklerini göstermektedir. Hâlbuki İttihatçılar da, seçimler vasıtasıyla, imparatorlukta *ittihat-ı anasırın* ahenk ve inkişafına hizmete adanmış halisane bir niyetle Osmanlı Birliği'ni sağlayacak siyasal düzeni yeniden inşa edebileceklerine inanmışlardı. O bakımdan 1908 seçimlerini, İttihatçılar'ın milletlere ilişkin politikaları ile siyasal ve toplumsal dokudaki farklı dinamikler perspektifinden değerlendirmek yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

a. Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivleri/ Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE) /Centredes Archives Diplomatiques de Nantes (CADN)

Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE) / Centredes Archives Diplomatiques de Nantes (CADN), *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190* “Fransa’nın Trabzon Konsolosluğu’ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 27Kasım1908 Tarihli Rapor” Nr.33

AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, “Fransa’nın Trabzon Konsolosluğu’ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 30 Aralık1908 Tarihli Rapor” Nr.39.

AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, “Fransa’nın Trabzon Konsolosluğu’ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 30 Aralık1908 Tarihli Rapor Eki” Nr.39.

AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, “Fransa’nın Trabzon Konsolosluğu’ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 03 Ocak1909 Tarihli Rapor ” Nr.2.

AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190*, “Fransa’nın Trabzon Konsolosluğu’ndan İstanbul Elçiliğine Gönderilen Seçimlere İlişkin 03 Ocak 1909 Tarihli Rapora Ekli Sadrazam ile Meclis-i Mebusan Riyasetine Takdim Kılınacak Telgraf Metni” Nr.2 /1.

b. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Mektûbi Kalemî (BOA., DH. MKT.)

BOA., DH. MKT., 02700.00067.001, 20 Kanun-ı Evvel 1324.

BOA., DH. MKT., 02700.00067.002, 22 Kanun-ı Evvel 1324.

BOA., DH. MKT.,027380.00019.001, 14 Kanun-ı Sani 1324.

Telif Eserler

Ahmad, Feroz. *İttihatçılıktan Kemalizme*. Çev. Fatmagül Berktaş (Baltalı). İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999.

Ahmad, Feroz ve Rustow A. Dankward. “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 4-5, 1975-76 (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1976), 245-284.

Avagyan, Arsen ve Minassian, F. Gaidz. *Ermeniler ve İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya*. Çevirenler: Ludmilla Danisenko ve Mutlucan Şahan İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005.

Demir, Fevzi. *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*. Ankara: İmge Kitabevi, 2007.

Günay, Nejla. *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.

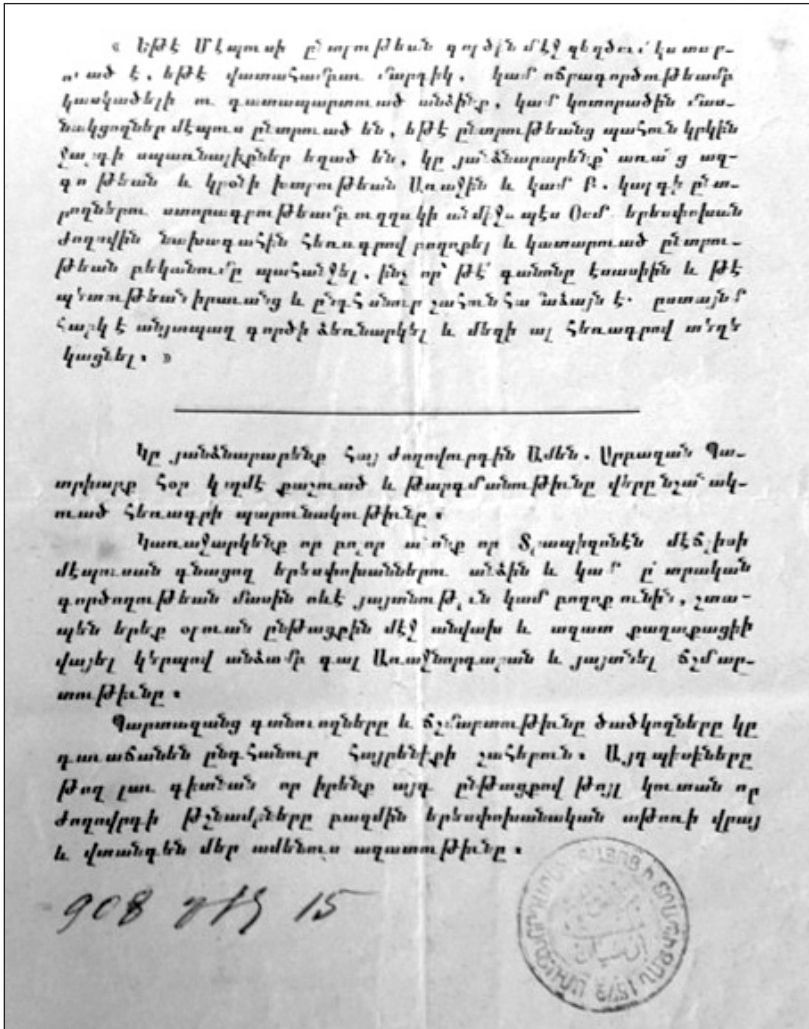
Kansu, Aykut. *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

Karacakaya, Recep. *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi 1908-1923*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005.

EKLER

Ek-1: Ermeni Patrikliği ile Trabzon Ermeni Başpiskoposluğu tarafından yapılan çağrı Metni AMAE / CADN, *Ambassade de France A Constantinople, Carton 74/190, 30 Aralık1908 Tarihli Rapor Eki*” Nr.39#

Yazar, Ek-1’de gösterilen Ermenice metnin çevirisini yapan Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü öğretim üyelerinden sayın Dr. Doğanay Eryılmaz Hanım ile Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi öğretim görevlilerinden Sayın Ercan Cihan Ulupınar Bey’e teşekkür eder.

Ek- 1 (devamı)

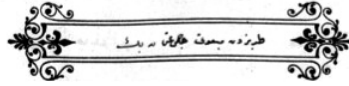
“Eğer mebus seçimi işinde hile gerçekleşirse, eğer adı kötüye çıkmış insanlar ya da suç şüphesi olanlar ve yargılanan kişiler ya da katliamlara katılanlar mebus seçilirse, eğer seçimler esnasında tekrar katliam tehlikesi olursa, millet ve din ayrımı olmaksızın birinci ve ikinci kademe seçmenlerin imzası ile doğrudan ve derhal Osmanlı mebus başkanına telgrafla şikayet etme ve gerçekleştirilen seçimin geçersiz sayılmasını talep etme; her şeyin hem Kanun-i Esasi'ye hem ülkenin kanunlarına hem de genel çıkarlara uygun olması için derhal harekete geçme ve bize de telgrafla bildirme görevi veriyoruz.”

“Ermeni halkına kutsal Patriklik tarafından çekilen ve yukarıda belirtilen telgrafların çevirisini iletiyoruz.

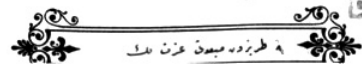
Trabzon'dan Meclisi Mebusan'a giden vekil kişilerin ve/ya da seçim faaliyeti hakkında herhangi bir açıklama ya da şikayeti olanların hemen üç gün içinde korkmadan ve özgür bir vatandaş olarak şahsen başpiskoposluğa gelmelerini ve doğruyu ifade etmelerini öneriyoruz.

Sorumluluğunu yerine getirmeyenler ve doğruyu saklayanlar tüm devletin çıkarlarına ihanet eder. Böyleleri bilsinler ki, kendileri bu süreçte halkın düşmanlarının vekil koltuğunda olmasına müsaade eder ve en çok özgürlüğü tehlikeye atarlar.”

Trabzon Ermenileri Başpiskoposluğu 1879

Resim-1: Trabzon Mebusu Hacı Osman Bey. İBB Atatürk Kitaplığı Albümler, ALB. 32/185

Resim 2: Trabzon Mebusu İzzet Bey. İBB Atatürk Kitaplığı Albümler, ALB. 32/186

Yayın Geliş Tarihi: 08.07.2019

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 21.08.2019

Sayı: 63, Yıl: 2019, Sayfa: 83-113

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Ekinci, F. Didem. "Güney Kafkasya'da İki-Taraflılığın İzlerini Bağlamsallaştırmak: Ermenistan ve Gürcistan Örneği." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 63 (2019): 83-113.

Araştırma Makalesi

GÜNEY KAFKASYA'DA İKİ-TARAFLILIK İZLERİNİ BAĞLAMSALLAŞTIRMAK: ERMENİSTAN VE GÜRCİSTAN ÖRNEĞİ

(CONTEXTUALIZING THE TRACES OF BILATERALISM IN THE SOUTH CAUCASUS: THE CASE OF ARMENIA AND GEORGIA)

F. Didem EKİNCİ*

Öz: *Mevcut çalışma, bir dış politika kavramı ve pratiği olan iki-taraflılığın, Güney Kafkasya'da Ermenistan-Gürcistan ilişkileri örneği üzerinden bağlamsallaştırılmasına odaklanmaktadır. İki aktör arasında; ikili, bölgesel ve küresel bağlantılardan doğan, kendine özgü ve sınırlı bir iki-taraflılık olduğu ve devam edeceği temel savı çerçevesinde; önce iki-taraflılığın doğuşu, evrimi, belirli örnekleri, coğrafyaları betimlenmektedir. İki aktörün ilişkilerinin tarihçesinin özetini müteakip, söz konusu iki-taraflılığın neden ve nasıl vuku bulduğu; ekonomik ve ticari ilişkiler, sevkiyat hatları, ayrılıkçı sorunlar, azınlık unsuru ve Rusya etkisi temelinde araştırılmaktadır. Nihai tahlilde, söz konusu iki-taraflılığın mevcut niteliğine ve gelecekteki akıbetine dair kimi değerlendirmeler ile öngörülerde bulunmaktadır.*

Anahtar Sözcükler: *İki-taraflılık, Ermenistan, Gürcistan, Güney Kafkasya, Dış Politika*

Abstract: *This paper focuses on the contextualization of bilateralism, a foreign policy concept and practice, via the case of Armenia – Georgia relations in the South Caucasus. In the framework of the main argument that there exists a sui generis and limited bilateralism between the two*

* ORCID: 0000-0002-2882-7582

Doç. Dr., Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Çankaya Üniversitesi,
e-posta: didemekinci@cankaya.edu.tr

actors emanating from their bilateral, regional and global connections, and that this shall remain; the paper first provides a description of the emergence, evolution, certain examples, and settings of bilateralism. Following a summary of the two actors' relations, why and how the bilateralism at hand has come into existence is explored on the basis of economic and trade relations, transportation routes, separatism issues, minority factor, and the impact of Russia. In the final analysis, the paper provides some assessments and prospects with regard to the current characteristics as well as the future of the aforementioned bilateralism.

Keywords: *Bilateralism, Armenia, Georgia, South Caucasus, Foreign Policy*

Kökeni Antik Çađa kadar dayandırılan iki-tarafllılık, uluslararası ilişkilerde çođu aktörün tercih ettiği bir dış politika davranışıdır. Çođunlukla uygulama düzeyinde algılanan iki-tarafllılık, kavramsal boyutu geniş disiplin yazınında belli ikili örneklere ve bölgelere daha çok odaklandığı gözlemlenen bir olgudur. Kapsamı, düzeyi ve ömrü farklı pek çok iki-tarafllılık bulunduğundan, standart bir iki-tarafllılıktan bahsetmek mümkün olmamaktadır. Kimi bölge ve aktörlere ilgili yazında ağırlıklı olarak yer verilmesi, kimi bölge ve aktörlerin yeterince incelenmemesi sonucunu doğurmuştur. Bu noktadan hareketle, mevcut çalışmada iki-tarafllılığın, kavramsal düzeyde ele alındığı gözlemlenmeyen Güney Kafkasya’da, Ermenistan-Gürcistan ilişkileri üzerinden bağlamsallaştırılmasına çalışılacaktır. Söz konusu ikilinin sečilmesinin nedeni; bölgede diğer ikililer (Ermenistan-Azerbaycan ve Gürcistan-Azerbaycan) arasındaki ilişkilerin, sırasıyla belirgin çatışma ve belirgin stratejik iř birliğiyle şekillenmiş olmasından dolayı siyasi gündemde ve ilgili yazında hâlihazırda öne çıkmış olması ve dikkate mazhar özelliği karşısında yeterince araştırılmamış Ermenistan-Gürcistan ilişkilerine dair belirtilen kavram kapsamında değerlendirme yapmanın katkı sunabileceği öngörüsüdür. Bu bağlamda bu çalışmanın temel savı; ikili, bölgesel ve küresel etkenlerden dolayı, iki aktör arasında, en az 1992’den bu yana süregelen, kendine özgü ve sınırlı bir iki-tarafllılık olduğu ve bunun devam edeceğidir. Çalışmada ilk olarak, iki-tarafllılığın kavramsal doğuşu, evrimi, belirgin örneklere ve coğrafyalarına yer verilmekte ve sečilmiř kuramlarda nasıl karşılık bulduğu kısaca aktarılmaktadır. Ardından, bahse konu ikilinin ilişkilerinin kısa tarihçesine değinilmekte; bunu müteakip söz konusu iki-tarafllılığın ekonomi, ticaret ve sevkiyat hatları, ayrılıkçı sorunlar, azınlık sorunları ve Rusya etkeni ile şekillendiği açıklanmaktadır. Nihai tahlilde, bu iki-tarafllılığın niteliğine ve gelecekteki seyrine ilişkin tespit ve öngörüler paylaşılmaktadır.

1. Uluslararası İlişkilerde İki-Tarafllılık: Kavram, Evrim, Olgular

Uluslararası ilişkilerde, iki-tarafllılığın 20’inci yüzyılın getirdiği dinamiklerin ortaya çıkardığı bir kavram ve uygulama olduğuna dair yaygın bir ön kabul bulunmaktadır. Bununla birlikte, iki-tarafllılık aslında kökleri ve izleri Antik Çağ’a ve o dönemin iptidai hukuk metinlerine kadar geriye dayandırılabilir bir araştırma konusudur. Öyle ki, çağımıza kıyasla oldukça iptidai olan Antik dönem ikili anlaşma metinleri, meşhur “nerede toplum, orada hukuk” (*ubi societas, ibi jus*) ilkesini o dönemde dahi yansıtırcaşına iki-tarafllılık yaklaşımını barındıran içerikleri ile ayırt edilebilmektedir. Bu durum, iki-tarafllılığın, doğal olarak çok-tarafllılıktan çok daha evvel olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca iki-tarafllı anlaşmalardan doğan ilişkilerin ilk örneklarinin Mezopotamya devletleri arasında ortaya çıktığı da aktarılmaktadır. Lagaş ve

Uruk hükümdarları arasındaki dostluk anlaşması (M.Ö. 2400), yaklaşık aynı dönemlere denk gelen Akat ve Avan hükümdarları arasında iki-taraflılık yansıtan çivi yazısı tableti, keza Antik Mısır hükümdarı II. Ramses ve Hitit hükümdarı III. Hattuşili arasındaki ikili ittifak ve saldırmazlık anlaşması (tahmini olarak M.Ö. 1269, 1259, 1283, 1296), anılan çerçevede ilk örnekler olarak belirtilmektedir.¹

Salt birbirini dost ilan etme, saldırmazlık, bir hükümdarın ülkesinden diğerine kaçanların geri gönderilmesi gibi hususlarda anlaşma sağlayan bu iptidai iki-taraflılık metinleri ve ilişkileri, yüzyıllarla tanımlanan süreçte evrim geçirmiştir ve mevcut çağda dahi dönüşüm sergilemektedir. Bununla bağlantılı olarak, her sosyal bilimler kavramı ile ilgili olduğu üzere, iki-taraflılıkla ilgili olarak da standart bir tanımın varlığından bahsedilememektedir. İki-taraflılığın, en temel düzeyde, iki aktör arasında gerçekleşen, bir aktörün diğer bir aktörle ilişkilerindeki çıkarları ve hedefleri bağlamında benimsemeyi tercih ettiği bir dış politika stratejisi olduğu ifade edilebilir. Diplomatik ilişkilerin büyük çoğunluğu, iki-taraflı ilişkilerden doğmuş, sonrasında bazıları üç-taraflı veya çok-taraflı ilişkilere evrilmiştir.² İki-taraflılığın, iki aktörün kendi aralarında tercihe dayalı olduğu, vakadan vakaya değişiklik yansıtabilecek öncelik ve hedeflere dayalı olduğu, komşu veya uzak coğrafyalarda ortaya çıkabileceği ve iki aktör arasında toplam sert ve yumuşak güç göstergeleri bakımından eşitlik veya asimetri barındırabilecek bir ilişki düzeyi olduğu belirtilmektedir.³

İki-taraflılık genellikle değer-bağımsız bir ilişki biçimi olarak addedilmektedir. Sözgelimi Polonya'yı bölme amaçlı 1939 Molotov-Ribbentrop Paketi'nin barındırabildiği gibi, bir taraftan Asya'da barışı sağlamak ve muhafaza etmek, diğer taraftan da Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) İkinci Dünya Savaşı sonrasında müttefik elde etmek amacı doğrultusunda oluşan ABD-Japonya ittifakını da barındırabilir. İki-taraflılığın özü ve sonucunun, iki aktör arasındaki görece güçle şekillenmesi beklenir; bunun sonucu olarak taraflardan biri yekûn güç bakımından üstün ise, onun çıkarlarının iki-taraflılığın seyrinde belirleyici olması kuvvetle muhtemeldir.⁴

1 Peter Kovacs, "Relativities in Unilateralism and Bilateralism of the International Law of Antiquity," *Journal of the History of International Law* 6, no. 2 (2004): 173-175.

2 Richard J. Samuels (der.), "Bilateralism," *Encyclopedia of United States National Security*, 2006, Erişim Tarihi: 19 Haziran 2019, <http://sk.sagepub.com/reference/nationalsecurity/n63.xml>, 71-72.

3 Atsushi Tago, "Multilateralism, Bilateralism, and Unilateralism in Foreign Policy," *Oxford Research Encyclopedia of Politics* (Oxford: Oxford University Press: 2017), 1-2. DOI: 10.1093/acrefore/9780190228637.013.449.

4 Thomas Wright, "Bilateral and Multilateral Diplomacy in Normal Times and in Crises," *Diplomacy in a Globalizing World: Theories and Practices* içinde, (der.) Pauline Kerr ve Geoffrey Wiseman (Oxford: Oxford University Press, 2013), 175-177.

Ticaret ve ulusal güvenlik, iki-tarafılığın daha sık yansıtan iki faaliyet alanı olarak ayırt edilebilir. İkili ticari anlaşmalarda ve ilişkilerde her bir aktör çıkarı doğrultusunda en iyi sonucu elde etmeye odaklanacağından başlangıçta kendi aralarında bir olumlu ayrımcılık olasılığı doğabilir. Ancak, bu tür bir durum, Dünya Ticaret Örgütü’nce (DTÖ) çok-tarafılı ticaret ilişkilerinde *en çok gözetilen ulus* ilkesi uygulandığından söz konusu olmayacaktır. Zira çok-tarafılı ticaret ilişkilerinde en çok gözetilen ulus ilkesi, ticaret koşullarında ayrımcılığı yasaklamaktadır.

Öte yandan, ulusal güvenliğin sağlanmasında iki-tarafılık belirli bir düşmana (ya da düşmanlara) karşı yapılan, saldırgan ya da savunmacı ittifak olarak tanımlanmaktadır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arası dönemde savunma odaklı İngiltere-Belçika ittifakı olduğu gibi, saldırma odaklı Almanya-İtalya ittifakı da bu çerçevede örnekler olarak gösterilebilir. Çağdaş uluslararası ilişkilerde ulusal güvenlik alanındaki iki-tarafılık anlaşmaları ve ilişkilerinin en güçlü boyutunun risk azaltma olduğu aşikârdır; zira bu tür ilişkiler ortaklar üzerinde karşılıklı olarak katı kontrol getirmekte, bu da teoride karşılıklı fayda elde edilmesi olasılığını artırmaktadır. Coğrafi olarak belirtmek gerekirse; Doğu Asya, ABD’nin öncülüğünde iki-tarafılık temelinde organize olmuş bölge olarak öne çıkmaktadır (Atlantik bölgesi ise çok-tarafılık temelinde evrilmiştir).⁵

İki-tarafılığın uluslararası ilişkilerde yaygın biçim olduğu, tarih boyunca aktörlerin önce ikili, sonra çok-tarafılı anlaşmalar yapmış olmasından açıkça anlaşılabilir; bu gerçeklik Birleşmiş Milletler (BM) anlaşmaları veri tabanında 50.000’den fazla ikili anlaşmaya karşın yaklaşık 3.500 çok-tarafılı anlaşma olmasıyla somut olarak kanıtlanmış olmaktadır.⁶

Öte yandan, ilk defa Soğuk Savaş’ın çözülmeye başladığı 1980’lerin ortalarında, *yeni iki-tarafılık* tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Bunun altında, 1945’ten itibaren eski iki-tarafılık anlayışına karşı çıkan ve çok-tarafılığın azami düzeyde teşvik eden ABD’nin, Ronald Reagan başkanlığının ikinci döneminde Doğu Asya devletleriyle olan ekonomi ve ticaret politikalarında

5 Wright, “Bilateral and Multilateral Diplomacy,” 178-186. Doğrudan yabancı yatırımı (DYD), insan hakları ve iklim rejimleri ve anlaşmaları ile ilgili iki-tarafılık – çok-tarafılık tartışması için özellikle bkz. Alexander Thompson ve Daniel Verdier, “Multilateralism, Bilateralism, and Regime Design,” *International Studies Quarterly* 58, no. 1 (2014): 15-28; Kenneth Heydon ve Stephen Woolcock, *The Rise of Bilateralism: Comparing American, European and Asian Approaches to Preferential Trade Agreements* (Tokyo: United Nations University Press, 2009). Ulusal güvenlik ile ilgili iki-tarafılık tartışmaları için bkz. William T. Tow ve Brendan Taylor (der.), *Bilateralism, Multilateralism and Asia – Pacific Security: Contending Cooperation* (Abingdon, United Kingdom: Routledge, 2013).

6 Thomas Renard, “Partnerships for Effective Multilateralism? Assessing the Compatibility Between EU Bilateralism, (Inter-)regionalism and Multilateralism,” *Cambridge Review of International Affairs* 29, no. 1 (2016): 21.

iki-taraflılığa dönüş yapması yatmaktadır.⁷ Bu çerçevede, yeni iki-taraflılık, ABD'nin ticari ilişkilerinde sorun yaşadığı bölge aktörleri üzerine, örneğin o bölge devletlerinin pazarlarını açmaları yönünde baskı kurduğu yeni iki-taraflı yaklaşımlara matuf bir tanımdır.⁸ Yeni iki-taraflılık terimi, çok-taraflı ticaret anlaşmalarının dışında gerçekleşen iki-taraflı ticaret anlaşmalarının hızla artmasıyla 1990'ların sonunda sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. ABD'nin anılan bölgede Japonya ile olan özel iki-taraflılıkla tanımlanan ilişkilerine ek olarak söz konusu yeni iki-taraflılık, bağlayıcılığı daha yüksek, önde gelen bir ekonomi politikası trendi olarak, yeni bir trend doğurmuştur. Müteakip dönemlerde ise siyaset, güvenlik, hatta doğrudan devletlerarasında olmayan faaliyet alanlarını da barındıran bir kavram ve uygulama haline gelmiştir.⁹

Ancak bu yeni durumdan, uluslararası ilişkilerde iki-taraflılığın, çok-taraflılık, üç-taraflılık, bölgesellik ve diğer biçimlerden sapmaya neden olduğu, onların önüne geçtiği ya da iki-taraflılığa doğru belirgin bir yönelme olduğu anlamları çıkarılmamalıdır. Daha ziyade, küresel ilişkilerin her zaman olduğu gibi yine bir tashih sürecinde olduğu ve bu ilişkilerin yapıtaşları olan aktörlerin dış ilişkilerini yeniden gözden geçirdiği savı yanlış olmayacaktır.¹⁰ Bir görüşe göre ise, kimi aktörler esnek-taraflılık (*flexilateralism*) olarak tanımlanan; eşzamanlı olarak iki-taraflılık, mini-taraflılık (belli bir sektörde en az üç aktör) ve çok-taraflılık uygulamaları olan yaklaşımı benimsemektedirler.¹¹ Bir aktörün esnek-taraflılığının iki-taraflılık barındırabileceği alanlar, çevre politikaları, göç politikaları ve silahlanma politikaları gibi alanlar olabilmekte, tüm bölge ve dönemlerle ilişkilendirilebilmektedir.¹² Ayrıca, iki-taraflılık, iki aktörün kimi alanlarda, belirli bazı özel durumlardan ötürü başka aktörlere kesinlikle göstermedikleri özel muamele veya ayrıcalıkları birbirlerine göstermeleri olarak da tanımlanmaktadır.¹³ Diğer taraftan, ekonomik ve ticari alanlardaki iki-taraflılık, Etel Solingen'in¹⁴ de değindiği gibi, askeri güvenlik alanında da iki-taraflılığı muhakkak beraberinde getirmeyebilir.

7 Chaiyakorn Kiatpongsan, *The EU-Thailand Relations: Tracing Patterns of New Bilateralism* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011), 26.

8 Kiatpongsan, *The EU-Thailand Relations*, 26.

9 Kiatpongsan, *The EU-Thailand Relations*, 27.

10 Renard, "Partnerships for Effective Multilateralism?" 22.

11 Samuel B. H. Faure, "Varieties of International Co-operation: France's 'Flexilateral' Policy in the Context of Brexit," *French Politics* 17, no. 4 (2019): 11.

12 Faure, "Varieties of International Co-operation," 11.

13 T. J. Pempel, "Challenges to Bilateralism: Changing Foes, Capital Flows, and Complex Forums," *Beyond Bilateralism: U.S. - Japan Relations in the New Asia Pacific* içinde, (der.) Ellis Krauss ve T. J. Pempel (Stanford: Stanford University Press, 2004), 1-36.

14 Etel Solingen, "Multilateralism, Regionalism, and Bilateralism: Conceptual Overview from International Relations Theory," *International Relations in Southeast Asia: Between Bilateralism and Multilateralism* içinde, (der.) N. Ganesan ve Ramses Amer (Singapore: ISEAS Publishing, 2010), 22.

Uluslararası İlişkiler kuramlarının iki-tarafılığa ilişkin yaklaşımlarının, her bir kuramın kavram ve sav içeriğine paralel olduğu görülmektedir. Örneğin, Realizmde, özellikle yeni iki-tarafılığın küresel ilişkilerin temel yapıtaşı olan devletler arasındaki ilişkilere belirgin bir dönüşe işaret ettiği, çok-tarafılığa ve kurumlarına daha kuşkucu yaklaşıldığı ileri sürülmektedir. Keza, dış politikada egemen olmayı hedefleyen bir devletin, öz yeterliliğini ve bağımsızlığını pekiştirmek için iki-tarafılığın benimsemesinin bekleneceği ve iki taraf arasında asimetrik güç dağılımı olduğu hallerde, güçlü olan devletin zayıf olan devlet üzerinde güç ve etki kullanmaya çalışacağı kaydedilmektedir. Ayrıca, zayıf olan devletler için yeni iki-tarafılığın güçlü ortaklar ile diyalog ve işbirliği zemini kurmaya fırsat verebileceğine işaret edilmektedir.¹⁵

Liberal görüşe göre yeni iki-tarafılık, iki aktörün birbiriyle örtüşen çıkarları temelinde dayalıdır. İki-tarafılığın getireceği potansiyel dinamiklerin ve sağlayacağı faydaların, tarafların belirli konularda veya sonuçlar temelinde anlaşma sağlaması ve bu sayede makbul bir mütekabiliyet düzeyi doğurması beklendiği ifade edilmektedir.¹⁶ Somut olarak belirtmek gerekirse; Liberal yaklaşımda, tercihler ve çıkar örtüşmesi zemininde; daha ziyade piyasa anlayışı ile şekillenen, devletlerin diplomasinin bir kolu olarak kabul edilen ticarete işbirliği yaparak devlet-şirket ve devlet-devlet ilişkilerini güçlendirebildiği, ancak ikili angajmanların kâr-zarar hesaplarında örtüşme mevcut ise ticaret dışındaki sektörlerde de yansıtılabileceği öngörüsü yer almaktadır. Liberal yaklaşım çerçevesinde iki-tarafılık zeminini teşvik edebilecek diğer olasılığın ise, başarılı bir devridaimi olmayan, iyi işlemeyen, ya da çökmüş iç piyasanın ve sanayinin tashihi amacıyla bir devletin hedeflediği sektörlerde ve konularda çeşitli ikili ilişkiler kurma girişimleri olduğu kaydedilmektedir.¹⁷

İnşacı perspektif, yeni iki-tarafılığın, çoğunlukla fikirler ve çıkarlar ile şekillenen bir olgu ve uygulama olduğunu, aktörlerin salt materyal etkenler ve güç artırımı saikiyle değil, materyal olmayan saiklar, öznel arası anlayışların

15 Rainer Baumann, Volker Rittberger ve Wolfgang Wagner, "Power and Power Politics: Neorealist Foreign Policy Theory and Expectations from German Foreign Policy since Unification," *Tübinger Arbeitspapiere zur Internationalen Politik und Friedensforschung*, no. 30a, 2000, <http://tobias-lib.uni-tuebingen.de/volltexte/2000/147>, erişim tarihi: Aralık 2006; Hans J. Morgenthau, *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace* (New York: Knopf, 1978), 188-89; Stephan Haggard ve Yun-jen Cheng, "The New Bilateralism: The East Asian NICs in American Foreign Economic Policy," *Pacific Dynamics – The International Politics of Industrial Change* içinde, (der.) Stephan Haggard ve Chung-in Moon (Inchon: Center for International Studies, 1989), 306; Barry Gills, "Economic Liberalization and Reform in South Korea in the 1990s: A 'Coming of Age' or a Case of 'Graduation Blues'?", *Third World Quarterly* 17, no. 4 (1996): 671, Kiatpongsan, *The EU-Thailand Relations*, 53.

16 John Gerald Ruggie (der.), *Multilateralism Matters: New Directions in World Politics* (New York: Columbia Press, 1993), 9; Kiatpongsan, *The EU - Thailand Relations*, 57.

17 Kiatpongsan, *The EU - Thailand Relations*, 58.

getirdiği yakınlık veya uzaklık algıları ile; kabul görme, sembolik meşruiyet ve statü sahibi olma hedefleriyle sosyal etkileşime geçtikleri bir irtibat formu olduğu savları ile dikkat çekmektedir.¹⁸ Yeni iki-tarafılığın kimlik oluşumuna katkısı olan bir dış politika yönelimi olduğu ise, İnşacılık çerçevesinde ele alınan diğer bir savdır. Öyle ki, çözülememiş, köklü bir anlaşmazlık bulunmayan iki aktör arasında özneler arası bilgi ve algılar, iki-tarafılık çerçevesinde norm ve kurallar oluşmasını sağlayabilir ve iş birliği zemininde kimlik oluşumunu/dönüşümünü teşvik edebilir. Bunun bir yan ürünü ise, ilgili iki aktörün kimlik oluşumu/dönüşümü süreçlerinde birbirlerine atfettikleri, muhtemelen olumlu yeni roller olacaktır.¹⁹

Kavramın uygulamasının dünyada belirgin olarak gözlemlenebildiği ikili örnekler ise oldukça çeşitlidir. Örneğin, Japonya'nın dış politikasında eski düşmanı ABD ile İkinci Dünya Savaşı sonrasında benimsediği iki-tarafılık, dış politikasının tamamını şekillendirmiş, o kadar ki "Japon dış politikası", Soğuk Savaş'ta tamamen Japonya'nın ABD ile olan ilişkileri ile eşanlamlı olmuştur. Devletin tüm alanlardaki ilişkilerinin anlaşmalarla ABD'ye tevdi edilmiş olması anlamına gelen, Takashi Inoguchi'nin tabiriyle, "iki-tarafılık her şeyden üstündür" durumunu ortaya çıkarmıştır.²⁰ Soğuk Savaş sonrası ise, söz konusu iki tarafılığın pekiştiği, ancak kimi çok-tarafılık girişimlerinin de doğduğu bir dönemdir.²¹ Keza Pakistan; bağımsızlığını kazandıktan sonra iki-tarafılığı, başta küresel güçler, Asyalı devletler ve İslam dünyası devletleri gibi çok sayıda aktöre yönelik uygulamasıyla tanınan bir devlettir.²² İki-tarafılığı belirgin olarak benimsemiş olan bir diğer aktör Hindistan'ın iki-tarafılığa dair tercihlerinin, Çin, Pakistan, Rusya, ABD, İran, AB, Fransa

18 Ulrich Sedelmeier, "Collective Identity," *Contemporary European Foreign Policy* içinde, (der.) Walter Carlsneas, Helene Sjursen ve Brian White (London: SAGE Publications, 2004), 123-140; Michael Barnett, "Social Constructivism," *The Globalizations of World Politics – An Introduction to International Relations* içinde, (der.) John Baylis ve Steve Smith, (Oxford: Oxford University Press, 2005), 251-270; Kiatpongson, *The EU-Thailand Relations*, 61-62.

19 Charles D. Bolton, "Behavior, Experience, and Relationships: A Symbolic Interactionist Point of View," *American Journal of Sociology* 64, no. 1 (1958): 54; Sheldon Stryker, *Symbolic Interaction: A Social Structural Version* (Menlo Park: Benjamin and Cummings, 1980); Derek Layder, "Symbolic Interaction: A Social Structural Version by Sheldon Stryker," *The British Journal of Sociology* 33, no. 3 (1982): 445-446; Kiatpongson, *The EU-Thailand Relations*, 61-62.

20 Takashi Inoguchi, "Japan: Bilateralism at Any Cost?" *The Uses of Institutions: The U.S., Japan, and Governance in East Asia* içinde, (der.) G. John Ikenberry ve Takashi Inoguchi (New York: Palgrave Macmillan, 2007), 53, 55, 61.

21 Kuniko Ashizawa, "Japan's Approach toward Asian Regional Security: From 'Hub-and-Spoke' Bilateralism to 'Multi-tiered'," *The Pacific Review* 16, no. 3 (2003): 361-382; Suresh Nanwani, "Belt and Road Initiative: Responses from Japan and India – Bilateralism, Multilateralism and Collaborations," *Global Policy* 10, no. 2 (2019): 284-289; Christopher W. Hughes ve Akiko Fukushima, "U.S. - Japan Security Relations: Toward Bilateralism Plus?," *Beyond Bilateralism: U.S.-Japan Relations in the New Asia-Pacific* içinde, (der.) Ellis S. Krauss ve T. J. Pempel (Stanford: Stanford University Press, 2004), 55-86.

22 Zulfikar Ali Bhutto, "Bilateralism: New Directions," *Pakistan Horizon* 29, no. 4 (1976): 3-59.

olduğu görülmektedir.²³ Almanya ve Fransa arasında İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan iki-tarafılığın ve bu iki-tarafılıktan doğan Avrupa Birliği’nin (AB) de bu bağlamda anılması gereklidir.²⁴ AB, uluslar-üstü bir yapı olarak, tercih ettiği kimi dış devletler ile özel iki-tarafılı ilişkiler sürdürebilmektedir. Bu strateji zaman zaman AB dönem başkanlıklarının inisiyatifleriyle olabilirken, zaman zaman daha genel bir mutabakat ile oluşabilmektedir. Latin Amerika devletleri, AB’nin diğer bölgeler meyanında iki-tarafılı yaklaşımla ilişkilerini devam ettirdiği bölge olarak önde gelmektedir. 2000’lerin ortalarında başlatılmış olan Avrupa Komşuluk Politikası’nın kapsamı da iki-tarafılılık barındıran bir yaklaşımı haizdir.²⁵ Daha önce Japonya ile yerleşik iki-tarafılığının olduğu belirtilmiş olan ABD’nin diğer Doğu Asya aktörleriyle de önemli iki-tarafılığın söz konusudur.²⁶ Kendine özgü bir aktör olan Çin’in iki-tarafılığın, daha çok küresel güçler, Japonya, Güney Kore ile olan ilişkilerle karakterize olmaktadır. Bununla birlikte, devletin tüm dünya ekonomilerine üst düzeyde sirayet etmiş olması hasebiyle kendine özgü geniş çaplı bir iki-tarafılılık geliştirdiği belirtilmelidir.²⁷ Rusya’nın her ne kadar küresel ekonomik ve güvenlik ilişkileri olsa da, özellikle Doğu Asya, Latin Amerika ve Orta Doğu’da da iki-tarafılığının eskiye dayanan bağları bulunmaktadır.²⁸ İlgili yazında, çeşitli coğrafyalara dair verilen bu örnekler

- 23 Kanti Bajpai, “Narendra Modi’s Pakistan and China Policy: Assertive Bilateral Diplomacy, Active Coalition Diplomacy,” *International Affairs* 93, no. 1 (2017): 69-91; Jean-Luc Racine, “The Indo-French Strategic Dialogue: Bilateralism and World Perceptions,” *Journal of Strategic Studies* 25, no. 4 (2002): 157-191; Swaran Singh, “Paradigm Shift in India-China Relations: From Bilateralism to Multilateralism,” *Journal of International Affairs* 64, no. 2 (2011): 155-168.
- 24 Ulrich Krotz ve Joachim Schild, *Shaping Europe: France, Germany, and Embedded Bilateralism from the Elysée Treaty to Twenty-First Century Politics* (Oxford: Oxford University Press, 2012).
- 25 Alberto Heimler, “Competititon Policy as a Tool of EU Foreign Policy: Multilateralism, Bilateralism, and Soft Convergence,” *Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe’s Role in the World* içinde, (der.) Federiga Bindi (Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2010), 82-98; Philomena Murray, “Regionalism, Interregionalism, and Bilateralism: The EU and the Asia-Pacific,” *Foreign Policy of the European Union* içinde, 253-262; Laia Mestres, “Bilateralism in the Spanish Presidencies of the Council of the European Union: Alliances for the Development of European Foreign Policy,” *International Journal of Iberian Studies* 28, no. 2-3 (2015): 177-189; Katharina Luise Meissner, “Resorting to Bilateralism: The EU, MERCOSUR, and the Strategic Partnership with Brazil,” *Journal of European Integration* 40, no. 1 (2018): 51-66; Sebastian Santander, “EU-LAC Relations: From Interregionalism to Selective Bilateralism?,” *The European Union and the Rise of Regionalism: Source of Inspiration and Active Promoter* içinde, (der.) Christian Franck, Jean-Christophe Defraigne ve Virginie de Monriamé (Brussels: Bruylant, 2009), 263-272; Alexander Mattelaer, “The Resurgence of Bilateral Diplomacy in Europe,” *Egmont Paper* 104 (Brussels: Egmont – Royal Institute for International Relations, 2019): 1-17.
- 26 Victor D. Cha, “The Dilemma of Regional Security in East Asia: Multilateralism versus Bilateralism,” *Regional Conflict Management* içinde, (der.) Paul F. Diehl ve Joseph Leggold (Oxford: Rowman and Littlefield Publishers, 2003), 104-122.
- 27 Muhui Zhang, “Proceeding Hardship: The Trilateralism-Bilateralism Nexus and the Institutional Evolution of China-Japan-South Korea Trilateralism,” *The Pacific Review* 31, no. 1 (2018): 57-75; Shaun Breslin, *China and the Global Political Economy* (New York: Palgrave Macmillan, 2007); özellikle “Beyond Bilateralism: What the Statistics Don’t Tell Us” başlıklı 4’üncü bölüme bakınız.
- 28 Mikhail A. Molchanov, *Eurasian Regionalisms and Russian Foreign Policy* (Surrey: Ashgate Publishing Limited, 2015). Bu kitabın özellikle “Russia and Its Partners: Bilateralism, Globalization, Regionalism” başlıklı 4’üncü bölümüne bakınız.

ve daha fazlasından ibaret iki-taraflılık araştırmalarına karşın; mevcut çalışma konusu Güney Kafkasya’da genel olarak iki-taraflılığı, özel olarak ise Ermenistan - Gürcistan iki-taraflılığını kavramsal veya kuramsal olarak inceleyen çalışmaların yetersizliği söz konusudur. Bu bağlamda, müteakip bölümde, önce söz konusu ikili ilişkilerin tarihçesine kısaca yer verilmekte, ardından da kapsamı değerlendirilmektedir.

2. Ermenistan - Gürcistan İlişkilerinin Kısa Tarihçesi

Yüzyıllar boyunca büyük imparatorluklar arasında bulunmalarından ötürü tarihi ve coğrafi açıdan yakın yaşamış olan Ermenistan’la Gürcistan’ın ikili ilişkileri çoğunlukla özünde çatışmacı olmayan bir zeminde şekillenmiştir. Ermenistan, 27 Temmuz 1991’de Gürcistan’ı resmen tanıyan ilk devlet olmuştur. İki devlet, ilk önemli anlaşmalarını 13 Aralık 1991’de imzalayarak ekonomi, kültür ve bilimde iş birliği kararı almışlardır. Bunu, 19 Mayıs 1993’te Dostluk, İş birliği ve Karşılıklı Güvenlik Anlaşması izlemiş, ayrıca sırasıyla hukuki işbirliğine ve askeri güvenliğe ilişkin iki ayrı dostluk ve işbirliği anlaşması sırasıyla 1996 ve 2001’de düzenlenmiş ve imzalanmıştır.²⁹

Karabağ Savaşı (1992-1994) sırasında Ermenistan, ulaşım hatları açısından kuzeye açılımı olan Gürcistan’a oldukça bağımlı hale gelmiş; ancak Gürcistan’ın kendi iç güvenlik ve ayrılıkçı sorunlarından olumsuz etkilenmiştir. 1997’de Gürcistan eski devlet başkanı Eduard şevardnadze’nin Ermenistan’a gerçekleştirdiği ziyarette, Ermeni mevkidaşı Levon Ter Petrosyan iki devlet arasında siyasi bir sorun olmadığına vurgu yapmış; aynı söylem Ter Petrosyan’ın halefi Robert Koçaryan’ın şevardnadze ile 1998’deki görüşmesinde de gözlemlenmiştir.³⁰

İki devlet başkanı, 2001 yılındaki görüşmelerinde, birbirlerinin çıkarlarına hanel getirebilecek ittifaklara girmeyeceklerini taahhüt etmişler, Gürcü lider ülkesinin Güney Kafkasya’da bir “Berlin Duvarı” inşa edebilecek hiçbir projeye dâhil olmayacağını belirtmiştir.³¹ Bu beyanatın arkasındaki saik, Gürcistan’ın ittifaklarının ve ilişkilerinin (ABD, Türkiye, Azerbaycan), Ermenistan’la olan ilişkilerine zarar vermeyeceği ve bölgede iki devleti birbirinden uzaklaştırmayacağı teminatını vermektir. Hatta iki devlet, askeri işbirliği olasılıklarını müzakere etmeyi planlamaktayken, 2004’ten itibaren Gürcistan yeni lideri Mihail Saakaşvili’nin batıyla güçlü bir ittifaka girmesi

29 Tiffany G. Petros, “Evolution of Armenia’s Foreign Policy,” *Armenian International Policy Research*, Working Paper no.03/13 (2003): 11-12.

30 Petros, “Evolution of Armenia’s Foreign Policy,” 12.

31 Petros, “Evolution of Armenia’s Foreign Policy,” 12.

ancak Ermenistan’ın Rusya ile çok yakın bir ilişki içerisinde olması, iki ülke ilişkilerinde farklı küresel güçlerle ittifak kurulmuş olmasından dolayı nispeten zorlayıcı bir süreç başlatmıştır. Gürcistan, 2013’ten itibaren Batı ve Rusya’yla ilişkileri daha dengeli bir çizgide sürdürmeye çalışmakta, Ermenistan’ın Rusya’ya bağımlılığında ise herhangi bir değişiklik görülmemektedir.³² Ermenistan’daki 2018 Devrimi’nden bu yana, iki devlet arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

3. Ermenistan – Gürcistan İlişkilerinde İki-Tarafılığın Aramak

Thomas Renard’ın, iki-tarafılığın, bölgesellik veya çok-tarafılık etkisiz olduğunda ya da hiç bulunmadığında oluştuğu savının,³³ Güney Kafkasya’nın iki aktörü olan Ermenistan ve Gürcistan’ın ilişkilerinin özünü açıklayıcı nitelikte olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere, Güney Kafkasya, 1991 sonrasında köklü ve çözülememiş çatışma ve anlaşmazlıklarla beliren bir jeopolitik yansıtmaktadır. Azerbaycan ve Ermenistan arasında yine sıcak çatışma çıkmasına sebebiyet verebilecek Karabağ sorunu ile Gürcistan’dan bağımsızlığını ilan etmiş olan Abhazya ve Güney Osetya’ya ilişkin sorunlar, kronik ve riskli etnik ve toprak anlaşmazlıkları barındırmaktadır. Bu sebeple üç bölgesel aktör arasında yerleşik bir iş birliği ve barışçıl bölgeselliğin gerçekleşmesi mümkün olamamıştır. Bu durumun uzantıları olarak, Ermenistan’ın Azerbaycan ile diplomatik ilişkileri bulunmamakta; sınırları ise halen kapalı durumdadır. Gürcistan ise, Ermenistan’ın diplomatik ve sınır ilişkileri olmayan Azerbaycan (ve Türkiye) ile çeşitli alanlarda stratejik iş birliğine sahiptir. Ermenistan ve Gürcistan’ın birbirleriyle ilişkilerinde kararlar, Renard’ın genel olarak betimlediği üzere, bölgesellik zemini mevcut olmadığından dolayı, bölgesellik – iki-tarafılık spektrumunda, ibrenin iki-tarafılığa kayması sonucunu doğurmuştur.³⁴

Bu zeminde, iki devlet arasında, bileşenleri bugüne değin fazla değişiklik arz etmeyen, kapsamı ilerleyen bölümlerde ele alınacak olan, kendine özgü bir iki-tarafılık vuku bulmuştur. Söz konusu iki-tarafılığın; ekonomi, ticaret, ulaşım ve taşıma hatları, azınlıklar gibi düşük politika (*low politics*) konularında olduğu gibi, kronikleşmiş ayrılıkçı sorunlar gibi yüksek politika (*high politics*) konularında da değişken bağlamlarda gözlemlendiği değerlendirilmektedir.

32 “Armenia and Georgia: Resilient Relationship,” Heinrich Böll Stiftung – Tbilisi (2017), 15 Aralık 2017, <http://ge.boell.org/en/2017/12/15/armenia-georgia-resilient-relationship>.

33 Renard, “Partnerships for Effective Multilateralism?” 22.

34 Renard, “Partnerships for Effective Multilateralism?” 23.

3.1. Ekonomi – Ticaret – Sevkiyat Hattı

İki aktör arasındaki ilişkilerin tamamı üzerinde belirleyici rolü ve etkisi olmasa da, bölgede Ermenistan'ın Gürcistan'la olan ticareti, iki-taraflılık zemininde gerçekleşen bir faaliyet alanıdır. Liberal yaklaşım bağlamında yukarıda, piyasa mantığıyla şekillenen iki aktör arasındaki iki-taraflılığın belirli konu, ürün ve kar maksimizasyonu odaklı olduğu savına değinilmişti. Bu iki-taraflılık, geçici veya bahse konu Ermenistan - Gürcistan ilişkilerinde görüldüğü üzere kalıcı olabilen, makul düzeyli bir mütekabiliyeti haiz ve yine Liberalizm'in öngördüğü üzere her iki aktörün çok gelişmemiş iç pazarlarının iyileştirilmesine katkı sağlama olasılığı olan bir iki-taraflılıktır. Bu savlar, aşağıdaki tabloda sunulan verilerle birlikte değerlendirildiğinde, Ermenistan'ın Güney Kafkasya'da esas ticari ortağının Gürcistan olduğu anlaşılmaktadır.

Ülke	Ortak Adı	Yıl	Ticari İşlem	Ürün Grubu	İhracat (ABD\$ Bin)	İthalat (ABD\$ Bin)
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Tüm mallar	144931,92	87263,53
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Üretim malları	3063,23	948,01
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Tüketim malları	31808,19	38400,43
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Ara mallar	13879,99	40441,27
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Hammadde	96180,51	7473,58
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Hayvan	598,33	1374,07
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Kimyasallar	4565,56	20215,59
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Gıda Ürünleri	24759,71	24688,81
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Yakıtlar	6403,83	14022,22
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Deri	410,69	0,6
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Makine ve elektronik ürünler	2487,47	1473,66
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Metal	847,28	3202,72
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Mineraller	86922,8	4443,01
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Muhtelif	1378,43	892,76
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Kauçuk ve plastik	5176,7	1520,77
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Değerli taş ve cam	7962,15	3975,41
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Tekstil ve konfeksiyon	318,36	57,2
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Ulaşım	244,5	147,52
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Sebze	2176,51	6079,78
Ermenistan	Gürcistan	2017	İH/İT	Ahşap	607,56	5169,41

Tablo 1: Ermenistan'ın Gürcistan ile Ticaretinde Ürün, İthalat ve İhracat Verileri³⁵

35 "Armenia Product Exports and Imports from Georgia 2017," *World Bank*, Erişim Tarihi: 27 Haziran 2019, <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/ARM/Year/2017/TradeFlow/EXPIMP/Partner/GE/Product/All-Groups#>.

İki-tarafılığın en önemli bileşeni olan ticarete, Ermenistan mevcut ticari hacmin artırılmasını hedeflemektedir. İki devlet arasında 2017 yılı ticari hacmi 250 milyon ABD Doları'na ulaşmıştır ve bu veri Ermenistan'ın dış ticaretinde % 4'lük bir pay anlamına gelmektedir.³⁶ Kasım 2018 sonu itibarıyla iki devlet arasındaki ticaret hacmi yaklaşık 581 milyon ABD Doları'na ulaşmıştır, ancak iki taraf bu oranın bir milyar ABD Doları'na ulaştırılmasını hedeflemektedir.³⁷ Ermenistan ve Gürcistan, küresel düzeyde birbirlerinin bir numaralı ticari ortağı değildir, ancak aralarında Güney Kafkasya düzeyinde bu alanda iki-tarafılık oluşmuş olması, iki devletin sadece Serbest Ticaret Anlaşması (STA) imzalamış olmasından dahi anlaşılabilir. Ayrıca, 11 Kasım 1998'de yürürlüğe giren bu STA'nın Ermenistan'ın bölgedeki tek STA'sı olduğunun altını çizmek gereklidir.³⁸ Keza, Ermenistan'ın Rusya-güdümlü Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) üyesi olması, Gürcistan'ın da AB ile imzaladığı bir ticaret anlaşmasının olmasının ticari açıdan sunduğu fırsatların, bu bağlantılar aracılığıyla, iki aktörün kendi pazarlarına ulaşacak mallara ve hizmetlere erişim fırsatı anlamına geldiği belirtilmelidir. Farklı ekonomik ittifaklarda konumlanmış olmalarına karşın, faydacı bir yaklaşımla ortaklıklar ile iki tarafın da fayda sağlama olasılığı bulunmaktadır. Bunun sonucunda, yalnızca ticari hacim artmayacak, yatırım akışı ve iş ortaklıklarının artması beklenecektir. Öte yandan, özel ekonomik alanlar yaratmanın, turizmde işbirliğini ve sınırı ötesi ticareti teşvik etmenin iki-tarafılığa katkısının olacağı aşikârdır.³⁹

2018'de yönetime geldikten sonra ilk resmi ziyareti Gürcistan'a gerçekleştiren Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, "Gürcistan'la ilişkilerin Ermenistan için her zaman özel bir yeri olduğunu, ikili ilişkilerin geliştirilmesi için gazeteci, milletvekili olarak her zaman gereken her şeyi yaptığımı ve şimdi başbakan olarak yapmaya devam edeceğimi" ifade ederken, iki devlet ve halk arasında her zaman var olan iyi ilişkilerin geliştirilmesinin ekonomi ve ticarete

36 Norik Gasparyan, "Armenia-Georgia: Political Will and Deepening Economic Relations," *EVN Report*, 5 Aralık 2018, <https://www.evnreport.com/politics/armenia-georgia-political-will-and-deepening-economic-relations>.

37 "Georgia PM Uncovers Details of His Meeting with Pashinyan," *News.am*, 18 Ocak 2019, <https://news.am/eng/print/news/491412.html>.

38 Mikayel Hovhannisyanyan, "Role of the Civil Society in Ensuring Accountable Border and Customs Services in Armenia and Supporting SMEs in International Trade," *Addressing Security Risks at the Ukrainian Border Through Best Practices on Good Governance* içinde, (der.) Rafal Keşek, Maxim Boroda ve Ziemowit Józwiak (Amsterdam: IOS Press BV, 2016), 120; "Regional Trade Agreements Database," *World Trade Organization*, erişim tarihi: 27 Haziran 2019, <http://rtais.wto.org/UI/PublicShowMemberRTAIDCard.aspx?rtaid=82>; Arsen Kharatyan, "Armenian-Georgian Multi-Track Diplomacy is a Must," *Heinrich Böll Stiftung – Tbilisi*, 15 Aralık 2017, <https://ge.boell.org/en/2017/12/15/armenian-georgian-multi-track-diplomacy-must>.

39 "Armenia and Georgia: Resilient Relationship"; "Georgian President Zurabishvili Discusses Development of Cooperation with Armenian Prime Minister," *Agenda.ge*, 13 Mart 2019, <http://agenda.ge/en/news/2019/700>; "Pashinyan Praises Armenia-Georgia Relations," *Asbarez*, 10 Eylül 2018, <http://asbarez.com/174874/pashinyan-praises-armenia-georgia-relations>.

somut yansımalarını görmeyi umut ettiğini” de eklemiştir.⁴⁰ Esasen ekonomik ve ticari ilişkilere ivme kazandırmayı amaçlayan bu ziyarette, ikili ekonomik komisyonun faaliyetlerine yeniden başlama kararı alındığı da belirtilmelidir.

Ayrıca, bu iki taraflılık, Ermenistan’ın dış ticaretinin % 70’ten fazlasının Gürcistan üzerinden yapılması ile gerçekleşebilmektedir. Ermenistan’ı Rusya’ya bağlayan tek karayolu, Gürcistan’dan geçen, hava ve yol koşulları nedeniyle aksamalar yaratan Lars - Kazbek (Erivan - Tiflis - Vladikavkaz hattı) noktasıdır.⁴¹ Gürcistan ve Rusya arasında 2011’de, Abhazya ve Güney Osetya üzerinden; denetimi tarafsız bir İsviçre firmasına verilmek üzere, Rusya, Gürcistan ve Ermenistan arasında sevkiyat hatları açmak amacıyla bir anlaşma imzalanmış ancak anlaşmazlıklar nedeniyle hayata geçirilememiştir.⁴² Ancak, 2016’da Daryal Geçidi’nde Terek Nehri’nin taşması sonucunda Gürcistan - Rusya hattında büyük hasar oluştuğunda alternatif yol arayışı hızlanmış, Rusya ve Gürcistan’la, Güney Osetya üzerinden geçen hattın geçici olarak kullanılması görüşülse de, sonuç alınamamıştır. Sebebi, Gürcistan’da “Gürcistan’ın İşgal Edilmiş Topraklarına İlişkin Kanun” uyarınca, mücbir sebep durumlarında “işgal edilmiş topraklar” üzerinden kargo sevkiyatının, şayet kargonun niteliği nötr ise mümkün olacağı hükmünün bulunması, ancak Rusya’nın bu hükme uygun olacak şekilde bir kargo sevkiyatı yaklaşımı sunmamış olmasıdır. Abhazya üzerinden demiryoluyla sevkiyat seçeneği ise Gürcistan için masraflı olma ihtimali, Gürcistan’da toplumsal rahatsızlık yaratma olasılığı, Ermenistan’ın Abhazya’yı *de facto* tanıdığı şeklinde yorumlanması olasılığı ve Rusya’nın Abhazya ve Güney Osetya’yı korumaktan vazgeçtiği algısı oluşturma olasılığı nedeniyle sürüncemede kalmıştır.⁴³ Ermenistan ve Gürcistan arasında, sınırlı kapasite sağlasa da, mevcut sevkiyat hattı, yalnızca iki devletin hükümlerine bağlı işlediğinden herhangi bir siyasi sorun bulunmamakta ve ekonomik ve ticari iki-taraflılığın yerleşik bileşeni olarak geçerliliğini sürdürmektedir. Ancak, hat çeşitlendirmesi meselesi Rusya, Abhazya ve Güney Osetya’yı da dâhil ettiğinden, Ermenistan - Gürcistan iki-taraflılığının pekiştirilmesi doğal olarak engellenmiş olmaktadır.

40 “Nikol Pashinyan: There Are No Unsolvble Issues Between Georgia and Armenia,” *Jam News*, 30 Mayıs 2018, <https://jam-news.net/nikol-pashinyan-there-are-no-unsolvble-issues-between-georgia-and-armenia>; Alexander Markarov, “Armenia’s Foreign Policy Priorities – Are There Any Major Changes Following the Spring 2018 Political Transformation?,” *Caucasus Analytical Digest*, no. 104 (2018): 4; Andrew C. Kuchins, Jeffrey Mankoff ve Oliver Backes, *Armenia in a Reconnecting Eurasia: Foreign Economic and Security Interests* (Lanham, Boulder, New York, London: Rowman and Littlefield, 2016), 8-10.

41 Johnny Melikyan, “Georgia Looks West, Armenia East,” *OpenDemocracy.net*, 3 Eylül 2014, <https://www.opendemocracy.net/en/odr/georgia-looks-west-armenia-east-eu-cu-nato/>.

42 Giorgi Menabde, “Abkhazia and South Ossetia ‘Block’ Transit Agreement Between Russia and Georgia,” *Jamestown.org*, 22 Şubat 2019, <https://jamestown.org/program/abkhazia-and-south-ossetia-block-transit-agreement-between-russia-and-georgia/>.

43 Gasparyan, “Armenia-Georgia”.

Bu noktada, Ermenistan - Gürcistan ekonomik ve ticari ilişkilerindeki iki-tarafllılığın, John Gerard Ruggie’nin⁴⁴ belirli bir alanda (ekonomi ve ticaret) belirli mukabele (*quid pro quo*) temelinde değerlendirdiği iki-tarafllılıkla örtüştüğünü belirtmek mümkündür. İlgili alandaki söz konusu iki-tarafllılık, (1) çalışma konusu ikili derin güç asimetrisi yansıtmadığından, bir tarafın diğeri üzerinde tahakküm kurması gibi bir risk barındırmamakta, (2) Ermenistan için önemi aşikâr olan Ermenistan – Rusya ekonomik/ticari ilişkilerini tehdit etmemekte, (3) Gürcistan – Azerbaycan iki-tarafllılığının aksine, stratejik düzeyde kurumsallaşmış olmadığından, Güney Kafkasya’da bir tehdit teşkil etmemekte ve (4) Güney Kafkasya’da güç asimetrilerini artırıcı etkisi bulunmamaktadır. Özetle, bu alandaki iki-tarafllılık, iki devlet için önemli olmasına karşın, Güney Kafkasya bölgesini ne parçalayıcı ne de birleştirici etkiye sahiptir.

3.2. Kendi Kaderini Tayin mi, Toprak Bütünlüğü Mü? Karabağ, Abhazya, Güney Osetya

Pempel’in⁴⁵ iki aktörün kimi alanlarda, belirli bazı özel durumlardan ötürü başka aktörlere kesinlikle göstermedikleri özel muamele veya ayrıcalıkları birbirlerine göstermeleri olarak tanımladığı iki-tarafllılığın, Ermenistan ve Gürcistan’ın 1991 sonrasında en önemli sorunları olan etnik ve toprak sorunlarına ilişkin temkinli stratejilerinde açıkça görüldüğü belirtilmelidir. Ermenistan Karabağ’da kendi kaderini tayin ilkesini desteklerken, Gürcistan’ın Abhazya ve Güney Osetya sorunlarına dair toprak bütünlüğü ilkesini benimsemiştir. Ancak birbirlerinin ayrılıkçı sorunlarına yaklaşımlarında, Ermenistan Abhazya ve Güney Osetya’nın bağımsızlık ilanlarını tanımamış; Gürcistan da Karabağ konusunda tarafsız kalmıştır.⁴⁶

Bu farklılıklar, iki devletin BM’nin anılan sorunlara ilişkin kararlarında muadil oy kullanmalarına neden olmuştur; ancak bir başka bağımsızlık vakası olan Kosova’nın bağımsızlığının uluslararası hukuka uygunluğunun BM’de oylanmasında her iki devlet de çekimser oy kullanmıştır. Bu strateji, birbirlerinin ayrılıkçı sorunlarını ayrı, bölge dışındaki ayrılıkçı sorunları ayrı gördükleri ve toprak bütünlüğünü veya kendi kaderini tayin hakkını benimseyen geniş küresel bloklara dâhil olmadıkları mesajını birbirlerine vermektedir. Diğeri bir ifadeyle, Güney Kafkasya’da iki devleti de etkileyen

44 John Gerard Ruggie, “Multilateralism: The Anatomy of an Institution,” *International Organization* 46, no. 3 (1992): 561-598.

45 Pempel, “Challenges to Bilateralism.”

46 Sergey Minasyan, “New Challenges and Opportunities For Armenia and Georgia in the Context of Regional Security,” *Friedrich Ebert Stiftung* (2015), 5.

ayrılıkçı sorunların nevi şahsına münhasır sorunlar olduğu ve dünyadaki diğer ayrılıkçı sorunlarla aynı kefedede değerlendirilmemesi gerektiği mesajı verilmektedir. 2008’de Ermenistan’ın Kosova’yı tanıma konusunda çekimser oy kullanmış olması bunu teyit etmektedir.⁴⁷

Karabağ Savaşı’ndan (1992-1994) beri benimsenen bu -tabir caizse- özel iki-tarafılık, 2-5 Nisan 2016’daki “4 Gün Savaşı”nda da gözlemlenmiştir. Tiflis yönetimi, 2 Nisan 2016’da çatışma haberleri alındıktan sonra, acil toplantı ve çatışan taraflarla irtibat gerçekleştirilmesine rağmen, ivedi açıklamalarda bulunmamış; ancak belli bir süre geçtikten sonra çatışmaya son verilmesi ve itidal çağrısı yapmış; çatışmanın sona erdirilmesinden dolayı büyük bir memnuniyet duymuştur.

Bu davranışın ardında iki devletin ayrılıkçı sorunlarına dair stratejilerinin belkemiğini oluşturan sebepler şunlardır: (1) Gürcistan, hem Ermenistan hem de Azerbaycan’ın sevkıyat koridoru olduğundan, bu devletleri dengeleyici politika sergilemesi gerekmiş ve yine tarafsız kalmıştır; iki devletin ekonomik/ticari ilişkilerinin sürdürülmesi gereği önem arz etmiştir; (2) Azerbaycan’dan başlayan Bakü - Tiflis - Ceyhan’ın zarar görmesi ve dolayısıyla Gürcistan’ın zarar görmesi olasılığından endişe edilmiştir; (3) yıkıcı 2008 Gürcistan - Rusya Savaşı’ndan sonra yeniden bir savaş olasılığı yeterince tehlike arz etmiştir; (4) bu çatışmanın Gürcistan’daki Ermeni ve Azerbaycan azınlığı üzerinde infial etkisi yaratması ve çatışmanın bir uzantısının böylelikle Gürcistan’a sıçraması olasılığı doğmuştur; (5) Gürcistan açısından olası bir mülteci sorunu, beraberinde insani yardım ve arabuluculuk gibi konular gündeme gelmiştir ve nihayetinde kendi toprak bütünlüğünü savunan Gürcistan, bu çatışmada tarafsız kalmayı tercih etmiştir⁴⁸ ve (6) Ermenistan’a destek için Rusya’nın dâhil olması olasılığı ise belki de bunlardan daha büyük tehlike arz etmiştir. Zira böyle bir durumda, Rusya; Abhazya ve Güney Osetya’daki askeri unsurlarının geçişi için Gürcistan’ın kara ve hava sahasını kullanmayı talep edebilir, Kollektif Güvenlik Anlaşması Örgütü’nü (KGAÖ) baskı unsuru olarak devreye sokabilir ve belki de en vahimi Karabağ’a asker konuşlandırabilirdi.⁴⁹

47 Tamar Patarai, “In Search of the New Opportunities for Armenian – Georgian Cooperation within the Global Security Framework,” *Armenia and Georgia in the Context of Current Political Developments*, 25-26.

48 Tornike Zurabashvili, “Georgia: Fearing the Worst from the Karabakh Flare-up,” *European Council on Foreign Relations*, 12 Nisan 2016, https://www.ecfr.eu/article/commentary_georgia_fearing_the_worst_from_the_karabakh_flare_up6087.

49 Richard Giragosian, “War in Nagorno-Karabakh: What Would It Mean for Georgia?” *Georgian Institute of Politics*, 30 Mart 2017, <http://gip.ge/the-risk-of-renewed-hostilities-over-nagorno-karabakh-and-implications-for-georgian-security/>.

Bu tehditler dikkate alındığında, 2016’daki çatışmanın dört gün gibi kısa bir sürede sona erdirilmesi Gürcistan üzerinde en az çatışan taraflar kadar rahatlatıcı etki yapmıştır.

Söz konusu toprak çatışmasına dair Gürcistan’ın tarafsızlığını korumasını zorunlu kılan gerekçelerin Rusya ve bölge kaynaklı olduğu, yeni olmadığı ve gelecekte de değişme olasılığının düşük olduğu ifade edilmelidir. Gürcistan’ın bölgede sevkiyat hattı işlevinin olması, hem Ermenistan hem de Azerbaycan’la (ve dolayısıyla Türkiye ile) ekonomik ve ticari bağlarının muhafaza edilmesi zorunluluğu, Rusya’nın Ermenistan’da her an başvurabileceği askeri üssünün bulunması, iç düzenin muhafazası bakımından Karabağ sorununun Gürcistan’daki Ermeni ve Azerbaycan azınlıklarına yansımaması gerekliliği; Tiflis’in tarafsızlığının bileşenleri ve dolayısıyla Karabağ konusunda Ermenistan – Gürcistan iki-taraflılığının temel taşlarıdır.

Tarafsızlığı merkeze yerleştiren bu özel iki-taraflılığın zaman zaman pürüzlere maruz kaldığının görülebilmesi bakımından; bağlayıcılığı olmayan, yarattığı etki ve bağlamı açısından en iyimser yaklaşımla gaf olarak tabir edilebilecek nadir gelişmeleri de değinmekte fayda vardır.

Örneğin Gürcistan’ın, 2011’de Karabağ’daki yerel seçimlerin hukuk dışı olduğu yönünde beyanatı üzerine Ermenistan ve Gürcistan arasında kısa gerginlik yaşanmıştır.⁵⁰

2015 yılında, Ermenistan Parlamentosu’nun Başkanı Galust Sahakyan ile Güney Osetya Parlamentosu Başkanı Anatoli Bibilov’un Karabağ’da bir görüşme yapmaları sonucunda Ermenistan - Gürcistan ilişkilerinde gerginlik oluşmuştur. Bunun üzerine Ermenistan bu görüşmenin gayri resmi ve özel ziyaret olduğunu ve Gürcistan’ın toprak bütünlüğüne saygı duyduğunu açıklamasına rağmen, Gürcistan Karabağ’daki görüşmenin geleneksel dostane ilişkilerle çeliştiğini bildirmiştir.⁵¹

Ocak 2019’da, önceden Karabağ’da savaşmış ve hayatını kaybetmiş olan Mihayl Avagyan’ın Ahılkelek’te (yerel yöneticiler, Gürcü milletvekilleri ve Tiflis’teki Ermenistan büyükelçisinin de katıldığı) bir törenle büstünün restore edilerek açılması; Gürcistan’da, Azerbaycan’da ve Azerbaycan diasporasında

---

50 Alexander Markarov, Narek S. Galstyan ve Grigor Hayrapetyan, “The Main Dimensions and Issues of Armenia’s Foreign Security Policy,” *Values and Identity as Sources of Foreign Policy in Armenia and Georgia* içinde, (der.) Kornely Kakachia ve Alexander Markarov (Tbilisi: Publishing House Universal, 2016), 119.

51 “Georgia - Armenia Row Brewing Over Contacts With Separatists,” *Democracy & Freedom Watch*, 5 Mayıs 2015, <https://dfwatch.net/georgia-armenia-row-brewing-over-contacts-with-separatists-35512>.

büyük rahatsızlık yaratmış ve Gürcistan'ın Karabağ'a dair tarafsızlığını ihlal ettiği tartışmasını doğurmuştur.⁵²

Şubat ve Mart 2019'da sırasıyla Bakü ve Erivan'daki ziyaretlerinde Gürcistan Cumhurbaşkanı Salome Zurabişvili'nin Gürcistan - Abhazya ve Karabağ sorunlarının temelinde "işgal" olduğunu beyan etmesi de bu konulara dair tarafsızlığın ihlal edildiği yorumlarını beraberinde getirmiştir.⁵³

Gürcü milletvekili Mariam Jashi'nin Şubat 2019'da "Azerbaycan'daki Gürcülerin ne zaman Gürcistan'daki Azerbaycanlıların haklarına sahip olacaklarına" dair, etnik ayrımcılık yansıttığı iddia edilen açıklamaları da tepki toplamıştır.⁵⁴

Söz konusu davranışların genel devlet politikasını yansıtmadığı, bireysel düzeyde kaldığı ve karar alıcılara atfedilecek istisnai örnekler olduğu bilinmektedir. Ancak bununla birlikte bu örnekler olgunlaşmamış ve tutarsız bir karar verme süreci algısı yaratmaktadır.

Diğer taraftan, Ermenistan yönetimi, Ağustos 2008 Savaşı'nın ardından Abhazya ve Güney Osetya'yı tanımayacağını, bununla birlikte iki bölge halkının kendi kaderini tayin hakkını desteklediğini; savaş sonrası dönemde de Rusya, Batı ve başat bölgesel aktörlerle iyi ilişkiler sürdürmeye gayret edeceklerini ilan etmiştir. Ermenistan; Abhazya ve Güney Osetya'yı tanımamasının sebebinin Kosova'yı tanımamasıyla aynı sebep olduğunu ve Karabağ'ı resmen tanımadığı müddetçe benzer durumda olan başka oluşumları da tanımayacağını ifade etmiştir. Tanımama kararı, yukarıda belirtilmiş olan özel iki-tarflılık bağlamında aynı sebeplere dayanmaktadır. Belki de bu sebeplerden en etkili olanının savaş zamanında Gürcistan üzerinden sevkiyatın tamamen durmuş olması ve Ermenistan'ın ekonomik ve ticari açıdan zarar görmüş olmasıdır.

Türkiye ve Azerbaycan sınırları kapalı olan Ermenistan'ın, Rusya'ya tek açılımı olan Gürcistan'ın çıkarlarına aykırı olacak şekilde Abhazya ve Güney Osetya'yı tanıması doğal olarak olasılık dışı kalmıştır. Ancak dönemin Ermenistan lideri Serj Sarkisyan: "Kosova'nın, hatta Abhazya ve Güney

52 "Azerbaijanis Demonstrate near Tbilisi Parliament in Protest of Bust of Armenian Combatant," *Jam News*, 9 Şubat 2019, <https://jam-news.net/azerbaijanis-demonstrate-near-tbilisi-parliament-in-protest-of-bust-of-armenian-combatant/>.

53 "Is Georgia Changing Its Position on the Karabakh Conflict?," *Jam News*, 18 Mart 2019, <https://jam-news.net/explainer-is-georgia-changing-its-position-on-the-karabakh-conflict/>.

54 "Georgian MP: Georgians in Azerbaijan Must Have the Same Rights as Azerbaijanis in Georgia," *Jam News*, 27 Şubat 2019, <https://jam-news.net/georgian-mp-georgians-in-azerbaijan-must-have-the-same-rights-as-azerbaijanis-in-georgia/>.

Osetya’nın emsal teşkil etmediğini, istisnalar olduğunu belirtenler olmasına rağmen bu istisnaların bu tür çatışmaların çözümünde yavaş yavaş bir kalıp teşkil etmeye başladığını” ve “bir ulusun kendi kaderini tayin hakkını hayata geçirmesinin zaman aldığını ve tüm tarafların anlayışını gerektirdiğini” beyan ederek Abhazya ve Güney Osetya üzerinden Karabağ ile ilgili stratejisini de dolaylı ima etmiştir.⁵⁵ Ermenistan’ın Kosova’yı ve Karabağ’ı tanınamasının sebebi, resmi söylemde uluslararası toplumun söz konusu sorunlara barışçıl çözüm bulma kapasitesinin henüz tamamen tüketilmemiş olduğu yönünde olup, Abhazya ve Güney Osetya sorunlarının da çözümünde uluslararası toplumun barışçıl çabalarının henüz tamamıyla tüketilmediği ifade edilmiştir.⁵⁶ Ermenistan 2008’den bu yana yerlerinden edilmiş Gürcülerin Abhazya ve Güney Osetya’ya geri dönüşü çağrısı yapan, bağlayıcı olmayan BM kararının oylamasında Rusya ile birlikte ret oyu kullanmışken, ilk defa Paşinyan hükümeti döneminde Haziran 2019’da çekimser oy kullanmıştır.⁵⁷ Bu değişiklik de, Ermenistan - Gürcistan iki-tarafılığının Ermenistan tarafından pekiştirilmesine yönelik bir girişim olarak yorumlanmalıdır. Ermenistan’ın bu dış politika davranışının altında bilhassa ek sevkiyat hatlarının açılması beklentisinin olduğu belirtilmelidir. Lakin bölgedeki dinamikler çerçevesinde, bu temkinli ve dikkatli oy kararının Rusya’ya rağmen değil, (onun onayı dâhilinde olmasa da) bilgisi dâhilinde verildiğinin düşünülmesi gerektiği ve yukarıda değinilmiş gerekçelerden ötürü gelecekte Ermenistan’ın Abhazya ve Güney Osetya’yı tanımasının oldukça düşük bir olasılık olduğu vurgulanmalıdır.

2.3 Azınlık Etkeni: Javaketi Ermenileri

Ermenistan - Gürcistan iki-tarafılığına dair bir diğer konu da Gürcistan’daki Javaketi Ermenileridir. Bu bölgede yaşayan Ermenilerin ulusal ve kültürel kimliğinin korunmasına dair iki devlet arasında 1991 sonrasında beri süregelen görüşmeler yapılmaktadır, ancak bölge sosyal refah göstergeleri bakımından geri kalmış durumdadır ve bölgede dışarıya göç, dil sorunu, yüksek öğretim, vb. sorunlar halen tam anlamıyla çözülememiştir. Ermenistan’da kamuoyunun Cavaheti (Javakheti) meselesine dair hassasiyeti bulunmasına

55 “Armenia Rules Out Abkhazia, South Ossetia Recognition,” *Azatutyun*, 4 Eylül 2008, <https://www.azatutyun.am/a/1597164.html>.

56 “Armenia Must Respond Cautiously to Abkhazia, South Ossetia Independence, Says Rustamyan,” *Asbarez News*, 27 Ağustos 2008, <https://asbarez.com/58530/armenia-must-respond-cautiously-to-abkhazia-south-ossetia-independence-says-rustamian/>.

57 “Armenia Abstains from Voting against Georgian IDP Resolution at UN for First Time,” *OC Media*, 6 Haziran 2019, <https://oc-media.org/armenia-abstains-fromvoting-against-georgian-idp-resolution-at-un-for-first-time/>; “In Nod to Georgia, Armenia Changes UN Vote,” *Eurasianet*, 5 Haziran 2019, <https://eurasianet.org/in-nod-to-georgia-armenia-chnages-un-vote/>.

rağmen Erivan yönetimi Cavaheti'de bağımsızlık veya özerkliğe karşı çıkmaktadır. Erivan, Cavaheti'de istikrarsızlığı ve ayrılıkçılığı önlemek amacıyla Tiflis yönetimiyle iş birliğini tercih etmektedir, zira yukarıda da bahsedildiği üzere, Ermenistan'ın zayıf ekonomisi ve bu ülke için Gürcistan'ın en önemli sevkiyat hattı olması nedeniyle Tiflis yönetimiyle işbirliği elzemdir.⁵⁸

Ermenistan'ın Cavaheti Ermenilerine insani yardım, elektrik, ders kitapları, vs. sağladığı bilinmektedir. Bölgede geçmişte izole olmuş olmaktan kaynaklandığı ileri sürülen gerginlik olayları meydana geldiğinde, Tiflis, Erivan'dan yardım istemiştir. Yani Erivan'ın bölgedeki halk üzerinde bir nevi arabulucu etkisi açıkça görülmüştür.⁵⁹ Hatta, 2006'da şike yapıldığı iddia edilen seçimleri protesto eden, *Birleşik Javak* adlı oluşumun lideri aktivist Vahag Cakalyan, Ermenistan güvenlik güçleri tarafından yakalanmış, bir ay sonra Ermenistan tarafından istenmeyen kişi ilan edilerek Cavaheti'ye dönmüştür.⁶⁰ Esasen, bu vaka bile tek başına, Ermenistan'ın Javaketi bölgesine dair stratejisinin; bölgedeki dil sorunu, bölgedeki kiliselerin aidiyeti, kültürel miras alanlarının restorasyonu, sınırdan geçiş sorunları, Ermenistan'ın Cavaheti Ermenilerine pasaport vermesi ve yasadışı silah bulundurma gibi diğer sorunlara rağmen; Gürcistan'la mevcut ilişkilerin düzeyini muhafaza etmek üzerine inşa edildiğini ve iki-taraflılığın öncelendiğini ortaya koymaktadır. 2003'ten bu yana eski Savunma Bakanı sıfatıyla Serj Sarkisyan ve eski Başbakan sıfatıyla Andranik Margaryan'dan yıllar sonra, Erivan'dan Cavaheti'ye üçüncü ziyaretin Paşinyan tarafından 2018'de gerçekleştirilmesi de usulen mesafenin korunması hassasiyeti olarak görülebilir. Özetle, Erivan'ın Tiflis'le olan ilişkilerinin temel parametreleri, Cavaheti'deki soydaşlar meselesine yönelik karşılıklı sessiz bir mutabakat doğurmuş, iki-taraflılığın menfi etkilenmesi engellenmiştir.

58 "Georgia's Armenian and Azeri Minorities," *International Crisis Group Report*, no. 178 (2006): 18; Andrew C. Kuchins, Jeffrey Mankoff ve Oliver Backes, *Armenia in a Reconnecting Eurasia: Foreign Economic and Security Interests* (Washington, DC: Center for Strategic and International Studies, 2016), 10.

59 "Georgia's Armenian and Azeri Minorities," 19. Örneğin, Mart 2005 tarihinde, Tsalka'da Ermeni ve Gürcü halkları arasında hırsızlık ve gasp kaynaklı olduğu iddia edilen saldırılar gerçekleşmiştir. Mayıs 2005'te, iki tarafın da içinde olduğu yaklaşık otuz kişilik bir grup arasında bir başka çatışma daha kaydedilmiştir. Ekim 2005'te Ahılkelek'te Ermenilere ait on işyerinin maliye polisi tarafından kapatılması üzerine Ermeniler protesto etmiştir. Mart 2006'da Gevork Gevorkyan adlı Ermeni, Tsalka'da Ermeni ve Gürcü köylülerin dahil olduğu bir kavgada öldürülmüş ve Ahılkelek'teki Ermeni toplumu adil ve tarafsız soruşturma talep etmiştir: "Georgia: Reports of Violence Against Armenians; Response of Government Authorities," *Refworld*, erişim tarihi: 19 Ağustos 2019, <https://www.refworld.org/docid/469cd6ec.html>.

60 Hedvig Lohm, "Javakheti after the Rose Revolution: Progress and Regress in the Pursuit of National Unity in Georgia," *European Centre for Minority Issues* (2007): 14.

3.4. Başat Müttefik Etkeni: Rusya

Tüm bunlar üzerine, söz konusu iki-tarafılığın, iki aktörün farklı küresel ittifak bağlantılarından dolayı sınırlanmış bir iki-tarafılık olduğundan bahsedilmesi zorunludur. Öyle ki, Ermenistan’ın Rusya ile ilişkileri doğal müttefiklik barındırmaktadır ve bu durum 2003 sonrası Batı’nın müttefiki haline gelmiş olan Gürcistan’ın Ermenistan’la ilişkilerinin istenildiği düzeye ulaşmasını engellemektedir. Somut olarak, Rusya Güney Kafkasya’ya dair sorun ve konularda Ermenistan’dan kendisiyle aynı dış politika davranışlarını beklemektedir ancak Ermenistan’ın da, bölge gerçeklerini dikkate alındığında, belirli düzeyde Gürcistan’la işbirliği yapmasına karşı çıkmamaktadır.

Ermenistan’ın, Gürcistan’la iki-tarafılığında sınırlamalar yaşamamasının sebebi başat müttefiki Rusya ile ilişkileri olduğu kadar; Rusya’nın da Ermenistan’la olan ilişkilerinde istisnai olarak sınırlamalar yaşamaması, yani kendi stratejilerini bölgedeki dinamiklerden ötürü tamamen dayat(a)maması söz konusudur. Bunun nedenleri şöyle açıklanabilir: Rusya, Güney Kafkasya’da yegâne asker bulundurduğu ileri karakolu ve müttefiki olduğundan dolayı, Ermenistan’a (çalışma konusu çerçevesinde), aşağıda açıklandığı üzere, haddinden fazla zorlayıcı⁶¹ bir strateji izlememeyi tercih etmektedir. Örneğin, Rusya’nın, Ağustos 2008’den beri Ermenistan’ın Abhazya ve Güney Osetya’yı tanıması yönünde isteği olmuşsa da Ermenistan Gürcistan’la olan ilişkilerinden ötürü iki oluşumu tanımadığında, Rusya talebinde ısrarcı davranmamıştır.⁶² Ermenistan’ın Gürcistan’la ikili iş birliği yürütmesine, Ermenistan’ın bölgede kuzeye tek ekonomik ve ticari açılımı olan devletin Gürcistan olduğunun bilincinde olarak, karşı çıkmamaktadır. Hatta yukarıda belirtildiği gibi, BM’de Abhazya ve Güney Osetya’da yerlerinden edilmiş Gürcülerin yaşam alanlarına geri dönmelerine ilişkin karar oylamasında şimdiye değin Rusya ve Ermenistan ret oyu vermişken, yakın tarihteki oylamada Ermenistan ilk kez çekimser, Rusya ise yine ret oyu vermiştir. Rusya’nın muhtemelen önbilgisi dâhilinde olan söz konusu çekimser oy, Rusya - Ermenistan ilişkilerinde kriz doğuracak nitelikte olmasa da, özünde Rusya’nın destekleyeceği türden bir oy da değildir. Rusya’nın bu çekimser oya tepki vermemesinin; Şubat 2019’da Ermenistan’ın

61 Çalışma konusu dışında olsa da, bu noktada Rusya ve Ermenistan arasındaki iki-tarafılığın da kendine özgü bir ikili ilişki teşkil ettiği hatırlanmalıdır. Bu iki-tarafılığta, toplam güç göstergeleri bakımından Rusya güçlü taraf olmasına rağmen, Ermenistan üzerinde zorlayıcı dış politika davranışına, imkân olsa da, başvurmayı her zaman tercih etmeyebilmektedir. Bunun nedeni, zorlamaya ehil olmaması değil, zorlamaya başvurduğunda elde edeceği sonucun kendi perspektifinden en uygun sonuç olmayacağı mülâhazasıdır. Oylama örneğinde bu mülâhazanın rol oynadığı aşikardır.

62 Rusya, Orta Asya devletlerine yönelik olarak da aynı yaklaşımı sergilemektedir. Bu devletler açısından ilave siyasi ve güvenlik sorunları oluşacağı aşikâr olduğundan, Rusya’nın bölgesel aktörlerin Abhazya ve Güney Osetya’yı tanıması için baskı politikaları uyguladığı (henüz) gözlenmemektedir. Hem Rusya’yla ilişkileri iyi olan, hem de bölgeyle önemli güvenlik ve siyasi bağları olmayan daha uzak coğrafyalardaki bu devletlerin Abhazya ve Güney Osetya’yı tanıması bu bağlamda anlamlandırılabilir.

Rusya'ya destek niteliğinde Suriye'ye askeri birlik ve sivil personel göndermiş olması nedeniyle, Ermenistan'a tanıdığı olduğu bir dış politika manevra alanı olarak yorumlanması dahi mümkündür. Rusya'nın; Ermenistan ve Gürcistan ilişkilerinde, telafi edilmez bir kaybının olmayacağı gerekçesiyle, Ermenistan'ın bu dış politika davranışına karşı çıkmamış olduğu ifade edilebilir.

Öte yandan, yerleşik nitelik kazanmış iki-taraflılığın, Ermenistan'daki 2018 devriminden sonra değişmesini öngörmek mümkün görünmemektedir. Her devrim gibi bu devrim de her ne kadar dış politikada köklü değişiklikler yapılacağı beklentisini çağırırsa da; tercihlerden değil, zorunluluklardan dolayı Ermenistan dış politikasında Rusya etkisi ve Karabağ sorunu devam ettiğinden ve AB'nin Ermenistan'a yönelik ilgisi düşük seyrettiğinden, Ermenistan'ın dış politikasında köklü değişikliklerin gerçekleşmesi imkân dâhilinde değildir. Zaten bu devrimin özü Rusya tarafından iyi anlaşıldığından, Rusya tarafından eski yönetim tercih edilse de, devrim engellenmemiştir. Ermenistan'daki devrim Rusya'ya karşı, NATO veya AB'ye girme söylemleri bir hareket olmadığından ve dolayısıyla bedeli yüksek, kuvvet kullanımı gerektirecek bir durum söz konusu olmadığından; bu devrim Batıcı olan Ukrayna ve Gürcistan devrimleri gibi algılanmamış; Rusya bu nedenlerle müdahale etmemiştir.⁶³ Ukrayna ve Gürcistan'daki renkli devrimlerden farklı olarak, bu devrim ne Batıcı ne de Rusya yönelimlidir; bilakis iç siyasi, sosyal ve ekonomik saiklerle şekillenmiş bir hareket olarak tarihe geçmiştir. Esasında, eski Sovyet cumhuriyetlerindeki renkli devrimlerden ziyade, bir iç tashih süreci başlatan Latin Amerika devrimleriyle benzeşmektedir.⁶⁴ Özetle, Ermenistan - Gürcistan iki-taraflılığı yerleşik olmasına karşın sınırlı bir ittifaktır, pekiştirilmesini engelleyen etken ise Ermenistan'ın Rusya ile müttefik olmasıdır.

4. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Uluslararası İlişkiler yazınında küresel ve bölgesel düzeyde iki-taraflılık kavramsal düzeyde araştırmalara konu edilmişken, Güney Kafkasya'da önemi

63 Shota Gelovani, "3 Reasons Why the Armenian Revolution Means Nothing for the Foreign Policy of the Country and 3 Reasons Why We Thought It Would," *Georgian Institute of Politics*, 25 Mayıs 2018, <https://gip.ge/3-reasons-why-the-armenian-revolution-means-nothing-for-the-foreign-policy-of-the-country-and-why-we-thought-it-would/>; Simon Saradzhyan, "Why Hasn't Putin Intervened in Armenia Yet?," *The Moscow Times*, 25 Nisan 2018, <https://www.themoscowtimes.com/2018/04/25/why-has-putin-not-intervened-in-armenia-yet-opinion-a61261>; "What Happens Next in Armenia?," *The Economist*, 11 Aralık 2018, <https://www.economist.com/the-economist-explains/2018/12/11/what-happens-next-in-armenia>.

64 Anna Ohanyan, "Armenia's Democratic Dreams," *Foreign Policy*, 7 Kasım 2018, <http://foreignpolicy.com/2018/11/10/armenias-democratic-dreams/>.

bilinmesine karşın Ermenistan - Gürcistan ilişkileri, araştırma düzeyinde bölgedeki diğer ikili ilişkiler kadar irdelenmiş bir konu değildir. Bu noktadan hareketle, bu çalışmada iki devletin kendine özgü iki-tarafılığın kavramsal ve olgusal düzeyde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Tarihçesinde köklü ve çözülmemiş bir anlaşmazlık gözlenmeyen bu iki devletin ikili, bölgesel ve küresel bağlantılarından kaynaklanan iki-tarafılığın; ekonomi ile ticarete Gürcistan'dan geçen ulaşım ve sevkiyat hatlarının önemi; ayrılıkçılık ve azınlık hususlarında ekonomi ve ticaret ilişkileri nedeniyle birbirlerinin çıkarlarına aykırı olmayan yaklaşımları ve son olarak kaçınılması imkânsız olan Rusya etkeni zemininde evrilmiş ve bu kapsamda ilerlemiştir.

Nihai tahlilde ifade etmek mümkündür ki, önceden de değinildiği gibi ekonomik ve ticari iki-tarafılığın, genel bağlamda Solingen'in⁶⁵ değindiği gibi, askeri güvenlik alanında da iki-tarafılığın beraberinde getirmesi garanti değildir. Bu durum, Ermenistan - Gürcistan örneğinde açıkça görülmekte; nedeninin iki aktörün küresel ittifak bağları olduğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, taraflar arasında STA olması, ekonomide ve ticarete -veya diğer alanlarda- daha yüksek düzeyli iki-tarafılık oluşmasını da beraberinde muhakkak getirememektedir. Solingen'in ikili bir STA'nın çok-tarafılığa yol vermesinin garanti olmadığı savı,⁶⁶ mevcut çalışma özelinde bir STA'nın, gelecekte ilgili iki aktör arasında ilave ekonomi ve güvenlik anlaşmaları yapılacağı sonucunu her zaman doğurmadığıyla ilgili olarak da ileri sürülebilir, ki çalışmaya konu örnekte bu durumun sebebi yukarıda anılan sebeple aynıdır. Üçüncü olarak, söz konusu iki-tarafılığın, bölgede taklit edilerek başka iki tarafılık yaratma ihtimali de oldukça düşük görünmektedir, zira bölgedeki üçüncü aktör olan Azerbaycan ile Ermenistan ve Azerbaycan ile Gürcistan arasındaki ilişkiler, yerleşik, değişme olasılığı oldukça düşük olan, sırasıyla çatışma ve iş birliği zemininde devam etmektedir. Dördüncü olarak, eski bölgesel çatışmaların alevlenmesi, söz konusu iki-tarafılığın geçmiş çatışma zamanlarında olduğu gibi tekrar sekteye uğraması sonucunu doğurabilir.

Mevcut bağlam ışığında, incelenen iki-tarafılığın sınırlı niteliğinin mevcut düzeyde devam etmesinin yüksek olasılık olduğunu ve iki tarafın salt kendi aralarında önemli bir sorunun çıkması ve akabinde iki-tarafılığa hanel getirmesinin oldukça düşük ihtimal olduğunu ifade etmek mümkündür. Ancak bölgesel unsurlar ve küresel ittifak bağlarıyla alakalı yeni sorunlar doğması halinde söz konusu iki-tarafılığın geçici zarar görmesi ihtimali bakidir.

65 Solingen, "Multilateralism, Regionalism, and Bilateralism," 22.

66 Solingen, "Multilateralism, Regionalism, and Bilateralism," 19.

KAYNAKÇA

- “Armenia Abstains from Voting against Georgian IDP Resolution at UN for First Time.” *OC Media*. 6 Haziran 2019. <https://oc-media.org/armenia-abstains-fromvoting-against-georgian-idp-resolution-at-un-for-first-time/>.
- “Armenia and Georgia: Resilient Relationship.” *Heinrich Böll Stiftung – Tbilisi*. Erişim Tarihi: 18 Haziran 2019. <http://ge.boell.org/en/2017/12/15/armenia-georgia-resilient-relationship>.
- “Armenia Must Respond Cautiously to Abkhazia, South Ossetia Independence, Says Rustamyan.” *Asbarez*. 27 Ağustos 2008. <https://asbarez.com/58530/armenia-must-respond-cautiously-to-abkhazia-south-ossetia-independence-says-rustamian/>.
- “Armenia Rules Out Abkhazia, South Ossetia Recognition.” *Azatutyun*. 4 Eylül 2008. <https://www.azatutyun.am/a/1597164.html>.
- “Armenian - Georgian Multi-Track Diplomacy is a Must.” *Heinrich Böll Stiftung – Tbilisi*. Erişim Tarihi: 18 Haziran 2019. <https://ge.boell.org/en/2017/12/15/armenian-georgian-multi-track-diplomacy-must>.
- Ashizawa, Kuniko. “Japan’s Approach toward Asian Regional Security: From ‘Hub-and-Spoke’ Bilateralism to ‘Multi-tiered’.” *The Pacific Review* 16, no. 3 (2003): 361-382.
- “Azerbaijanis Demonstrate near Tbilisi Parliament in Protest of Bust of Armenian Combatant.” *Jam News*. 9 Şubat 2019. <https://jam-news.net/azerbaijanis-demonstrate-near-tbilisi-parliament-in-protest-of-bust-of-armenian-combatant/>.
- Bajpai, Kanti. “Narendra Modi’s Pakistan and China Policy: Assertive Bilateral Diplomacy, Active Coalition Diplomacy.” *International Affairs* 93, no. 1 (2017): 69-91.
- Barnett, Michael. “Social Constructivism.” *The Globalizations of World Politics – An Introduction to International Relations* içinde, (der.) John Baylis ve Steve Smith, 251-270. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Baumann, Rainer, Volker Rittberger ve Wolfgang Wagner. “Power and Power Politics: Neorealist Foreign Policy Theory and Expectations from German Foreign Policy since Unification.” *Tübinger Arbeitspapiere zur*

Internationalen Politik und Friedensforschung, no. 30a (2000),
<http://tobias-lib.ub.uni-tuebingen.de/volltexte/2000/147>.

Bhutto, Zulfikar Ali. "Bilateralism: New Directions." *Pakistan Horizon* 29, no. 4 (1976): 3-59.

Bolton, Charles D. "Behavior, Experience, and Relationships: A Symbolic Interactionist Point of View." *American Journal of Sociology* 64, no. 1 (1958): 45-58.

Breslin, Shaun. *China and the Global Political Economy*. New York: Palgrave Macmillan, 2007.

Cha, Victor D. "The Dilemma of Regional Security in East Asia: Multilateralism versus Bilateralism." *Regional Conflict Management* içinde, (der.) Paul F. Diehl ve Joseph Lepgold, 104-122. Oxford: Rowman and Littlefield Publishers, 2003.

Faure, Samuel B. H. "Varieties of International Co-operation: France's 'Flexilateral' Policy in the Context of Brexit." *French Politics* 17, no. 4 (2019): 1-25.

Gasparyan, Norik. "Armenia-Georgia: Political Will and Deepening Economic Relations." *EVN Report*. 5 Aralık 2018.
<https://www.evnreport.com/politics/armenia-georgia-political-will-and-deepening-economic-relations>.

Gelovani, Shota. "3 Reasons Why The Armenian Revolution Means Nothing for the Foreign Policy of the Country and 3 Reasons Why We Thought It Would." *Georgian Institute of Politics*. 25 Mayıs 2018. <https://gip.ge/3-reasons-why-the-armenian-revolution-means-nothing-for-the-foreign-policy-of-the-country-and-why-we-thought-it-would/>.

"Georgia–Armenia Row Brewing Over Contacts With Separatists." *Democracy and Freedom Watch*. 5 Mayıs 2015. <https://dfwatch.net/georgia-armenia-row-brewing-over-contacts-with-separatists-35512>.

"Georgia PM Uncovers Details of His Meeting with Pashinyan." *News.am*. 18 Ocak 2019. <https://news.am/eng/print/news/491412.html>.

"Georgia: Reports of Violence Against Armenians; Response of Government Authorities." *Refworld*. Erişim Tarihi: 19 Ağustos 2019.
<https://www.refworld.org/docid/469cd6cec.html>.

“Georgian MP: Georgians in Azerbaijan Must Have the Same Rights as Azerbaijanis in Georgia.” *Jam News*. 27 Şubat 2019. <https://jam-news.net/georgian-mp-georgians-in-azerbaijan-must-have-the-same-rights-as-azerbaijanis-in-georgia/>.

“Georgian President Zurabishvili Discusses Development of Cooperation with Armenian Prime Minister.” *Agenda.ge*. 13 Mart 2019. <http://agenda.ge/en/news/2019/700>.

“Georgia’s Armenian and Azeri Minorities.” International Crisis Group Report, no. 178 (2006).

Gills, Barry. “Economic Liberalization and Reform in South Korea in the 1990s: A ‘Coming of Age’ or a Case of ‘Graduation Blues’?” *Third World Quarterly* 17, no. 4 (1996): 667-688.

Giragosian, Richard. “War in Nagorno-Karabakh: What Would It Mean for Georgia?.” *Georgian Institute of Politics*. 30 Mart 2017. <https://www.gip.ge/the-risk-of-renewed-hostilities-over-nagorno-karabakh-and-implications-for-georgian-security/>.

Haggard, Stephan ve Yun-jen Cheng. “The New Bilateralism: The East Asian NICs in American Foreign Economic Policy.” *Pacific Dynamics – The International Politics of Industrial Change* içinde, (der.) Stephan Haggard ve Chung-in Moon, 305-329. Incheon: Center for International Studies, 1989.

Heimler, Alberto. “Competition Policy as a Tool of EU Foreign Policy: Multilateralism, Bilateralism, and Soft Convergence.” *Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe’s Role in the World* içinde, (der.) Federiga Bindi, 82-98. Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2010.

Hovhannisyan, Mikayel. “Role of the Civil Society in Ensuring Accountable Border and Customs Services in Armenia and Supporting SMEs in International Trade.” *Addressing Security Risks at the Ukrainian Border Through Best Practices on Good Governance* içinde, (der.) Rafal Keşek, Maxim Boroda ve Ziemowit Jóźwik, 119-126. Amsterdam: IOS Press BV, 2016.

Hughes, Christopher W. ve Akiko Fukushima. “U.S. - Japan Security Relations: Toward Bilateralism Plus?.” *Beyond Bilateralism: U.S –Japan Relations in*

the New Asia - Pacific içinde, (der.) Ellis S. Krauss ve T. J. Pempel, 55-86. Stanford: Stanford University Press, 2004.

“In Nod to Georgia, Armenia Changes UN Vote.” *Eurasia.net*. 5 Haziran 2019. <https://eurasianet.org/in-nod-to-georgia-armenia-chnages-un-vote/>.

Inoguchi, Takashi. “Japan: Bilateralism at Any Cost?.” *The Uses of Institutions: The U.S., Japan, and Governance in East Asia* içinde, (der.) G. John Ikenberry ve Takashi Inoguchi, 51-73. New York: Palgrave Macmillan, 2007.

“Is Georgia Changing Its Position on the Karabakh Conflict?.” *Jam News*. 18 Mart 2019. <https://jam-news.net/explainer-is-georgia-changing-its-position-on-the-karabakh-conflict/>.

Kenneth, Heydon ve Stephen Woolcock. *The Rise of Bilateralism: Comparing American, European and Asian Approaches to Preferential Trade Agreements*. Tokyo: United Nations University Press, 2009.

Kiatpongsan, Chaiyakorn. *The EU-Thailand Relations: Tracing Patterns of New Bilateralism*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011.

Kovacs, Peter. “Relativities in Unilateralism and Bilateralism of the International Law of Antiquity.” *Journal of the History of International Law* 6, no. 2 (2004): 173-186.

Krotz, Ulrich ve Joachim Schild. *Shaping Europe: France, Germany, and Embedded Bilateralism from the Elysée Treaty to Twenty-First Century Politics*. Oxford: Oxford University Press, 2012.

Kuchins, Andrew C., Jeffrey Mankoff ve Oliver Backes. *Armenia in a Reconnecting Eurasia: Foreign Economic and Security Interests*. Lanham, Boulder, New York, London: Rowman and Littlefield, 2016.

Layder, Derek. “Symbolic Interaction: A Social Structural Version by Sheldon Stryker.” *The British Journal of Sociology* 33, no. 3 (1982): 445-446.

Lohm, Hedvig. “Javakheti after the Rose Revolution: Progress and Regress in the Pursuit of National Unity in Georgia.” European Centre for Minority Issues (2007).

Markarov, Alexander, Narek S. Galstyan ve Grigor Hayrapetyan. “The Main Dimensions and Issues of Armenia’s Foreign Security Policy.” *Values and*

Identity as Sources of Foreign Policy in Armenia and Georgia içinde, (der.) Kornely Kakachia ve Alexander Markarov, 107-145. Tbilisi: Publishing House Universal, 2016.

Markarov, Alexander. "Armenia's Foreign Policy Priorities – Are There Any Major Changes Following the Spring 2018 Political Transformation?." *Caucasus Analytical Digest*, no. 104 (2018): 3-7.

Mattelaer, Alexander. "The Resurgence of Bilateral Diplomacy in Europe." *Egmont Paper*, no. 104 (Brussels: Egmont–Royal Institute for International Relations, 2019): 1-17.

Meissner, Katharina Luise. "Resorting to Bilateralism: The EU, MERCOSUR, and the Strategic Partnership with Brazil." *Journal of European Integration* 40, no. 1 (2018): 51-66.

Melikyan, Johnny. "Georgia Looks West, Armenia East." *Open Democracy*. 3 Eylül 2014. <https://www.opendemocracy.net/en/odr/georgia-looks-west-armenia-east-eu-cu-nato/>

Menabde, Giorgi. "Abkhazia and South Ossetia 'Block' Transit Agreement Between Russia and Georgia." *Jamestown*. 22 Şubat 2019. <https://jamestown.org/program/abkhazia-and-south-ossetia-block-transit-agreement-between-russia-and-georgia/>.

Mestres, Laia. "Bilateralism in the Spanish Presidencies of the Council of the European Union: Alliances for the Development of European Foreign Policy." *International Journal of Iberian Studies* 28, no. 2-3 (2015): 177-189.

Minasyan, Sergey. "New Challenges and Opportunities For Armenia and Georgia in the Context of Regional Security." *Armenia and Georgia in the Context of Current Political Developments–New Challenges and Opportunities in the Realm of Regional Security*, Friedrich Ebert Stiftung (2015): 4-10.

Molchanov, Mikhail A. *Eurasian Regionalisms and Russian Foreign Policy*. Surrey: Ashgate Publishing Limited, 2015.

Morgenthau, Hans J. *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. New York: Knopf, 1978.

- Murray, Philomena. "Regionalism, Interregionalism, and Bilateralism: The EU and the Asia - Pacific." *Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's Role in the World* içinde, (der.) Federiga Bindi, 253-262. Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2010.
- Nanwani, Suresh. "Belt and Road Initiative: Responses from Japan and India – Bilateralism, Multilateralism and Collaborations." *Global Policy* 10, no. 2 (2019): 284-289.
- "Nikol Pashinyan: There Are No Unsolvable Issues Between Georgia and Armenia." *Jam News*. 30 Mayıs 2018. <https://jam-news.net/nikol-pashinyan-there-are-no-unsolvable-issues-between-georgia-and-armenia>.
- Ohanyan, Anna. "Armenia's Democratic Dreams." *Foreign Policy*. 7 Kasım 2018. <http://foreignpolicy.com/2018/11/10/armenias-democratic-dreams/>.
- "Pashinyan Praises Armenia - Georgia Relations." *Asbarez*. 10 Eylül 2018. <http://asbarez.com/174874/pashinyan-praises-armenia-georgia-relations>.
- Pataraiya, Tamar. "In Search of the New Opportunities for Armenian – Georgian Cooperation within the Global Security Framework." *Armenia and Georgia in the Context of Current Political Developments – New Challenges and Opportunities in the Realm of Regional Security*, Friedrich Ebert Stiftung (2015): 23-32.
- Pempel, T. J. "Challenges to Bilateralism: Changing Foes, Capital Flows, and Complex Forums." *Beyond Bilateralism: U.S. - Japan Relations in the New Asia Pacific* içinde, (der.) Ellis Krauss ve T. J. Pempel, 1-36. Stanford: Stanford University Press, 2004.
- Petros, Tiffany G. "Evolution of Armenia's Foreign Policy." *Armenian International Policy Research*, Working Paper no.03/13 (2003): 1-17.
- Racine, Jean-Luc. "The Indo-French Strategic Dialogue: Bilateralism and World Perceptions." *Journal of Strategic Studies* 25, no. 4 (2002): 157-191.
- Renard, Thomas. "Partnerships for Effective Multilateralism? Assessing the Compatibility Between EU Bilateralism, (Inter-)regionalism and Multilateralism." *Cambridge Review of International Affairs* 29, no. 1 (2016): 18-35.
- Ruggie, John Gerald. (der.) *Multilateralism Matters: New Directions in World Politics*. New York: Columbia Press, 1993.

- Ruggie, John Gerard. "Multilateralism: The Anatomy of an Institution." *International Organization* 46, no. 3 (1992): 561-598.
- Samuels, Richard J. "Bilateralism." *Encyclopedia of United States National Security*. Erişim Tarihi: 19 Haziran 2019.
<http://sk.sagepub.com/reference/nationalsecurity/n63.xml>.
- Santander, Sebastian. "EU-LAC Relations: From Interregionalism to Selective Bilateralism?." *The European Union and the Rise of Regionalism: Source of Inspiration and Active Promoter* içinde, (der.) Christian Franck, Jean-Christophe Defraigne ve Virginie de Monriamé, 263-272. Brussels: Bruylant, 2009.
- Saradzhyan, Simon. "Why Hasn't Putin Intervened in Armenia Yet?." *The Moscow Times*. 25 Nisan 2018.
<https://www.themoscowtimes.com/2018/04/25/why-has-putin-not-intervened-in-armenia-yet-opinion-a61261>.
- Sedelmeier, Ulrich. "Collective Identity." *Contemporary European Foreign Policy* içinde, (der.) Walter Carlsneas, Helene Sjurssen ve Brian White, 123-140. London: SAGE Publications, 2004.
- Singh, Swaran. "Paradigm Shift in India - China Relations: From Bilateralism to Multilateralism." *Journal of International Affairs* 64, no. 2 (2011): 155-168.
- Solingen, Etel. "Multilateralism, Regionalism, and Bilateralism: Conceptual Overview from International Relations Theory." *International Relations in Southeast Asia: Between Bilateralism and Multilateralism* içinde, (der.) N. Ganesan ve Ramses Amer, 3-36. Singapore: ISEAS Publishing, 2010.
- Stryker, Sheldon. *Symbolic Interaction: A Social Structural Version*. Menlo Park: Benjamin and Cummings, 1980.
- Tago, Atsushi. "Multilateralism, Bilateralism, and Unilateralism in Foreign Policy." *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Oxford: Oxford University Press: 2017. DOI: 10.1093/acrefore/9780190228637.013.449.
- Thompson, Alexander ve Daniel Verdier. "Multilateralism, Bilateralism, and Regime Design." *International Studies Quarterly* 58, no. 1 (2014): 15-28.
- Tow, William T. ve Brendan Taylor, (der.) *Bilateralism, Multilateralism and Asia – Pacific Security: Contending Cooperation*. Abingdon, United Kingdom: Routledge, 2013.

- “What Happens Next in Armenia?.” 11 Aralık 2018.
<https://www.economist.com/the-economist-explains/2018/12/11/what-happens-next-in-armenia>.
- World Bank, “Armenia Product Exports and Imports from Georgia 2017.”
Erişim Tarihi: 27 Haziran 2019.
<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/ARM/Year/2017/TradeFlow/EXPIMP/Partner/GEO/Product/All-Groups#>.
- World Trade Organization. “Regional Trade Agreements Database.” Erişim Tarihi: 27 Haziran 2019.
<http://rtais.wto.org/UI/PublicShowMemberRTAIDCard.aspx?rtaid=82>.
- Wright, Thomas. “Bilateral and Multilateral Diplomacy in Normal Times and in Crises.” *Diplomacy in a Globalizing World: Theories and Practices* içinde, (der.) Pauline Kerr ve Geoffrey Wiseman, 175-191. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Zhang, Muhui. “Proceeding Hardship: The Trilateralism - Bilateralism Nexus and the Institutional Evolution of China - Japan - South Korea Trilateralism.” *The Pacific Review* 31, no. 1 (2018): 57-75.
- Zurabashvili, Tornike. “Georgia: Fearing the Worst from the Karabakh Flare-up.” *European Council on Foreign Relations*. 12 Nisan 2016.
https://www.ecfr.eu/article/commentary_georgia_fearing_the_worst_from_the_karabakh_flare_up6087.

Yayın Geliş Tarihi: 20.05.2019

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 16.08.2019

Sayı: 63, Yıl: 2019, Sayfa: 115-132

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Çaykiran, Güzin. "Geçici Sevk ve İskân Kanunu Sonrası Osmanlı Hükümetinin Osmanlı Ordusunda Görevli Ermeni Asker ve Ailelerine Yönelik Uyguladığı Politikalar.", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 63 (2019): 115-132.

Araştırma Makalesi

GEÇİCİ SEVK VE İSKÂN KANUNU SONRASI OSMANLI HÜKÜMETİNİN OSMANLI ORDUSUNDA GÖREVLİ ERMENİ ASKER VE AİLELERİNE YÖNELİK UYGULADIĞI POLİTİKALAR

(THE OTTOMAN GOVERNMENT'S POLICIES OVER THE ARMENIAN
SOLDIERS IN THE OTTOMAN ARMY AND THEIR FAMILIES AFTER
THE TEMPORARY RELOCATION AND RESETTLEMENT LAW)

Güzin ÇAYKIRAN*

Öz: *Bu makale, Geçici Sevk ve İskân Kanunu ile Osmanlı Ordusunda görevli Ermeni askerlerin katledildikleri yönündeki ithamları ve Osmanlı Devleti tarafından Ermeni asker ve onların ailelerinin sevk edilmeyeceği hakkında alınan kararnamenin mevcudiyetinden doğan çelişkili durumu değerlendirmeyi hedeflemektedir.*

1915 Olayları, hem Türklerin hem de Ermenilerin gündeminde olan konular arasındadır. Ermeniler 1915 Olayları ile ilgili Türklere/Türkiye'ye sürekli soykırım suçu isnat etmektedir. Ermenilerin bu sorunu gündemde tutma çabasının arkasında, soykırım suçlamalarının Türkler tarafından kabul görmemesi yatmaktadır. Oysaki bu suçlamalar Ermenilerin iddia ettiği gibi bir inkâr değil, Ermenilerin dönemin olaylarını, dönemin koşullarına göre değerlendirilmesi gerekliliğini görmezden gelmeleridir. Bu minvalde Hermeneutik bir bakış açısıyla tarihi metinlerin dönemin koşullarına göre yorumlanması, tarih yazıcılığının temel ilkelerinden biridir. Tarihi

* ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8524-8405>
Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi
guzincaykiran@gmail.com

yanılsamaların önüne geçecek olan bu yaklaşım tarih ilminin bir bilim dalı olarak temellenmesinin koşullarından biri sayılmaktadır. 1915 Olayları çerçevesinde Türkiye'ye karşı soykırım suçu isnat eden Ermenistan/Ermeniler Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni kökenli erkeklerin askere alındıktan sonra katledildiklerini iddia etmektedir. Oysaki Osmanlı Devleti, Geçici Sevk ve İskân Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden iki ay sonra Ermeni asker ve onların ailelerinin sevk edilmemesi hakkında karar alabilmiştir.

Anahtar Sözcükler: 1915 Olayları, Geçici Sevk ve İskân Kanunu, Amale Taburları, Ermeni Askerler

Abstract: *This Article aims at evaluating the conflicting situation that arose after the issuing of the decree pertaining to the not subjecting Armenian soldiers and their families to relocation, and the alleged claims regarding the killing of the Armenian soldiers in the Ottoman Army on the grounds that "Law of Temporary Transfer and Relocation," within the concept of Hermeneutical approach to history.*

The Events of 1915 are among the topical issues in both the Turkish and Armenian agenda. Armenians persistently attribute alleged claims of "genocide" to Turkey and to the Turkish people. What lies behind the exertion in trying to keep this problem at stake is the refutation of "genocide" claims by the Turkish. However, these accusations are not "denials" as alleged by the Armenians, but the very fact that indicating Armenian denials of scrutinizing the events under the prevailing remorseless circumstances of the times. Hermeneutic evaluation of the documents is one of the fundamental approaches in writing of history. This approach, while preventing the rise of false notions, is accepted as one of the prerequisites of the field of history in becoming a firmly set discipline. Within the framework of Events of 1915 Armenia/Armenians, attributing claims of so-called "genocide" to Turkey, advocate that soldiers of Armenian descent were killed after having been enlisted. However, the Ottoman State, two months after the implementation of the Law of Temporary Transfer and Relocation, was able to issue the orders preventing the soldiers of Armenian and their families from relocations.

Keywords: *Events of 1915, Law of Temporary Transfer and Relocation, Workers' Battalions, Soldiers of Armenian*

Tarih yazımında en önemli unsur, tarihi olayların meydana getirdiği her bir dokümanı döneminin koşullarına göre ele almaktır. Tarihi yanılısamların önüne geçecek olan bu yaklaşım, hiç şüphesiz tarih ilminin bir disiplin olarak temellenmesinin bir ön koşuludur. Tarih metodu, herhangi bir olayı, devrin iç ve dış şartlarından, belirleyici insanların yeterlilik göstergesi olan karar ve kararlılıklarından soyutlayarak anlamaya ve değerlendirmeye kalkışmayı kabul etmemektedir.¹ Hermeneutik adı verilen bu tarih anlayışı metinleri anlama, açıklama ve yorumlamanın dönemin koşullarını dikkate almadan bir şey ifade etmeyeceği anlamına gelmektedir. Örneğin, 1916'da “deve dişleri” tedavisi ile ilgili yazılmış bir eser, günümüz için hiçbir şey ifade etmeyebilir, ama devrin dönemin ulaşım ihtiyaçlarını karşıladığı göz önünde bulundurulursa çok önemli bir eksikliği gidermiş olsa gerektir.²

Dolayısıyla, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin çıkarmış olduğu, 27 Mayıs 1915 tarihli “*vakti seferde icraât-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında kanun-ı muvakkal*”³, diğer bir adıyla *Geçici Sevk ve İskân Kanunu*, dönemin koşulları içerisinde değerlendirilmesi gereken tarihi bir olgudur.⁴ Kanunun varlığı çerçevesinde Türkiye'ye karşı “soykırım suçlamaları” isnat edilmektedir. Özellikle bu suçlamaların 1948 tarihinden sonra, kanunun çıkış tarihine nazaran çok daha geniş bir perspektifte değerlendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Çünkü söz konusu kanunun “bilinçli ve sistematik” bir uygulamanın ürünü olduğu ve kanunun 1948 BM “Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme”de tanımlanan soykırım suçunun bir unsuru olduğu iddia edilmektedir.⁵

1 Mehmet Akif Tural, “İkinci Dünya Savaşı Sırasında ve Bitişinde Türkiye'nin Ekonomisi,” *Prof. Dr. Abdurrahman Güzel Armağanı*, (Ankara: Akçağ, Aralık 2013), 154.

2 Baytar Müfettişliği Umumiîliği, *Deve Dişleri*, (İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1332(1916)).

3 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920)*, (Ankara: Devlet Arşivleri Yayınları, 1995), 8.

4 “Geçici Sevk ve İskân Kanunu”nun yaygın bir şekilde “Tehcir Kanunu” olarak kullanılması, sevk edilen Ermeniler için Osmanlı Devleti'nin almış olduğu “iskân tedbiri”nin göz ardı edilmesine sebep olmaktadır. Bu nedenle kanunun “Sevk ve İskân Kanunu” olarak anılmasına gayret göstermek gelecek nesillere aktarılması hususunda doğru bir yaklaşım olacaktır. Güzin Çaykırın, “Osmanlı Ordusunda Hizmet Eden Ermeni Asker ve Ailelerinin Sevk Edilmeyeceğine Dair Mukarrerat”, *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Özel Sayısı* 4, sayı 64 (Eylül 2014): 2996.

5 9 Aralık 1948'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, “Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme”yi kabul etmiştir. Sözleşme Maddeleri: Bu sözleşme bakımından ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu –sırf o gruba mensup oldukları için– kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak için işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri soykırım suçunu oluşturur: a. Gruba mensup olanların öldürülmesi; b. Grubun mensuplarına ciddi bedensel veya zihinsel zarar verilmesi; c. Grubun fiziksel varlığını bütünüyle veya kısmen ortadan kaldıracağı hesaplanarak yaşam şartlarını kasten değiştirmek; d. Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak; e. Gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmektir. Pulat Tacar, “Ermenilerin Soykırımını Savını Yadsıyanları Cezalandırmak Veya Türkiye'den Tazminat Almak Amacı İle Yaptıkları Yargı Mücadeleleri”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi* 50, (2015): 405.

Oysa 3. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa, Rusların Van'ı işgale karar verdikleri sırada bazı Ermenilerin işgali kolaylaştırmak üzere isyan etmesinden dolayı bu unsurların “harekât-ı harbiye” (Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Mamuratülaziz, Diyarbakır, Sivas) bölgesinden uzaklaştırılmasını Harbiye Nezareti'nden talep etmiştir (19 Nisan 1915).⁶ Dolayısıyla sevk ettirilen Ermeniler “bilinçli ve sistematik” uygulamadan dolayı değil, Van isyanı sırasında ortaya çıkan bir ihtiyaçtan ötürü sevk ettirilmiştir.

Sonuç olarak 1948'den veya bugünden Geçici Sevk ve İskân Kanunu'na bakarak kanunu anlamaya çalışmak, görelî bir çabadan öteye geçmeyecektir. Çünkü tarihi olguların oluş zamanından uzaklaştıkça, olgu üzerindeki görelîlik derecesi de bir o kadar artacaktır. Bu artış ise dönemin koşullarından uzaklaşmak demektir. Aksi yönde bir bakış açısı ise, olgulara karşı nesnelîği daha da artıracaktır.

Devletlerin ülke sınırları içerisinde ülkenin toprak bütünlüğüne yönelik tehdit olarak gördüğü unsurları, olağanüstü hallerin sona ermesine kadar geçici olarak sevk ve iskânâ tabî tutması ve bu bağlamda mallarını ve canlarını güvence altına alması sadece Türk tarihi ile sınırlı değildir. Örneğin, Amerikan tarihinde Pearl Harbour baskını ile başlayan ve Japon asıllı Amerikan vatandaşlarının kamplarda tutulmasına yol açan süreç de bununla ilgilidir. 7 Aralık 1941'de Japonya'nın Pearl Harbour'a yaptığı hava saldırısı sonrası, 19 Şubat 1942'de ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt, 120.000 Japon asıllı Amerikan vatandaşının iki yıl boyunca askeri alanlardaki kamplarda tutulmasına karar vermiştir.⁷ Karar, savaş koşulları altında alınmıştır. En temel gerekçe olarak da devletin güvenliği gösterilmiştir. Osmanlı Devleti de, *Geçici Sevk ve İskân Kanunu*'nu savaş koşulları altında çıkarmıştır, nitekim kanunun çıkarılma gerekçesi incelendiğinde devletin güvenliğinin tehdit altında olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu konuda Amerika'ya hiçbir eleştiri yöneltilmezken, Osmanlı Devleti'nin savaş koşullarında aldığı karara karşı ciddi suçlamalar yöneltilmektedir.

Yukarıda da bahsedildiği gibi, 1915 Olayları çerçevesinde *Geçici Sevk ve İskân Kanunu*'nun sonuçlarına karşı yöneltilen soykırım suçlamaları, geniş bir perspektiften değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Örneğin, askerlik çağındaki Ermeni erkeklerin Osmanlı Ordusu'nda askere alındıktan sonra silahsızlandırılarak katledildiği şeklinde iddialar ortaya atılmıştır. Oysaki

6 ATASE, BDH-401-50-1-21(22).

7 Özer Zeytinoğlu, “İkinci Dünya Savaşı Sırasında ABD'de Yaşayan Japon Asıllıların Enterne Edilmesi,” *Avrasya İncelemeleri Merkezi, 11 Haziran 2014*,
<https://avim.org.tr/Blog/IKINCI-DUNYA-SAVASI-SIRASINDA-ABD-DE-YASAYAN-JAPON-ASILLILARIN-ENTERNE-EDILMESI>.

Osmanlı Devleti, Geçici Sevk ve İskân Kanunu çıktıktan sonra Osmanlı Ordusunda görev yapan Ermeni askerlerin ve onların ailelerinin sevk edilmeyeceği hakkında bir kararname yayınlamıştır. Bu kararname “Ermeni asker, zabitan [ile] sıhhiye zabıt ve ailelerinin buldukları mahallerde bırakılarak sevk edilmemeleri” hakkındadır.

Çalışmanın amacı, söz konusu Geçici Sevk ve İskân Kanunu ile başlayan ve daha sonraki süreçte soykırım suçlamaları içerisinde dâhil edilen, Ermeni erkeklerin Osmanlı Ordusu’na alındıktan sonra katledildikleri şeklindeki iddialar ile Osmanlı Devleti’nin almış olduğu söz konusu kararı (mukarrerat) karşılaştırarak Ermeni iddialarını çürütülmesine katkı sağlamaktır. Yapılan literatür taraması sonucu, konu ile ilgili bu minvalde herhangi bir çalışma yapılmadığı tespit edilmiştir. Çalışmada nitel yöntem başta olmak üzere karşılaştırmalı yöntem ile söz konusu iki durum karşılaştırılarak analiz edilecektir.

Asıl konuya geçmeden önce belirtmek gerekir ki, Geçici Sevk ve İskân Kanunu’nun yürürlüğe girmesinden sonra Ermenilerin “sevk ve iskânı” kapsamında ilgili birimlere gönderilen ve ilgili birimlerden alınan çeşitli evraklarda *sevk*, *tebid*, *ihraç*, *nakil*, *tebdil-i mekân*, *tebdil-i iskân*, *izam*, *tard*, *tahliye* ve *tehcir* gibi kelimelerin kullanıldığı görülmektedir.⁸ Bu çalışma sınırları içerisinde Hermeneutik bakış açısıyla metinlerin yazıldığı [dönemin] dildeki anlamını dikkate almak kaydıyla⁹ Ermenilerin sevk ve iskânını kapsayan kanunun adı referans alınarak bahsi geçen kelimeler yerine *sevk* kelimesi kullanılacaktır.

Osmanlı Ordusunda Görevli Ermeni Asker ve Ailelerinin Sevk Edilmeyeceğine Dair Kararname ile Ermeni Erkeklerin Osmanlı Ordusunda Askere Alındıktan Sonra Katledildiğine Dair Ermeni İddialarının Karşılaştırılması

Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasından sonra ortaya çıkan savaş koşulları bir takım tedbirleri de beraberinde getirmiştir. Bu tedbirlerden biri Geçici Sevk ve İskân Kanunu’dur. 27 Mayıs 1915’te kabul edilen Geçici Sevk ve İskân Kanunu, 1 Haziran 1915’te dönemin resmî gazetesi *Takvim-i Vekayi*’de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.¹⁰ Kanunun yürürlüğe girmesinden sonra, 10 Haziran 1915’te, bazı Ermeni vatandaşların sevklerini gerektiren sebeplere ilişkin olarak bir *Bakanlar Kurulu Kararı* yayınlanmış; bu kararda söz konusu vatandaşların *ordunun harekâtını zorlaştırması*, zorunlu göçün gerekçesi olarak

8 Çaykırın, “Osmanlı Ordusunda Hizmet Eden Ermeni Asker ve Ailelerinin Sevk Edilmeyeceğine Dair Mukarrerat,” 2991.

9 Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi* (İstanbul: Notos Kitap, 2016), 262.

10 Kamuran Gürün, *The Armenian File* (Ankara: Bilgi, 2012), 300.

gösterilmiştir. Yine kararda devletin varlığının ve güvenliğinin muhafaza edilmesi, devlet düzeninin bozulmasına yönelik zararlı faaliyetlerin mutlak surette bertaraf edilmesi gerekçe gösterilmektedir. Ayrıca karnamede sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin, sevk ve iskânı sırasında iaşeleri ile can ve mal güvenliklerinin sağlanması, gittikleri yerlerde evler inşa edilmesi, çiftçilere tohumluk verilmesi, meslek sahiplerine alet ve edevat verilmesi gibi tedbiri kararda yer almaktadır.¹¹

Ermenilerin *soykırım suçu* kapsamındaki iddialarından biri, Osmanlı ordusunda görevli Ermeni askerilerin silahsızlandırılarak katledildikleridir.¹² Bu ithamlara cevaben, Ermeni erkeklerin seferberlik gereği askere alındıktan sonra silahlarıyla birlikte firar etmeleri, düşman ordularına katılmaları, devlet aleyhine casusluk yapmaları ve çetelere katılarak Müslüman köylerini basmaları¹³ gibi gerekçelerle silahsız birliklere kaydırıldıklarını belirtmek gerekmektedir. Söz konusu silahsız birlikler burada Amele Taburlarıdır. Zira Amele Taburları geri hizmet birlikleri olduğu için Ermeni askerlerin silahsızlandırılmaları mümkün de değildir. Şunu da belirtmek gerekir ki, Osmanlı vatandaşı olup Rusya'dan gelen Ermeni kökenli militanların Osmanlı topraklarında çete kurmak maksadıyla Amele Taburlarına özellikle kayıt oldukları da arşiv belgeleriyle sabittir.¹⁴

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce 22 Mayıs 1914'te "Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu" çıkararak Osmanlı coğrafyasında yaşayan bütün unsurlarına askeri mükellefiyet getirmiştir.¹⁵ Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra ise 2 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı Devleti seferberlik ilan etmiş ve askeri birliklerini savaşa hazırlamak için tedbirler almaya başlamıştır. Amale Taburlarının kuruluşu da bu süreç içerisinde gerçekleşmiştir.

11 Erzak ve askerî malzeme nakliyatını güçleştirdikleri, düşmanla iş birliği yapmak ve birlikte hareket etmek emelinde oldukları, ayrıca düşman saflarına katıldıkları, yurt içinde askerî kuvvetlere ve masum halka silahlı saldırılar düzenledikleri, düşmanın deniz kuvvetlerine malzeme sağladıkları, müstahkem mevkiileri düşmana göstermeye cesaret ettikleri gibi gerekçeleri saymak mümkündür. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt I, (Ankara: ATASE Yayınları, 2008), 131-132.

12 Diğer ithamlar arasında "ikinci safha" olarak Ermeni aydınlar tutuklanmıştır. 24 Nisan 1915'te 650'den fazla Ermeni aydını – bilim adamları, din adamları, avukatlar, gazeteciler, doktorlar ve yazarlar – tutuklanarak İç Anadolu'da acımasızca öldürülmüşlerdir. Son safha olarak ise Ermeniler, Haziran 1915'ten başlayarak Suriye çöllerine doğru Resûlayn ve Deyr-i Zor'a sürülmüşler ve birkaç ay içinde de bütün Ermeniler acımasızca yok edilmişlerdir. U.Պողոսյան, Ա.Ասրյան, Խ.Ստեփանյան, Է.Հովհաննիսյան, *Հայոց Պատմություն* (Երեվան: Արմյանի անվան Հայկական պետական, 2009), 229. [S. Poğosyan, A. Asryan, H. Stepanyan, E. Hovhannesyanyan, *Ermeni Tarihi*, Erivan: Abovyan Devlet Üniversitesi, 2009, 229.], Աշոտ Մելքոնյան, *Հայոց Պատմություն* (Երեվան: Հայագիտական, 1998), 180-182 [Aşot Melkoyan, *Ermeni Tarihi*, Erivan: Hayagitak, 1998, 180-182].

13 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, 102. *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliamın Belgeleri 1914-1919*, Cilt II, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2001), 86. *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri*, (Ankara: ATASE Yayınları, 2003), 170.

14 ATASE, BDH-2825-90-25-2.

15 Zekeriya Özdemir, "Birinci Dünya Savaşı'nda Amale Taburları", (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 1994, 25.

Amele Taburlarında görevli askerler, Müslüman, Ermeni, Rum, Yahudi, Süryani gibi çeşitli unsurlardan oluşmaktadır.¹⁶ Amele Taburları; cephe gerisinde yol tamiri, taşıma, iletişim, tahıl üretimi, silah, cephane, ayakkabı ve elbise gibi levazım işlerinde kullanılmışlardır. Bu taburlarda bulunan askerler lojistik işlerinde kullanıldığı için silahlıdır. Bu taburların silahlı olmasının sebebi, hem yaptıkları işler gereğidir, hem de düşmana katılmalarına engel olmak içindir.¹⁷ Bunların yanı sıra taburlarda rütbeli Ermeni subaylar da görev almıştır. Ayrıca aşağıda örnekleri verileceği üzere, birçok rütbeli Ermeni askerinin sivil görevler haricinde muharip birliklerde de görev yaptığı görülmektedir.¹⁸ Ayhan Aktar'ın "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Ermeni Askerler" adlı makalesi, piyade ve süvari sınıflarından birçok rütbeli Ermeni askerinin varlığına dikkat çekmektedir.¹⁹

Tam da bu noktada, Geçici Sevk ve İskân Kanunu sonrasında alınan bir kararnameye dikkat çekmek gerekmektedir. Çünkü bu kararname, Osmanlı Devleti üzerinden Türkiye'ye yöneltilen, Osmanlı Ordusundaki Ermeni askerlerin Birinci Dünya Savaşı'nda "silahsızlandırılıp katledildiği" şeklindeki ithamların gerçekliği yansıtıp yansıtmadığına dair önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Kararnameye göre, "tebdil-i mekân [sevk] ettirilecek Ermenilerden velisi asker veya memur aileleri olanlar buldukları mahallerde [yerlerde] kalacaklardır"(19 Ağustos 1915).²⁰ Kararname Karargâh-ı Umumi İstihbarat

16 Özdemir, "Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları," 56.

17 Süleyman Beyoğlu, "Ermeniler Amele Taburlarında", *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, Sayı 60, 2014, 5 <http://haypedia.com/makale/Osmanli%C4%B1%20Tarihi/de7bf12f-22b5-400c-898a-ee76c4089c4e.pdf>.

18 Ermeni ithamları içerisinde yer alan Ermeni askerlerin silahsızlandırılarak katledilmesi, Amele Taburları içerisinde gerçekleştirildiği Ermeni iddialarınca sabittir. Oysaki Amele Taburları silahsız birliklerdir. İddiaya göre, Osmanlı Devleti Ermenilere sistematik bir soykırım uygulamıştır. Bunun ilk aşaması olarak da 300.000 Ermeni erkeğini askere almış ve bunları silahsızlandırarak küçük birlikler halinde kurşuna dizerek katletmiştir. U. Ղոկոսյան, U. Ասրյան, Խ. Ստեփանյան, Է. Հովհաննիսյան, *Հայոց Պատմություն*, 229, [S. Poğosyan, A. Asryan, H. Stepanyan, E. Hovhannesian, *Ermeni Tarihi*]. Yine Svazlıyan'ın iddiasına göre ise, "silahaltına alma" adı altında Ermeniler kurşuna dizilmişler ve hapishanelerde açlıktan öldürülmüşlerdir. Ayrıca Svazlıyan, Osmanlı Devleti'nin Hıristiyanlara karşı özel bir emir çıkardığını ve bu emirle ordu içinde bulunan Hıristiyanların katledildiğini iddia etmektedir. Verjine Svazlıyan, *Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza*, Çev. Emine Demir (İstanbul: Belge Yayınları, 2005), 43-44. Oysaki Hıristiyan bir halk olan Yezidiler/Ezidiler, askerlikten muaf tutulmuşlardır. Özdemir, "Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları," 27.

19 Ayhan Aktar, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Ermeni Askerler," *Toplumsal Tarih*, Sayı 225, (Mart 2015), 30-39, <http://www.ayhanaktar.com.tr/wp-content/uploads/2015/07/Osmanli-ordusunda-Ermeni-Askerler-Toplumsal-Tarih-no255-Mart-2015.pdf>.

20 ATASE, BDH-2288-14-4-1. (Belgenin devamı şöyledir: Eğer bunlar kaldıkları kasaba ve köylerde beş haneye yaklaşan surette bulunurlar ise fazlası önce nefer ailelerinden itibaren tabi oldukları kaza ve sancıklar dâhilinde arzu ettikleri İslam köylerine fakat aynı kesafeti (yoğunluğu) geçmemek ve %5 nispeti yalnız 100 adedi dâhilinde mukayyet (sınırlı) olmak şartıyla tevzi olunacaklardır. Bu halde 20 haneli İslam köyünde ancak bir hane Ermeni bulunabilir. Bu yüzden fazla haneli kasaba ve köylerde 5 haneden fazla bulunamaz. Dâhiliye Nezaretinden vilayetlere de bu yolda tamim edilmiştir. Asker ailelerinin listeleri ivedilikle tertip ettirilerek mahalli memurini mülkiyeye tevdi olunmalıdır. Karargâhı Umumi İstihbarat Şubesi Müdürü Seyfi, 16 Ağustos 1915)

Şubesi tarafından Harbiye Müsteşarlığına çekilmiştir. Şifre de Dâhiliye Nezareti'nden ilgili vilayetlere asker ailelerinin listelerinin tanzim edilerek mahalli mülkiye memurlarına teslim edilmesi istenmiştir. Ayrıca kararın Başkumandanlık Vekâletinden 3. ve 4. Ordu Komutanlıklarıyla 3. ve 5. Kolordu Komutanlıkları Vekâletine tamim edildiği de ilgili şifrede bildirilmiştir. Emniyeti Umumiye Müdüriyetinin (Emniyet Genel Müdürlüğü) de ilgili karar imzalanmadan önce bilgilendirildiği görülmektedir (16 Ağustos 1915).²¹ Kararnamenin kapsamı Ermeni askerler, Ermeni memurlar, Ermeni subay ve sağlık sınıfına mensup Ermeni subaylar ile bunların aileleri ile sınırlıdır. Bunun dışındaki Ermeni ailelerine karar uygulanmamıştır.²²

Dolayısıyla Osmanlı Ordusundaki Ermeni askerlerin “silahsızlandırılıp katledildiği” şeklinde bir iddiadan bahsetmek pek de doğru görünmemektedir. Zira aksinin ispatı için ilk önce cevaplanması gereken soru Osmanlı Devleti katletmek istediği Ermeni askerler için, niçin böyle bir kararname çıkarma gereği duyduğudur? Yine aşağıda örnekleneceği üzere, neden bireysel başvurular değerlendirilip resmi işleme sokulmuş ve yapılan bazı yanlışlıklar hızla düzeltilmeye çalışılmıştır? Söz konusu Ermeni askerler, neden bu kararnameden yararlanmak için dilekçeler yazmıştır? Söz konusu kararnamenin çıkarılma gerekçelerine dair şunları söylemek mümkündür:

1. Ermeni asker ve memurların *Geçici Sevk ve İskân Kanunu* ile ailelerinin sevke tabi tutulduğunu bahane ederek devlet hizmetinden kaçmalarını önlemek,
2. Ermeni asker ve memurların hizmetlerini yerine getirirken herhangi bir sorunla meşgul olmamaları ve vazifelerine odaklanmalarını temin etmek,
3. Ermeni asker ve memurlarının Osmanlı Devleti aleyhine casusluk yapmalarını önlemek,
4. Ermeni askerlerin vazifeleri dikkate alınırca firar etmeleri durumunda doğabilecek boşluğun nasıl doldurulabileceği gibi problemlerin önüne geçmek,
5. Osmanlı Devletinin “sadık tebaa” olarak addettiği Ermenilerin vazifeleri gereği de bu kararın alınabileceği ayrıca ihtimal dâhilindedir.

21 BOA, DH-EUM-VRK-15-49-1.

22 BOA, DH-ŞFR-55-A-160-1-1.

Kararın, ilanından kısa bir süre sonra uygulamaya konulduğu görülmektedir. Örneğin Eskişehir Valiliği, İzmit'ten gelen asker ailelerinin sevklerini durdurarak Eskişehir'de buldukları mahalde iskân edileceklerini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir (24 Ağustos 1915).²³ Ayrıca Osmanlı Ordusunda görevli Ermeni askerlerin söz konusu kararnameden yararlanmak için yaptıkları başvurular da mevcuttur. İlgili makamlara yapılan başvurular ve başvuru doğrultusunda yapılan işlemlerden bazıları şöyledir: 5. Ordu'da görev yapmakta olan Diş Tabibi Karnik Karakoç, Bursa'da bulunan dört asker ailesi için dilekçe vermiş ve İstanbul'a nakillerini sağlamıştır.²⁴ Kütahya'da bulunan Tabip Yüzbaşı Dülbendciyan'ın ailesi de aynı şekilde kararnameden faydalandırılmıştır.²⁵ 20 Kasım 1915'te Talat Paşa'nın bizzat emriyle Hovseb Kendirciyan'ın kardeşi askerde olduğu için ailesi sevkten muaf tutularak Halep Vilayeti'nde ikamet ve ibatesi [barındırma] sağlanmıştır.²⁶ Topçu Mülazım-ı Sani (Asteğmen) Mıgırdiç Karabetoğlu, İzmit'teki ailesinin (annesi, dört kız kardeşi ve iki eniştesi) Konya'ya sevk edilmesiyle söz konusu karar kapsamında İzmit'e,²⁷ Asteğmen Artin Galustoğlu, Konya'ya sevk edilen ailesinin Eskişehir'e,²⁸ Asteğmen Asadur Artinoğlu da Konya Ereğli'ye sevk edilen ailesinin İzmit'e iadelerini sağlamıştır.²⁹ Aynı şekilde 77. Alay 3.Taburda görevli Yüzbaşı Simpat Bacanyan'ın ailesi de sevkten muaf tutulmuştur.³⁰ Başka bir örnek de Maltepe Talimgâh Diş Tabibi Mülazım-ı Evvel (Üsteğmen) Baruyir'in,³¹ kararla ilgili olarak ailesinin İstanbul'a naklini talep etmesidir:

Seferberlik ilanından beri Osmanlı ordusunda doktor olarak hizmet etmekteyim. Gerçekte İstanbul'da ikamet eden babam Doktor Cerrahyan ile annem, İzmit'te misafir olarak buldukları sırada Konya Ereğli'ye sevk edilmişlerdir. Olay üzerine babam Cerrahyan ile annemin İstanbul'a yanıma gönderilmeleri için emir verilmişti. İhtiyar babam ve annemin Konya'ya kadar geldiklerini duydum. Ancak bir buçuk aydan beri buraya gelememeleri ve annemin hasta olması beni maddi ve manevi olarak çok üzmektedir. Sığınacak tek makam zatınız

23 BOA, DH-ŞFR-485-36-1-1.

24 ATASE, BDH-2288-14-1-111.

25 ATASE, BDH-2288-14-1-46.

26 ATASE, BDH-1806-341-1-9.

27 ATASE, BDH-2288-14-1-36.

28 ATASE, BDH-2288-14-1-58.

29 ATASE, BDH-2288-14-1-66.

30 ATASE, BDH-2288-14-1-94.

31 Osmanlıca belgede Baruyir şeklinde yazılmıştır. Ancak Ermeni isimleri içerisinde bu isim, Paruyr/Baruyr (Բարույր) olarak karşılığını bulmaktadır. Dilekçe örneği EK-1'dedir.

*olduğunuzdan Konya'da beklemekte olan babam Doktor Cerrahyan ile annemin İstanbul'a yanına dönmeleri için telgrafla ilgililere gerekli emirlerin verilmesi beni çok sevindirecektir. Bu iyiliğin yapılmasını tekrardan yalvararak istiyorum. Bu konuda emir sizindir. 23 Eylül 1915*³²

Dilekçe sonrasında Konya Valisi 1 Ekim 1915 tarihinde, Tabip Mülazım-ı Evvel (Üsteğmen) Baruyir'in ailesinin İstanbul'a varmak üzere olduğunu bildirmiştir.³³ Ohannes Aram Kondayan'ın *Sandıktaki Hatıralar* adlı eserinde Cerrahyan'ın, oğlunun talebi üzerine İstanbul'a geldiği ve savaş sonrası İstanbul Ermeni Hastanesin de kadrolu doktor olarak görev yaptığından bahsedilmektedir.³⁴

Bazı durumlarda ise kararın gerekçe gösterilerek karar dışında taleplerde bulunduğu görülmektedir. Örneğin, Kırkkilise'de 5. Ordu Menzil Müfettişliği 4 numaralı Harp Hastanesi Tabibi Yüzbaşı Agop Kaşıkçıyan, Bursa'daki kız kardeşlerine bakacak kimse olmadığı için yanına almak istediğini bildiren dilekçesini Dâhiliye Nezaretine göndermiştir.³⁵ Dâhiliye Nezareti ise durumu Harbiye Nezaretine bildirerek müsaade olunup olunmayacağını sormuştur (7 Temmuz 1916).³⁶ Fakat Harbiye Nazırı Enver Paşa, ciheti askeriyece Agop Kaşıkçıyan'ın isteğini gayri kabil (imkânsız) görmüştür (19 Ağustos 1916).³⁷ Söz konusu karar gereği "Ermeni asker ve ailelerinin sevk edilmeyeceği" dikkate alınırsa Agop Kaşıkçıyan'ın kız kardeşleri sevkten muaf tutulmuş ve Bursa'da kalmıştır, fakat Kırkkilise'ye gitmelerine müsaade edilmemiştir.

Başka bir örnekte ise, casusluğu ve Ermeni çetelerine yardımı tespit edilen İzmit ve civarındaki Ermeni askerlerin ve bunların ailelerinin sevk edilip edilmemeleri gündeme geldiğinde söz konusu kararın *ihlal edilememesi* adına, kararda bazı düzenlemeler yapıldığı görülmektedir.³⁸ Buna göre; İzmit ve çevresinde bulunan Ermeni askerlerin ve onların ailelerinin buralarda kalmalarının mahzurlu görülmesinden kaynaklı nakledilmelerinin siyaseten uygun olmadığı dikkate alınarak Adapazarı ve İzmit'te Ermeni nüfusunun olmadığı uzak köylere nakledilmeleri kararlaştırılmıştır. Bunlar içerisinde casus ve komitacı olduğu tespit edilen İzmit Jandarma Tabur

32 ATASE, BDH-2288-14-1-30.

33 ATASE, BDH-2288-14-1-35 (Cevabi yazı EK-2'dedir.).

34 Ohannes Aram Kondayan, *Sandıktaki Hatıralar*, Çev. Karın Karakaşlı (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2013), 46.

35 BOA, DH-EUM-2.ŞB-26-39-12.

36 BOA, DH-EUM-2.ŞB-26-39-6, BOA, DH.EUM.2.ŞB-26-39-17.

37 BOA, DH-EUM-2.ŞB-26-39-3.

38 BOA, DH-EUM-2.ŞB-53-52-36.

Komutanlığında görevli İzmitli Ermeni Doktor Yüzbaşı Armenak Hancıyan'da vardır.³⁹

Sonuç

1915 Olayları içerisinde *Geçici Sevk ve İskân Kanunu* ile bazı Ermenilerin sevk ettirilmesi olayı, çeşitli sorgulamalardan geçerek dönemin şartlarına göre değerlendirilmesi gereken konulardan biridir. Tarihi metinlerin dönemin koşullarına göre belli bir metot altında incelenmesi, tarihi gerçeklerin yanlısımlara uğramadan ortaya konulmasına katkı sağlayacaktır. Sonuç olarak Ermeni erkeklerin [askerlik mükellefiyeti olanlar] askere alındıktan sonra “silahsızlandırılıp katledildikleri” yönündeki iddiaların, Osmanlı Devleti'nin “Ermeni asker ve ailelerinin sevk edilmeyeceğine” dair çıkarmış olduğu kararnamenin mevcudiyeti ile çeliştiği ortaya koyulmuştur.

Kararnamenin uygulanmasıyla *Geçici Sevk ve İskân Kanunu* kapsamında sevk edilen Ermeni asker ve ailelerinin sevkı durdurulmuştur. Kararnamenin uygulanmasından sonra ortaya çıkan bazı yanlışlıklar sonucu, benzer niteliklere sahip Ermeni asker ve ailelerinin sevk edildiği görülmektedir. Fakat yapılan bireysel başvurular, savaş koşulları dahi olsa dikkate alınarak söz konusu yanlışlıkların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ayrıca kararnamenin hiçbir şekilde ihlal edilmemesi için casus veya komitacı olduğu tespit edilen Ermeni asker ve ailelerinin dahi kararnameden faydalanması için söz konusu kararnamede bazı düzenlemeler yapıldığı da ortadadır.

Son olarak bu çalışma sırasında Osmanlı Ordusuna seferberlik sırasında ne kadar Ermeni askerin alındığı ile ilgili herhangi bir araştırma yapılmadığı fark edilmiştir. Ayrıca Ermeni kaynaklarında geçen Amale Taburlarında görevlendirilen Ermeni asker sayısı ile Osmanlı Arşiv kaynaklarında geçen Ermeni asker sayısının mukayeseye ihtiyaç olduğu fark edilmiştir. Bundan yola çıkarak bu alanda çalışma yapmak isteyen araştırmacıların hiç şüphesiz büyük bir boşluğu dolduracağı aşikârdır.

39 BOA, DH-EUM-2.ŞB-53-52-26-27-29(30).

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- ATASE, BDH-2288-14- 1-111.
ATASE, BDH-1806-341- 1-9.
ATASE, BDH-2288- 14-1-36.
ATASE, BDH- 2288- 14- 1-58.
ATASE, BDH-2288- 14- 1-66.
ATASE, BDH- 2288- 14- 1-94.
ATASE, BDH- 2288- 14- 1-30.
ATASE, BDH- 2288- 14- 1-35.
ATASE, BDH- 2288- 14- 1-46.
ATASE, BDH- 2288- 14- 4-1.
ATASE, BDH-2825-90-25-2.
ATASE, BDH-401-50-1-21(22).
BOA, DH-EUM-2.ŞB-26-39-12.
BOA, DH-EUM-2.ŞB-26-39-6.
BOA, DH-EUM-2.ŞB-26-39-17.
BOA, DH-EUM-2.ŞB-26-39-3.
BOA, DH-EUM-2.ŞB-53-52-36.
BOA, DH-EUM-2.ŞB-53-52-26-27-29(30).
BOA, DH-ŞFR-485-36-1-1.
BOA, DH-EUM-VRK-15-49-1.
BOA, DH-ŞFR-55-A-160-1-1.

Resmi Yayınlar

Baytar Müfettişliği Umumiliği. *Deve Dışleri*. İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1332(1916).

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliamın Belgeleri 1914-1919. Cilt II. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Nu. 49, 2001.

Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri. Ankara: ATASE, 2003.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918. Cilt I. Ankara: Genel Kurmay Askeri Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları (ATASE), 2005.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920). Ankara: Devlet Arşivleri Yayınları, 1995.

Telif Eserler

Aktar, Ayhan. “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunda Ermeni Askerler.” *Toplumsal Tarih* 225 (Mart 2015): 30-39.

Beyoğlu, Süleyman. “Ermeniler Amale Taburlarında.” *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı* 60 (2014): 1-17.

Çaykırın, Güzin. “Osmanlı Ordusunda Hizmet Eden Ermeni Asker ve Ailelerinin Sevk Edilmeyeceğine Dair Mukarrerat.” *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Özel Sayısı* 4:64 (Eylül 2014): 2990-2997.

Gürün, Kamuran. *The Armenian File*. Ankara: Bilgi, 2012.

Kondayan, Ohannes Aram. *Sandıktaki Hatıralar*. Çev. Karin Karakaşlı. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2013.

ՄԵԼԿՅԱՆ, ԱՉՈՏ. *Հայոց Պատմություն*. Երեվան: Հայագիտակ, 1998 [Melkoyan, Ashot. *Ermeni Tarihi*. Erivan: Hayagitak, 1998].

Պողոսյան, Ս., Ասրյան, Ա., Ստեփանյան, Խ., Հովհաննիսյան, Է., *Հայոց Պատմություն*. Երեվան: Արմավյանի անվան Հայկական պետական, 2009 [S. Poğosyan, A.Asryan, H.Stepanyan, E.Hovhannesian. *Ermeni Tarihi*. Erivan: Abovyan Devlet Üniversitesi, 2009].

Svazlıyan, Verjine. *Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza*. Çeviren Emine Demir. İstanbul: Belge Yayınları, 2005.

Tacar, Pulat. “Ermenilerin Soykırımı Savını Yadsıyanları Cezalandırmak veya Türkiye’den Tazminat Almak Amacı İle Yaptıkları Yargı Mücadeleleri.” *Ermeni Araştırmaları Dergisi* 50 (Haziran, 2015): 395-470.

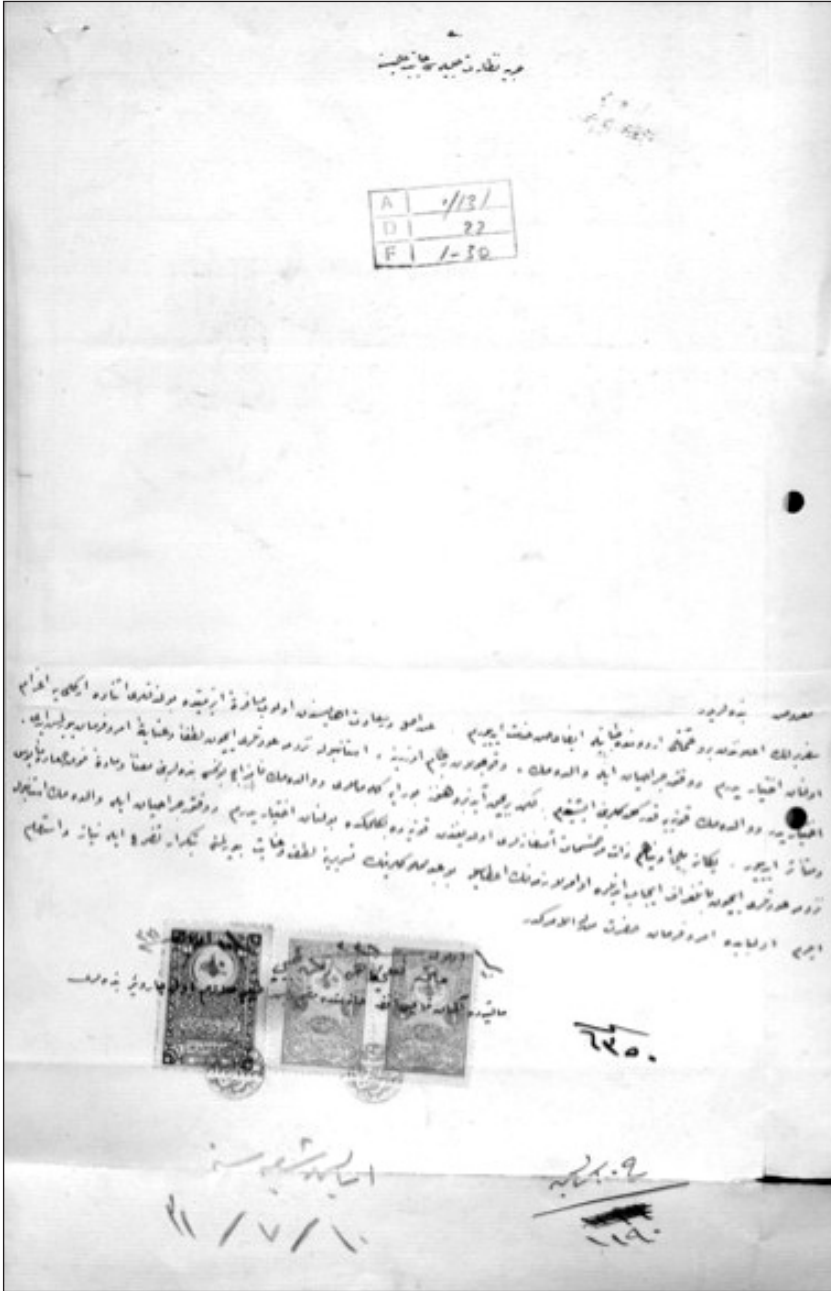
Tural, Mehmet Akif. “İkinci Dünya Savaşı Sırasında ve Bitişinde Türkiye’nin Ekonomisi.” *Prof.Dr.Abdurrahman Güzel Armağanı*. Ankara: Akçağ, 153-184.

Özdemir, Zekeriya. “Birinci Dünya Savaşı’nda Amale Taburları.” Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 1994.

Özlem, Doğan. *Tarih Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap, 2016.

Zeytinoğlu, Özer. “İkinci Dünya Savaşı Sırasında ABD’de Yaşayan Japon Asıllıların Enterne Edilmesi.” (2017) <https://avim.org.tr/Blog/IKINCI-DUNYA-SAVASI-SIRASINDA-ABD-DE-YASAYAN-JAPON-ASILLILARIN-ENTERNE-EDILMESI>.

EKLER:

Ek 1: Mülazım-ı Evvel Diş Tabibi Baruyir'in Dilekçesi

Ek 1 (devam): Mülazım-ı Evvel Diş Tabibi Baruyır'ın Dilekçesinin Latin Harfli Çevirisi

Hârbiye Nezâret-i Celîlesi Cânib-i Âliyesine

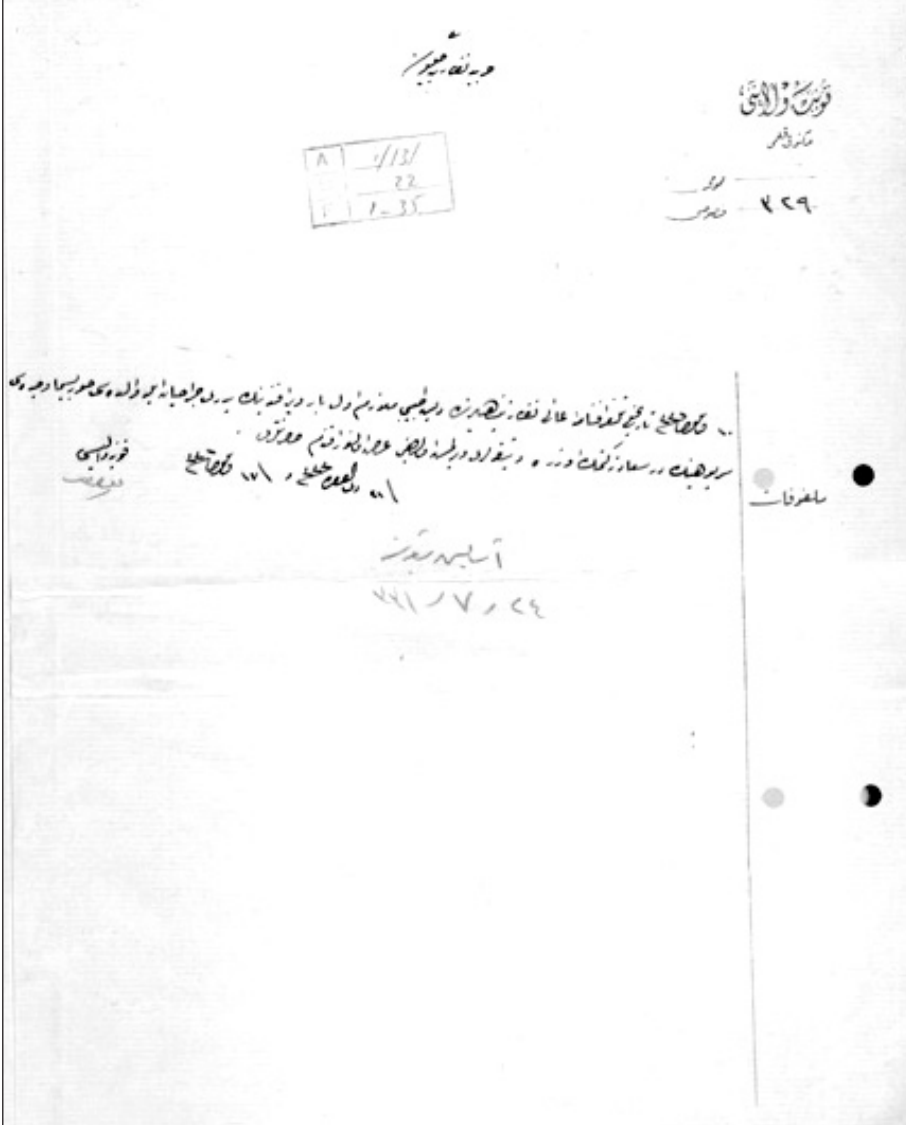
Mâ'r'uz-ı bendeleridir.

Seferberlik i'lânından berü Osmânlı Ordusunda tabâbetle îfâ-yi hüsn-i hizmet ediyorum. An-asıl Der-saâdet ahâlîsinden olup misâfireten İzmit'te buldukları esnâda Ereğli'ye i'zâm olunan ihtiyâr pederim Doktor Cerrahyan ile vâlidemin vuku'bulan ricâm üzerine İstanbul'a nezdime avdetleri için lütfen ve inâyeten emr ü fermân buyurulmuş idi. İhtiyâr peder ve vâlidemin Konya'ya kadar geldiklerini işitdim lâkin bir buçuk aydan berü henüz buraya gelmemeleri ve vâlidemin nâ-mizâc bulunması bendelerini ma'nen ve mâddeten fevk-al-âde me'yûs ve müte'essir ediyor. Yegâne melce'ü penâhîm zât-ı merhametsimât âsaf-âneleri olduğundan Konya'da beklemekte bulunan ihtiyâr pederim Doktor Cerrahyan ile vâlidemin İstanbul'a nezdime avdetleri için bit-telgraf îcâb edenlere avâmîr-i lâzîmenin i'tâsıyla abd-i memlûkların tesrîrine lütfü inâyet buyrulmasını bi-tekrâr teferru' ile niyâz veistirhâm eylerim. Ol-bâbda emr ü fermân hazret-i men lehül emrindir.

10 Eylül 1331/23 Eylül 1915

Maltepe T'alîm-gâhı Diş Tabibi

Maltepe'de Alman Kalpi Efendi hanesinde mukim Diş Tabibi Mülazım-ı Evvel Baruyır bendeleridir.

Ek 2: Mülazım-ı Evvel Diş Tabibi Baruyir'in Dilekçesine Verilen Cevap

Ek 2 (devam): Mülazım-ı Evvel Diş Tabibi Baruyir'in Dilekçesine Verilen Cevap

Hârbiye Nezâret-i Celîlesine

10 Eylül 1331 tarihli telgrafname-i ali nezaret penahilerinden Diş Tabibi Mülazımı [Üsteğmen]Evvel Baruyir efendinin pederi Cerrahyan ile validesi Serpuhi'nin Dersaadet'e gitmek üzere vizelerinin verilmiş olduğu arz olunur efendim. 18 Eylül 1331(1 Ekim 1915)

Konya Valisi

(İmza)

MAKALE ÇAĞRISI: ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalışmaya dayalı araştırmaların yayınlanması ve akademisyenler ve araştırmacılar arasında disiplinler arası tartışmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur. Ermeni Araştırmaları dergisi Ermeni Meselesi'ne ilişkin makaleleri kabul etmektedir.

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, yılda üç defa yayımlanır. Derginin dili Türkçedir. Ermeni Araştırmaları Dergisi daha önce herhangi bir dergide yayınlanmamış makaleleri kabul etmektedir. Makaleler, derginin belirtmiş olduğu bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dil ile yazılmış olmalıdır.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 63 sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenler ve uzmanlar ile doktora öğrencilerinden Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araştırmalara ilişkin makaleler yayımlanmıştır.

Ermeni Araştırmaları Dergisi EBSCO ve TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Ermeni Meselesi konulu tüm çalışmalar değerlendirmeye alınmaktadır. Ayrıca bazı temel konu başlıkları şöyle olabilir.

- Ermenistan Siyaseti
- Ermenistan Tarihi
- Ermenistan'da Kültür ve Sosyopolitik Gelişmeler
- Ermenistan'ın Bölgesel ve Uluslararası politikaları
- Türkiye-Ermenistan İlişkileri
- Ermenistan-İran İlişkileri
- Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri
- Ermenistan-ABD İlişkileri
- Ermenistan-AB İlişkileri

Yayın İlkeleri

Makalelerin, Dergipark sistemi üzerinden iletilmesi gerekmektedir. Eposta yolu ile gönderilen makaleler incelemeye alınmamaktadır.

Dergipark sistemi üzerinden makale göndermek için websayfamız http://dergipark.gov.tr/erma_

Makaleler, dipnotlar ve kaynakça dahil, en az 5.000 kelime olmalıdır. Makaleler, Microsoft Word programında, Times New Roman karakterinde ve tek satır aralıkla yazılmalıdır. Açıklamalar ve kaynakgösterimi sonnot olarak değil, dipnot olarak gösterilmelidir. Metin için 12 punto, dipnotlar için 10 punto kullanılmalıdır.

Başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir

- Makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı
- Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
- Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
- Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
- Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır.

Makalelerin hazırlanmasında, Ermeni Araştırmaları dergisinin şekil kuralları ile dipnot ve kaynakça sistemine riayet edilmelidir. Yayın Kurulu, teslim edilen makalelerle mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde ilgilenecektir. Teslim edilen makalelerin durumu hakkında yazarlara e-posta yoluyla bilgi verilecektir.

Yazım kuralları için bkz. <http://dergipark.gov.tr/erma/writing-rules>

Bu makale çağrısı 64. sayı içindir.

Makale son gönderim tarihi **1 Kasım 2019**'dur.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

Dipnot ve kaynakça yazımında Chicago Manual of Style'a uyulması gerekmektedir. Bu kuralların güncel haline şu bağlantıdan erişilebilir.
http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
  - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
  - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır.
2. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yayın kurulu karar verir.
3. Yayın kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Çalışmalar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.
5. Yazılardaki fikir ve değerlendirmeler yazarlara aittir ve aksi belirtilmediği sürece Terazi Yayıncılık'ın görüşlerini yansıtmaz. Bütün hukuki sorumluluk yazara aittir.
6. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
7. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
8. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Ana başlıklar 13 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların Microsoft Word programında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5.000 ve azami 10.000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Yazılar, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış 200 kelimeyi aşmayan özet, İngilizce'ye tercüme edilmiş başlık ve Türkçe ve İngilizce beş anahtar kelimeyle beraber gönderilmelidir.
6. Yazar adı, sağ köşeye, koyu, 12 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.

SİPARİŞ FORMU

Sayın Okuyucularımız

Sürelî yayınlarımız tüm arşiviyle AVİM websitesi ve Dergipark sistemi üzerinden açık erişime sunulmaktadır.

Dergi arşivimiz ve açık erişime sunulan diğer tüm yayınlarımız için www.avim.org.tr adresini ziyaret edebilirsiniz.

Diğer taraftan, yayınlarımızı basılı olarak edinmek isteyen okuyucularımız için abonelik ve diğer kitap ücretleri aşağıdadır.

Adı : ..... Adres : .....
Soyadı : .....
Telefon : .....
E-mail : .....

Aboneliklerimiz

☐ Ermeni Araştırmaları Dergisi - 4 Aylık	Yıllık 108 TL
☐ Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 72 TL
☐ Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı	Yıllık 36 TL
☐ Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 72 TL

Kitaplar

☐ Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı (Genişletilmiş 2. Baskı) Derleyen: Ömer Engin LÜTEM	15 TL
☐ Armenian Diaspora - Diaspora, State and the Imagination of the Republic of Armenia / Turgut Kerem TUNCEL	35 TL
☐ Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri Kırımlar - Kıyımlar - Göçler (1821-1913) / Bilâl N. ŞİMŞİR	25 TL
☐ Turkish-Russian Academics / A Historical Study on the Caucasus	20 TL
☐ Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar / Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset Editörler: Ayşegül AYDINGÜN, Ali ASKER, Aslan Yavuz ŞİR	30 TL
☐ Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2018 / Editör: Alev KILIÇ	35 TL
☐ Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine / Bilâl N. ŞİMŞİR	20 TL
☐ Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923) / British Documents on Armenian Question (1912-1923) / Tolga BAŞAK	30 TL
☐ Türk Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2018 / Editör: Alev Kılıç	35 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26
E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Hesap Numarası: Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181 /6296007 IBAN No: TR960006200018100006296007

Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

AVİM
AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ
CENTER FOR EURASIAN STUDIES

www.avim.org.tr

ISSN: 1303-068X

9 771303 068004

Fiyatı: 36 TL